

שמואל כהן

ר' מרדכי בן הלל האשכנזי

פרשת חייו, כתביו ושמות החכמים הנזכרים בספר המרדכי

תרגם מגרמנית
א. זיידמן

נתחבר בגרמנית על ידי הרב ד"ר שמואל כהן (1841-1912), ויצא לאור בשנת 1878, ראה הספר בקטלוג הספרייה הלאומית :
http://aleph.nli.org.il:80/F/?func=direct&doc_number=002056182&local_base=NNLALL

קישור למאמרים סרוקים של שמואל כהן בגרמנית, קודם פירסומם בספר :

<http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/cm/search?operation=searchRetrieve&query=bib.personalName%3D%22Kohn%2C%20Samuel%22%20and%20v1.domain%3Ddomain%20sortBy%20dc.title%2Fasc&startRecord=21>

תורגם מגרמנית בהמשכים ע"י א' זיידמן, בגיליונות סיני, מכרך ט עד טז.

תוכן העניינים

סיני ט, עמ' רנז-רסו	(תרומה לתולדות הספרות הישראלית)	
סיני י, עמ' ו-יב	יחוסו של ר' מרדכי, משפחתו פרשת חייו ומותו	ב
סיני י, עמ' רט-רטו	רבותיו של המרדכי	ג
סיני יא, עמ' נח-סה	פעולתו הספרותית של ר' מרדכי	ד
סיני יא, עמ' רס-רעז	נספחים:	
	א. סליחה לר' מרדכי בר הילל	
	ב. שיר למודי בתורת הניקוד לר' מרדכי בר הילל	
	ג. הלכות ארץ ישראל וחלה ופרק כל הזבחים	
סיני יב, עמ' צט-קו	"ספר המרדכי"	ה
סיני יג, עמ' רצד-שח	מרדכי נוסח אושטרייך ונוסח בני רינוס	ו
סיני יד, עמ' לח-מה	"מרדכי קטן" לר' שמואל שליזשטט, "הגהות" שלו ו"הלכות קטנות". "הלכות שמחות" ו"לקוטי מיימוני" להמהר"ם מרוטנבורג. הוספות אחרות במרדכי	ז
סיני יד, עמ' מה-מז	נוסח מרדכי שלפנינו והנוסח המקורי	ח
סיני יד, עמ' שיד-שכד	שמות החכמים הנזכרים במרדכי	ט
סיני טו, עמ' סד-עד	שמות החכמים הנזכרים במרדכי (המשך)	ט
סיני טו, עמ' רלז-רמז	שמות החכמים הנזכרים במרדכי (המשך)	ט
סיני טז, עמ' רמז-רנה	שמות החכמים הנזכרים במרדכי (סוף)	ט

הרב ד"ר שמואל כהן

ר' מרדכי בן הלל האשכנזי

פרשת חיי, כתביו ושמות החכמים הנזכרים בספר מרדכי

(תרומה לתולדות הספרות הישראלית)

אישיות דגולה אברה בתפיסה שבמצודת אנזיסהיים (בשנת 1293) ליהדות אשכנז. אם להשתמש בתואר הכבוד, שכנו לאותה אישיות תלמידיו והדורות הבאים — הרי היה זה "מאור גדול", שקרניו חדרו למשכנות ישראל שבכל המדינה ואף האירו לפזורי ישראל שמעבר לגבולות. אני מתכוון לר' מאיר בן ברוך מרוטנבורג, אחד האחרונים של בעלי התוספות הגדולים, שהאצילו עליו מזיו אורם. אולם יחד עם זה היה המהר"ם אדם בעל רצון תקיף והצטיין בידיעות מקיפות בתורה. יתרונות אישיים אלה מסבירים לנו את העובדה, שבכל מקום ומקום התייחסו אליו בכבוד והערצה.

המהר"ם רכז מסביבו חוג תלמידים גדול. לאחר פטירתו נעשו תלמידיו, שהתאבקו בעפר רגליו — לנושאי דגל התורה וההוראה באשכנז. אולם החשוב שבהם, ר' אשר בן יחיאל, עזב אחרי מות רבו את ארץ אשכנז; וכנראה, שאתו נדד גם החלק הארי מירושתו הרוחנית של המהר"ם. אמנם בין שאר תלמידי ר' מאיר מרוטנבורג היו כאלה שערכם חרג מפרק זמנם, ואף רכשו להם מקום כבוד בתולדות הספרות הישראלית; אולם מעין היצירה הרוחנית נתדלדל ויבש בימיהם באשכנז. שיטת בעלי התוספות הגיעה לשיאה ולחתימתה. מעתה מתחילה ירידה טבעית, שהוגברה וזורזה בעטים של תנאי-חוץ מרים וקשים, שמנעו בזרוע כל התעוררות רוחנית. וכך, איננו פוגשים בין התלמידים המיוחסים ממורם הגדול, — אף אחד, שיצר איזו יצירה עצמאית הראויה לשם. האישים מחוגו של המהר"ם השאירו, כולם כאחד, רק ספרי לקוט וקבוץ: מהם שהלכו בעקבות של יצירות ספרות קדומות, מה שעשה אף אשרי בעצמו, והוסיפו עליהן תוספות הלקוחות לרוב מאחרים, כמו ר' מאיר הכהן בהגהות ותשובות למימוני¹; מהם שחברו ספרי דינים ומנהגים שהצטמצמו, כמו ספרו של ר' שמשון בן צדוק, במסירת דברי רבם ובקביעת מנהגיו הדתיים; מהם ששמו לב גם לדעות החכמים שלא נמנו על רבותיהם כספרו של ר' יצחק מדורא; מהם שהביאו דברים מספרים שקדמו להם ועבדום, כמו שעשה ר' חיים בן יצחק לספר "אור זרוע" של אביו — יש שחברו ספרים, שבהם משתקפים כל הכוונות יחד, כמו שעשה ר' מרדכי בן הלל.

¹ אולם עיין מה שנאמר להלן (פרק ד') על ההגהות למימוני.

ר' מרדכי הוא אחד האחרונים של הראשונים, פוסק מוכר ומוקר מאד, מורה הלכה ובעל-הוראה הנערץ בחוגים הרחבים ביותר, שהוציאה מקרבה יהדות אשכנז אחרי מות המהר"ם. בספרות ההלכה הרחבה מקומו בין המפורסמים ביותר. כמעט שאין לך איש, העוסק בעיון בלמוד התלמוד, שלא שמע ממנו. ובכל זאת, כמעט שאין לך סופר יהודי בימי הביניים, שהתיינה בידינו ידיעות על חייו כה מועטות ומפוקפקות כמו על חיי ר' מרדכי. והעדר בידיעות מדויקות ומוסמכות גרם להתפשטות הודעות מוטעות ומתעות מסביב לפרשת חייו. הגורל הטראגי, שגרם לידי הריגתו ולידי הריגת אשתו ובניהם בידי רוצחים אכזריים — אותו גורל, כנראה, רודף אחריו גם לאחר מותו. זכרנו כמעט שנשכח בדורות הבאים. הוא, שהשאר ידיעות חשובות מאד על אחרים; לא נשארו עליו אלא כמה הודעות מועטות, שבמקום להפיץ אור על חייו ופעולותיו — הודעות אלה עוד מגבירות ומעבות את הערפל מסביב לפרשת חייו. גדולה מזו, בדורות שלאחריו נעשה אפילו הנסיון להשמיץ את שמו ולהכתים את זכרו. כתביו, מהם שאבדו ונשכחו; מהם שהכירם מעט ועוד פחות מזה שמו להם לב; ויש שהגיעו אלינו בצורה משובשת ביותר.

מה שנאמר באחרונה, נפל ביחוד בחלקו של הספר רב הכמות, הנושא עליו את שם המחבר, מרדכי. בספרות הרבנית המאוחרת, כמעט שאין לך ספר מפורסם, שלא העתיק ממנו, או לפחות הזכיר אותו. ותמיד מתיחסים אליו כלבן-סמך. "ספר המרדכי" עובד כמה פעמים, הובאו ממנו דברי תמצית וקוצר — ואף בעבור-צורה זה השתמשו בו הרבה. כתבו על ספר מרדכי פרושים ופרושים לפרושי. בכמה ישיבות שמש כמקצוע למוד עצמאי, וכך הלכה ונוצרה מסביבו ספרות קטנה. חוקרי תולדות הספרות בישראל בדקוהו, לא פעם אחת, חפשו בו חפש מחופש ונצלוהו. למעלה מזו, הם ממש שדדוהו. ועם כל זה, רק בקושי אפשר למצוא ספר שני, שיהא מונח לפנינו בצורה כה משובשת. דוקא משום שטפלו בו כה הרבה, וידים עסקניות משמשו בו ובדקוהו מצדי-צדדים — משום כך גרם הספר לעבודת-שוא מרובה ולהודעות מוטעות מרובות.

כל המסיבות האלה, שתוארו לעיל ושעוד ידובר עליהן בפרטות להלן — עשויות אפוא להצדיק את הנסיון הבא, והוא להקדיש לאישיותו של ר' מרדכי בן הלל מחקר מפורט. במחקר זה רוצה המחבר לפתור בעיה משולשת: (א) לאסוף כל הידיעות על חייו, לבחון אותן — ולצרפן כדי תאור פרשת-החיים של ר' מרדכי. (ב) להאיר את פעולתו הספרותית, ביחוד לברר את ערכו ותכנו של ספר מרדכי ולקבוע את צורתו המקורית. (ג) לבדוק, לברר ולסדר את החומר ההיסטורי המרובה — ביחוד החומר ההיסטורי-ספרותי — המשוקע באותו ספר; וכך להקל את הגישה והשמוש בו.

כתנאי קודם למחקר ממין זה נחוצים כתבי-יד עתיקים וטובים, שהרי בלעדיהם, כמובן, אין להעז אפילו לגשת לעבודה. ליד כמה העתקות ודברי תמצית עמדו לרשותי שלשה כתבי-יד כאלה. בראש וראשונה נתאר בפרטות את כתבי-יד ובהמשך העבודה נשוב אליהם בכל פעם.

א.

כתבי-יד של המרדכי. כתב-יד בודפסט, וינה וכתב-יד מינכן (מרצבכר).
כתבי-יד של "המרדכי", כלומר מספרו העקרי, הידוע והגדול של ר' מרדכי —

אינם יקרי-מציאות⁽²⁾. בספרית בודליאנה בלבד נמצאים חמשה⁽³⁾. אולם לתאור מפורט זכה רק כתב-יד אחד, זה שנמצא בספריה המלכותית שבוינה. ואף תאור זה, כמו שנראה להלן אינו נכון. בדבר כתב-יד אחרים, נמצאים בידינו רק רשימות קצרות⁽⁴⁾. נוסף אפוא עוד נמוק לתאר ביתר דיוק את כתב-היד, שהשתמשתי בהם בעבודתי.

המקור הראשי והשלם ביותר ויחד עם זה העתיק והנאמן ביותר — שמש לי כתב-יד המרדכי שבספרית בודפסט של יד בית הנכאות הלאומי — ההונגרי. מחוץ לרשימה קצרה, שפרסם על כתב-יד זה פרלס ב"בן-חנניה" (II עמ' 571) — לא שמו לב אליו עד היום. בקטלוג הפתקות שבבית הנכאות הנ"ל הוא משתייך למחלקה "1. פוליו עברית", ושם הערה: Mordechai, seu exp- lanatio rabbinistica extractus Talmudis, Alphas dicti. Cod. Sec XIV Membran בפתקה הנמצאת במתולש בתוך כתב-היד נאמר, שהוא "נכתב ע"י ישראל בן אהרן בשנת גפ"ן = 1373". כנראה, שפתקה זו השפיעה גם על פרלס, שרק בחפזו יכול היה לראות הכ"י והוא כתב (שם): "המעתיק קורא את עצמו בכתובת הברורה והנקה: "ישראל בהנ"ר אהרן כתבתיו בשנת גפ"ן". אולם הודעה זו אינה נכונה. הכתובת נמצאת על שטח צר, צבעוני ומעוטר, וכתובה ברובה בכתב-זהב, וזהו נוסח הקטובת במלואו: "ברוך רחמנא דסייען מריש עד כאן וברוך שפטרני והיה בעזרי, ונתן לי כח לגמר ולסיים הספר מרדכי וצוק"ל" אלי אשר עזרני, מכל צרה יפדני, אשר נתן לי כח, שסיימתי ספר זה כנכת, ברוך הנותן לייעץ כח. להנ"ר ישראל בהנ"ר אהרן כתבתיו בשנת גפ"ן. ה' יתברך יגן על כל ישראל בחפץ "אמן סלה". לפי זה יוצא, שאותו ישראל בן אהרן הנזכר כאן אינו מעתיק הספר אלא אדם, שבשכילו נכתב הספר⁽⁵⁾. אולם בעל הספר צריך היה להיות אדם אמיד מאד — אם הרשה לעצמו להזמין כ"י כה מפואר ומעוטר, שמעשה הבצוע שלו נמשך בודאי כמה שנים.

כתב-היד נכתב מתחלתו ועד סיומו בידי אדם אחד, ונשמר היטב בכל הדפים בלא יוצא מן הכלל. הוא יפה להפליא ולהפתיע, וסדורו נעשה ממש בעתרת נוי והדור, מה שעלה בודאי בדמים מרובים. בראש כל מסכת כתובה המלה הראשונה באותיות זהב גדולות מאד על רקע עשיר-עטורים ורב-צבעים. הטור הראשון, לפרקים אפילו כל העמוד הראשון של המסכת — מוקף קשטים אמנותיים של מקלעת-פרחים, ציורי חיות ועופות ועוד. בין הערבסקים הסבוכים והמשולבים באופנים שונים מצוירים, ליד עלים ופרחים, דמויות של חיות שונות, לרוב: כלבים,

(2) עיין "כתב-היד העבריים שבספריה המלכותית בווינה" (גרמנית) מאת קרפט ודויטש עמ' 54.

(3) עיין בקטלוג לשטיינשניידר עמ' 1661.

(4) עיין חיד"א ח"ש בערך מרדכי; אויערבך, ברית אברהם, עמ' 6 ואילך; ובקטלוג הסריסאי מספר 407 (לפי הודעת שטיינשניידר בכתב). עיין עוד "המוכיר" VII 22. ברלינר הודיע לי על כמה רשימות בדבר כתב-יד איטלקיים, שעוד נשוב אליהן בהזדמנות.

(5) השמוש בנוסחה להנ"ר (=להנדיב ר' או להנעלה ר') לסמון הבעלים שבשכילם נכתב הספר — רוח מאד. אותה נוסחה אנו מוצאים, דרך דוגמה, ושוב בכ"י מרדכי, קטלוג מיכל עמ' 4 מספר 46 ו-47; כמו כן בכתובת של המרדכי בווינה, עיין קרפט ודויטש בספר הנ"ל עמ' 54.

ארנבות, חתולים וחסידות. כן נמצאים ישם יצורי-דמיון, כמו גופים של חיות עם ראשי בני-אדם. כמו כן תצא-לבנה וכוכבים. למרות מה שלפי המרדכי⁶ עצמו, בהסתמכו על דברי בני-סמך שקדמוהו — ספק גדול אם לפי ההלכה תמונות אלו מותרות הן. ביחוד שהתמונות, כמו במקרה שלפנינו, בולטות מאד, כתוצאה של לפת-הצבעים ולפת-הזהב המשוחים עבה. גם האותיות הראשונות של כל פרק, וכן של כמה תשובות ושל פסקות גדולות אחרות המובאות שם — גם אותיות ראשונות אלו כתובות בכתב צבעוני על רקע מקושט ומסולסל באופן אמנותי ומצויר בערבסקים. האותיות מראות כתב רש"י אשכנזי, גדול ויפה. מחיקות נדירות מאד. מלה מיותרת, שאין לקרא אותה, מסומנת בקוים קטנים מאונכים מעל לכל את אות. מלים שגשגתרבו שלא במקומן, מסומנות בנקודות, שמספרן מראה את סדר המלים הנכון. במקומות שדנים על הצורה החיצונית של אלו דברים, כמו כערובין וחולין — נמצאים בשולי הגליונות שרטוטים בדיו שחורה, שעליהם מעירים בפנים, כנהוג⁷ במקרים כאלה, במלה "כזה". אותו ציון "כזה" נשאר לפעמים בהוצאות שלנו⁸, אעפ"י שכאן נשמטו כל השרטוטים.

למעלה מזו. כתב-היד משגזל גם בדרכים אחרות להקל על הקורא את הבנת הענינים. יש בו מעין שיטה של סמני-פסוק העוזרת בכל כתב-היד. טיבה היא: בערך במקום שאנו היינו שמים פסיק או נקודה-פסיק — נמצא שם קו קטן הדומה בצורתו לפסיק (:); ובמקום שאנו היינו כותבים נקודה — נמצא בכ"י שני קוים קטנים כאלה סמוכים ("). כמו כן מתרשם הקורא מן השמוש של קו-סמן שבאמצעותו הוא עקום במקצת ובסיומו כוה בדמות חצי עגול. סמן זה נמצא מעל מלים ידועות. אמנם הוא מצוי גם בכתב-יד אחרים, אבל רק לעתים רחוקות. שמושו כה עקבי כמו בכתב-יד המרדכי שלפנינו. קו זה מסמן בדרך כלל את הענינים הבאים: א. שמות פרטיים של ארצות, ערים, נהרות וכו'. ב. שמות המחברים הנזכרים וכן שמות ספרים. ג. בסיום הציטטות מסומנים המקורות, שמהם הובאו. ד. מראי-המקומות המתחילים ב"ע"י". ה. סמן איזו ציטטה כ"העתקה, הגהה, גליון" או "גמגום". ו. הערות קצרות אחרי ציטטות ידועות, כמו: "האריך הרבה, קצרתי וכן עמא דבר" וכיו"ב. ז. כן נמצא אותו סמן מעל כל המלים הזרות, מבלי לשים

⁶ עבודה זרה פרק ג' תתל"ו ואילך. בדרך-כלל רגילים לצטט לפי הוצאת המרדכי לחור, הראשונה (ריחא, 1558, פולין). אולם הוצאה זו, שלה חלוקת סמנים אחרת מזו שנהוגה במרדכי הנספח לרי"ף בהוצאות המודפסות, — אותה הוצאה נדירה במקצת ואינה מצויה אפוא בידי כל אחד. כן חסרים באותה הוצאה ראשונה: שלטי הגבורים, חדושי אנשי שם (ח' מפרשים) — המביאים הוספות, שנויי-נוסח והגהות, שלפרקים אני מצ"י אותם. לפיכך אני מצטט מכאן ולהבא לא את המרדכי הוצאת ריחא, אלא לפי המרדכי הנדפס ברי"ף בהוצאת אמ ש ש ר ד ס (1720). על חלוקת הסמנים שבהוצאה זו שמרו על-פירוב הוצאות מרדכי המאוחרות (כך: זולצב, 1762, שתי הוצאות וינה, ההוצאה הקטנה (1868, גודל 80) שבלבוב ואחרות). רק במקרים שחלוקת-הסמנים באותן הוצאות אינה שלמה או שחסרה לגמרי — רק אז מצוטט לפי הוצאת ריחא, מה שמוער בכל פעם במפורש. לשם הקצור, לא יוכא להבא שם הספר — מרדכי. בכל מקום שלא ייזכר במפורש שהכונה לדברי-התלמוד גופו — על הקורא לדעת שלפניו מצוטטים דברי המרדכי לאותה מסכת ופרק שבתלמוד.

⁷ השוה תרומת הדשן בתחלת רכ"ח.

⁸ למשל, חולין פרק ג' תרל"ז.

לב אם נמצאות על-ידן המלה בלעז או לא.

הסופר-המעתיק היה אמנם מה שנוגע להכשרה הטכנית מומחה באומנותו; אולם מצד ידיעותיו בעברית הרבנית היה בור גמור. ולכן שגה שגיאות גסות בהעתקתו. כמו כן לא היתה לו שום הבנה בתוכן הספר שהעתיק. אמנם אותה בורות אינו מוסיפה כבוד לאותו מעתיק בלתי-נודע; אולם היא מרימה ערך עבודתו באותה מדה, שהיא משמשת ערובה לנאמנות ההעתקה. דוקא מעתיק בור כזה משתדל להעתיק בדיקנות רבה; וקשה להעלות על הדעת שהוא ישבש את הנוסח ע"י תקונים או הוספות משלו. אותו מעתיק בודאי שאינו עושה על דעת עצמו קצורים ע"י ראשי-תבות וכן אינו פותר ראשי-תבות וכותב במקומם את המלים השלמות. הרבה מאותן השגיאות תוקנו אח"כ. וכאן אפשר להכיר בברור שתי כתיבות-יד שונות. תקונים קטנים נכנסו לנוסח גופא, ותקונים גדולים, ביחוד השמטות — צוינו בשולי הגליון.

נכר מאד שמוש עקבי של האות יו"ד בתורת אות ווקלית (אם קריאה). אפילו במלים שיו"ד זו נראית לנו מיותרת⁹). מבחינות רבות חשובה העובדה, שבכתב-היד בהשואה להוצאות שבדפוס — מובאות המלים הצרפתיות, ביחוד שמות הערים בצורה משובשת ומסורסת מאד¹⁰); לעומת זה כתובות המלים הגרמניות ושמות ערים שבאשכנז ביתר דייקנות¹¹). לפרקים נמצאות אפילו מלים אשכנזיות במקום צרפתיות¹²). עובדה זו כמו שנראה אינה בשום פנים בלתי חשובה, כמו כן השמוש ביו"ד¹³) כאם קריאה — מראים שארץ מוצאו של הכ"י היא מדינת אשכנז. לפי הכתובת שנוכרה למעלה (עמ' רנט) נגמר הכ"י בשנת ה' קל"ג, היינו בשנת 1373 למספרם. יוצא אפוא שכ"י זה נכתב ב-19 שנה לפני הכ"י מרדכי שבינה¹⁴), וב-11 שנה לפני הכ"י גולדשמיד¹⁵). בשנת 1500 בערך עבר הכ"י

⁹) לא רק שהיו"ד נמצאת תמיד במלים: מגילה, הילכות, קיצרתי; אלא גם — יום שיני, לענין מילי דשבת, וציוה מורנו, גידה וכיו"ב.

¹⁰) דוגמות רבות לכך אפשר למצוא להלן פרק ט', דרך משל בערכים יעקב ויוסף מאורלינגש, משה מפונטויוזא, שמואל מחרדון ומפליזא, טוביה מוינה ועוד.

¹¹) עיין דוגמות שם; השוה עוד ביצה פרק ד' סעיף תרצ"ב: "טרפייש בלעז", בכתב היד: "טריפוש" ו"טריפוס" (= Dreifuss); ע"ז ב' תתל"ג: "ואותן הרנש ובוקוש", בכ"י: "הירינגש" (= Heringe) ובוקינגש (= Bücking); חולין ג' תרמ"ב: "כמו אור"הנא... כגון בורק"הן, בכ"י עם נקוד: "אורהנא... בירקהוימן" (= Auerbach, Birkhubn); שבת ג' ש"ד: כוכלש, בבית החורף, בכ"י: "ככלש" (= Kacheln). כמו כן נמצא בכ"י במקום "בומבירק" או "בייבערק" — נמצא תמיד: בבנבערק" (= Bamberg); בשביל השם שפירא (Speier) המצוי לרוב, נכתב בכ"י בקביעות: "שפיירא"; במקום גרמיוזא, גרמיוזא, נמצא בכ"י על-פירוב: "חרמשא" (= Worms); קדושין א' תפ"ד במקום ר' יצחק מויאנה נמצא בכ"י: "מוינא" (= Wien) וכיו"ב.

¹²) השוה דרך-דוגמה ברכות ד' קל"א: "תותים ופריזש" (= fraises) ובשונש, במקום זה נמצא בכ"י: ברנבירש (= Braunbeeren) תותים וערפירש (= תות-שדה) באשכנז; תענית א' תרכ"ג: "קנמון, קנלינא (Cannelle) בלעז, ובכ"י: "לקורינא" (בכ"י וינה: לקרינא) ורבות כיוצא בהן.

¹³) שטיינשניידר, הודעה בכתב.

¹⁴) קרשט וויטש בספר הג"ל שם. ¹⁵) אויערבך בספר הג"ל, עמ' פ.

כקנין למשפחה בפרנקפורט, כנראה לפרנקפורט שעל נהר מאין, ועבר בירושה מאב לבן. ברשימה מטושטשת למחצה, בעמוד הראשון, נאמר, שבעל הכ"י הוא אדם בשם אפרים בן יעקב¹⁶). למטה מרשימה זו נמצאת שניה, שנכתבה מן הסתם בזמן יותר מאוחר¹⁷) ולפיה עבר הכ"י לידי הבן, יעקב בן אפרים הכהן. לפי רשימות שבעמוד האחרון של הכ"י¹⁸), הכתובות בידי האב אפרים — נולד הבן יעקב בג' באב שנת ה'רצ"א (1531). יעקב מוסר בסוף הכ"י¹⁹) רשימה מענינת בדבר בקור מלך צרפת אשר המליכו עליהם מדינת פולין בביה"כ בפרנקפורט. הכוונה להיינריך מואלואה, שנבחר בשנת 1574 בקרקוב למלך פולין — ובמסעו לאותה מדינה בקר בביה"כ.

כפי שמוסרים נשלח הכ"י מן פרנקפורט שעל נהר מאין לר' משה סופר בפרשבורג, ואח"כ עבר לרשותו של הנסיך Palffy שדאג לכתיבת שער אמנותי לספר²⁰).

לכ"י אין סמון עמודים. הוא כרך קלף הדור בגודל פוליו. בו 672 עמודים, בכל עמוד שני טורים — בסך הכל אפוא 336 דפי-קלף. כל שמונת דפים מחוברים ביניהם. הכ"י מתחיל בתוכן ענינים לכל הספר והוא תופס 68 טורים. תוכן הענינים

¹⁶ שלי הוא זה המרוכי גאון אפרים בן החבר רבי יעקב ז"ל.

¹⁷ שהיה"נ יעקב בר אפרים הכהן ז"ל.

¹⁸ בני יעקב יום ג' אב שנת רצ"א... בשבת כ"ב אלול רצ"ו; שמעון יום ג' י"ח בכסלו

רצ"ו; אסתר בשבת כ"א אדר רצ"ט.

¹⁹ "בין השמשות כ"ג טבת של"ד לפ"ק בא לכאן (וורנקבורט מלך ממדינת צרפת אשר המליכו (עליהם) מדינת פולין ובשבת אחר כן פרשת ואלה (שמו)ת בא המלך עצמו ברחוב שלנו עם מקצת (שריו) על עגלה מכוסה בכלי אילת פני חצר (בית) הכנסת ויורד מן העגלה והלך המלך בעצמו (עם) מקצת יועציו בבית הכנסת ובא לב"ה בשעת (הדרש)ה ואחר סיום הדרשה בקשו יועציו מהקהל יצ"ו (לקר)א לחזן וכן עשו הקהל יצ"ו והיה המלך בבית הכנסת (עד סיום) תפלת מנחה אחרי התפלה היה (חפץ) המלך להראות לו הארון הקודש עם ס"ת שבתוכו ונטל אחד מיועציו נר של שעה בידו והולך היועץ עם הגר לפני האר' הק' ורואה המלך הס"ת היאך הם מונחי בארון הק' ולמחר בהצרים (קרא: בצהרים) הולך לדרכו למדינת פולין גא' יעקב בר אפרים הכהן ז"ל". האותיות בסוגרים חסרות מן שולי הגליון, שחתכו לאחר שנכתבה הרשימה — אולם אפשר להשלימן בקלות. את פרנקפורט יש להבין כרגיל את העיר פרנקפורט על נהר מאין, ממקום שכתב-היד עבר להונגריה (עיין בהערה הבאה). שודט בן אותה עיר, אינו מזכיר (יוד. מערקוהירדיגקייטען IV, חלק שני, עמ' 351 ועמ' 367) בין "בקורים חשובים בבית-כנסת יהודי" — אותו בקור שעליו מסופר כאן, כנראה בכדי, שבני עירו היהודים לא יתגאו ביותר על כך.

²⁰ לפי הודעה בעליפה מאת גיס של משה בן נתן הכהן ממגנורף (נפטר בינתיים) שכתב את עמוד השער בשנת 1817 והיה תלמידו של ר' משה סופר. שער הספר ההדור מוקף מגלת אסתר באותיות מרובעות ועירות מאד, הסדורות בתבנית שער-כניסה. בחרו במגלת אסתר, מן הסתם בגלל השם המשותף: מרדכי — דמות מרכזית במגלת אסתר; מרדכי — מחבר הספר שלפנינו. הכ"י עבר אח"כ לרשותו של אספן ספרים ועתיקות חרוץ מר Nikolaus Jankowich (בדבר אספיו עיין במאמרו של Georg Fejer נתפרסם ב-Tudamányos gyűjtemények בשנת 1817, כרך XI). כל כתבי-היד העבריים הנמצאים בבית-הנכחות הלאומי-הונגרי נרכשו מעובדו של Jankowich.

כתוב בסגנון קצר מאוד ולפרקים הוא מוסר דבורי-מתחיל בלבד²¹). בסיומו נאמר: "סליקו הסמנים מן המרדכי מן עשרים וארבעה מסכתות. אחרי תוכן הענינים באות המסכתות לפי הסדר הבא: 1. שבת (סי' א' — קעב), 2. פסחים (סי' קעב—דעח), 3. ערובין (סי' רעח—שכ), 4. ביצה (סי' שכ—שמב), 5. ר' השנה (סי' שמב—שנה), 6. הילכות יום הכפורים (יומא) סי' שנה—שנט), 7. סוכה (סי' שנט—שעב), 8. מגלה (סי' שעב—שפג), 9. תענית ו-10. מ' קטן — האחרונה בלי כתבת מיוחדת — (סי' שפג—שפז), 11. ברכות (סי' שפז—שצז), 12. הלכות ארץ ישראל וחלה (סי' שצז—שצח) וכל הזבחים (פרק ח' ממסכת זבחים, סי' שצח—שצט), 13. בבא קמא (הסימנים מתחילים כאן שוב באות אל"ף אולם נפסקים באות יו"ד — ומכאן ואילך אינם מופיעים), 14. ב' מציעא, 15. ב' בתרא, 16. סנהדרין, 17. מכות, 18. ליקוטי המימוני, 19. שבועות, 20. עבודה זרה, 21. חולין, 22. יבמות, 23. כתובות, 24. קידושין, 25. גטין, 26. נדה והלכות מקואות. מכאן יוצא שהמספרים 12 ו-18 אינם נמנים על עשרים וארבע המסכתות, שהמרדכי עוסק בהן. הלכות ארץ-ישראל וחלה וכל הזבחים וליקוטי המימוני — לא נזכרו גם בתוכן הענינים. לאחר סיום המסכות נמצאים חרוזי פתגם קצרים²²), שבדומה לכך מצינו ב"אור-זרוע" וב"אגודה". ההגהות הנמצאות בהוצאות שלנו — חסרות, הן בכ"י זה והן בשני כתבי-היד האחרים, שנדבר עליהם להלן (אולם השווה דברינו בפרק ז').

ערכו העקרי של הכ"י הוא כזה, שמוסר בדיקנות את המקורות, שר' מרדכי בן הלל השתמש בהם, בשעת חבור הספר. שמות המחברים וספריהם המצוטטים נזכרים כאן תמיד ובקפדנות. מה שחסר לפרקים בכ"י אחרים ולרוב בהוצאות שבדפוס. למעלה מזו. אם הספר המצוטט מחולק לפרקים ולסמנים — הרי ברוב המקרים מציין כתב היד שלפנינו את הפרק ומספר הסמן. במקום שלא היה לעיני המעתיק, שהעתיק בנאמנות של עבד, המספר הדרוש של סמן-מה —

²¹ לתוכן-ענינים זה הנקרא "סימנים" אין קשר ל"סימני וקצורי המרדכי" ליוסף אזולאי ג"ץ (ריחא 1558) ועוד פחות מזה אין לו שום דבר משותף עם "קיצור מרדכי וסימניו" ליהושע בועז (קרימונה 1757, נדפס גם בסוף הרי"ף שבהוצאות אמשטרדם חינה). לעומת זה נמצא אותו תכן-הענינים בכ"י וינה, וכן הוא צריך להמצא (כהודעת ברלינר בכתב) באינדקס של המרדכי שבואתיקן Cod. Palat. מספר 141 גודל 40), כמו כן באינדקס של המרדכי כ"י דה-ירוסי בפרמה מספר 506. כדוגמה נביא כאן את תכן הענינים למסכת שבת פרק יט: ר' אליעזר אומ' אם לא הביא, כל צרכי מילה ומכשירי ורחיצה, ולהחם חמין, נולד מהול, מילה שלא בזמנה, יש נימול לח' לט' לי' לי"א לי"ב, קטן והחולה והבריא, קטן המסורבל בבשר, נפל אם מותר לטלטלו, ברכת המל, ואבי הבן, שהחיינו, להכניסו, נולד מהול, גר כשנתגייר כשהוא מהול.

²² מן הראוי להביא כאן כמה מחרוזי-פתגם אלה: אחרי מסכת שבת כתוב: בעזרת דר מתוחים, אתחה מסכת פסחים; אחרי בבא מציעא: סליק פירקא, הבית והעלייה, שבח לשוכן בשמי שמיא, סיימתי בבא מציעא "אחל פיסקי בבא בתרא, בעזרת אשר ברוחו שמים שפרה". אחרי בבא בתרא: סליק פירק' וסליקא לה מסכ' ב' בתרא, שבח לדר בנהורא, עוטה כשלמה אורה "אחל פיסקי סנהדר". אחרי עבודה זרה: נשלמו פיסקי ישועות, שבח לנותן תשועות, והוא יהיה לנו למושעות, חזק "אחל פיסקי שחיטת חולין בשם שוכן דר במעוניים" (פיסקי ישועות לפי שבת ל"א ע"א: ישועות זה סדר נוקין).

במקרים כאלה השאיר רוח פנוי, בכדי להשלים אח"כ את החסר. אמנם לרוב לא נשלם הדבר.

הכ"י השני, שהשתמשתי בו לעבודתי הוא זה שבספריה המלכותית בווינה, ושחואר ע"י קרפט ודויטש (קטלוג עמ' 53 ואילך). אולם בערך שבקטלוג, נמצאות לא רק הודעות בלתי נכונות ולקויות בחסר בדבר אישיותו של ר' מרדכי, אלא גם הודעות כאלה בדבר כתב-היד גופו. ההודעות הלוקיות הנוגעות לכ"י נתקן כאן או נשלימן. את השאר יש למצוא בקטלוג.

הכ"י הוינאי נכתב בידי סופרים שונים והועתק מן טפסים שונים. בברור אפשר להכיר שלשה מעתיקים שונים, והם: אחד כתב את תוכן הענינים, שני — העתיק מן מסכת שבת עד אמצע מסכת שבועות (דף 174) — ומעתיק שלישי העתיק מכאן ועד הסוף. הכתב הגרוע והמשובש ביותר הוא זה של תוכן הענינים, הכתב היפה ביותר נמצא בחלק הראשון של הספר. בבבא מציעא, פרק ה' (דף 111). נמצאת הערת-שולים כתובה בידי המעתיק השני, וזו לשונה: "בכאן התחלתי לכתוב מן הספר של ר' אברהם, זלה"ה". החלק השני של הכ"י (ביחוד ממקום שהועתק לפי הטופס של ר' אברהם) מתאים בדרך-כלל מלה מלה לזה שבבודפסט, מה שאין כן החלק הראשון. ההתאמה בין החלק השני שבכ"י וינה ובין כ"י בודפסט חלה אפילו על שגיאות²³ והיא כה גדולה עד שכמעט נוטים לחשוב, שכ"י בודפסט הוא כ"י אברהם הנזכר בכ"י וינה²⁴. על-כל-פנים, לפחות השתמשו שני כ"י אלה במקור קדום משותף. בכלל אפשר לומר, שהכ"י בודפסט, למרות שגיאותיו, הוא מדויק יותר מזה שבווינה, ביחוד נכון יותר ציון המקורות. כמו בכ"י בודפסט נמצא גם כאן סמני-פסוק (למעלה עמ' רס) ואותו קו דיאקריטי (מבדיל) הנזכר (למעלה בעמ' הנ"ל). שם המעתיק, שכתב את החלק הגדול ביותר (האמצעי) — היה ברוך. ולכן, בכל פעם, שמלה זו נמצאת בכ"י — יהא זה שם פרטי, או בתוך נוסח ברכה, או שהמלה יוצאת במקרה מתוך צרופי האותיות שבארבעה ראשי שורות תכופות — בכל המקרים האלה היא מודגשת: אם ע"י קשויטי-ערבסקים או בדיו אדומה.

כתב-היד מתחיל בדברי המעתיק: עמי עשו — עמי עשו (ראשי-תבות של הכתוב: "עזרי מעם יי עשה שמים וארץ"). מתחת לזה: בטוב גדא אתחיל דא (גדא=גד, אושר). אותו משפט אנו מוצאים גם בתחלת מרדכי, כ"י דה-הרוסי (פרמה, מס' 506; הודעה בכתב מאת ברלינר) ובכ"י מינכן מס' 404 ו-405 (עיין קטלוג שטיינשניידר עמ' 190). התוכן של הכ"י נמסר אצל קרפט ודויטש (שם) באי-דיוקים וטעויות. מספר המסכות שבהן עוסק הכ"י, נמסר במפורש גם כאן, שהן 24 (שם). אם נוציא את המסכות שאין ר' מרדכי עוסק בהן ואת "הלכות קטנות" (עיין להלן פרק ז') החסרות בכתב-היד של המרדכי — יתאים מספר

²³ כדוגמה בולטת יצוין כאן ששניהם כותבים: רבי ברוך שרצסטי — במקום: צרסטי. כן נמצאת בשני כתבי-היד (בסנהדרין סרק ב') תשובה (שאינה בהוצאות המודפסות) והיא חתומה בסעות בשם: שמואל ברוך יוחנן — במקום: ברוך יוחנן. השווה להלן סרק ט' בערך ברוך בן שמואל, ושמואל בן יוחנן.

²⁴ וההתאמה היא כה רבה, עד שבמקום שכ"י בודפסט, בצוטט איזה ספר, משאיר רוח פנוי אחרי המלה "בסמך" מחמת העדר המספר של הסמן (עיין בראשית עמוד זה) — במקרים כאלה נשאר אותו רוח פנוי גם בכ"י וינה.

המסכות כאן לזה שבהלכות אלפסי. גם מבחינת סדר המסכות ישנה התאמה בין כ"י וינה לזה שבבודפסט (השוה למעלה עמ' רסג). רק שכאן נמצאת מגלה אחר הלכ' ארץ ישראל וחלה. מועד קטן אינו חסר, אלא מקומו פה כמו בכ"י בודפסט אחר תענית. אולם גם כאן בלי כתובת מיוחדת. כמו כן אינה חסרה מכות, אלא שגם לה אין כתובת מיוחדת; וגם מקואות אינה חסרה, וכמו בכ"י בודפסט גם כאן חוברת לנדה²⁶). לעומת זה לא רק, שהלכ' א"י וחלה אינן נמנות כשתי מסכות, אלא בכלל אינן נמנות במספר העשרים וארבע, כמו בכתב-יד בודפסט. כן לא בא ליקוטי המיימוני במניין (עיין למעלה עמ' הנ"ל). קו אפני לכ"י לפתור את הקצורים ולכתב את המלים בשלמותם. כך, דרך-דוגמה, את הקצור של ברכת החיים "שי" ואת התואר המקוצר "מו"ר הר"י". ודבר זה נעשה אפילו במקומות שבכ"י בודפסט נמצא בצדק "מורי", אתה מוצא כאן "מורי" ואף "מורינ".

כתב-יד שלישי הגיע לידי מינכן, מאת נגיד מדע-היהדות המפורסם, מר אברהם מרצבכר, שהואיל בטובו להעמידו לשמושי לזמן ממושך. כ"י זה הוא בן שני כרכים בגודל פוליו ומכיל הלכות אלפסי לכל סדר מועד ולנזיקין (פרט לע"ז ולנדה) ומסביב לרי"ף נמצא רש"י ומרדכי. רבינוביץ במבואו לדקדוקי-סופרים (חלק שני עמ' 13), כבר תאר בקצור אותו כ"י, ובנוגע למרדכי הסתפק בהערה בלבד, שהוא ה"מרדכי הגדול", שלא נדפס עוד.

בנגוד לכתב-יד הקודמים, אין המרדכי מהוה כאן ספר לפני עצמו, אלא בהתאם למהותו המיוחדת, הוא מועתק מסביב לרי"ף בצורת הערות שוליים. דבר זה אנו מוצאים גם בקטלוג מיכל מס' 46 ו-47 ובקטלוג הברליני מס' 11 (שטייג-שניידר הודעה בכתב). הכ"י מועתק בכתב-רש"י אשכנזי דק ונאה. לכ"י היו לכל הפחות שני מעתיקים שונים. מלבד זה נשלמו בסדר "מועד", כמה דפים שאבדו, ע"י אחרים חדשים. אולם סביב לדפי רי"ף החדשים לא נמצא המרדכי, אלא פרוש רבנו נסים או פרוש יונתן הכהן²⁶). הכל לפי הנהוג בהוצאות הרי"ף שלנו, שלמסכות ידועות נמצא פרושו של האחד ולמסכות אחרות — של השני. בדרך כלל מתאים המרדכי כאן לזה שבבודפסט ולזה שבוינה; אולם השואה בין אותו כ"י לאלה הקודמים — מוכיחה, שאינו שלם ואינו נקי מהוספות זרות. כמה פסקות נשמטו לגמרי, וכמה קוצרו; לעומת זה נמצאות כאן פסקות שאינן בקודמים, בודאי הוספות מאוחרות²⁷). במקרה של השמטה או קצור, נמצא מראה מקום למרדכי²⁸); ובמקרה של הוספה, נאמר אחריה, שמכאן מתחיל שוב המרדכי. ועוד

²⁶ גם בכ"י ואטיקן (קוד' פלט' מספר 141) נמצא: הלכ' גדה ומקואות. (ברלינר,

הודעה בכתב).

²⁷ כך, דרך-דוגמה, בתחלת שבת; שם בפרק שני — שלשה דפים; ערובין פרק ה' —

10 דפים; פסחים פרק ד' — דף אחד.

²⁸ שבת פרק כ"ג: "יש לפסוק למי שנשבע שלא לשחוק וכו' כדאית' פ' השואל וכו' העתקה ממרדכי ואינו בחבור ה'ר"ם". הסופר מצא לפניו פסקה זו עם ציון

שהועתקה מאיזה מקום ממרדכי; אולם הוא מעיר שהפסקה אינה נמצאת בספר המרדכי. ובאמת היא חסרה בכ"י בודפסט ווינה. אגב, בהוצאות שלנו (סמן תמ"ה) נדפסה הפסקה. כבר פסקה אחת זו מוכיחה, שבשעת כתיבת אותו כ"י היו במציאות שני ספרי מרדכי בעריכות שונות (עיין להלן פרק ה').

²⁸ דרך-דוגמה, שבת פרק שני, בסוף בערך: "כוכב א' יום כו' עין במרדכי

חדוש יש כאן: באותם המקומות, שאין המרדכי מביא דברי אחרים, אלא מביע דעת עצמו — שם מציין כתב-היד עובדה זו²⁰). וכך יוצא שבכ"י זה מצטטים הרבה את המרדכי עצמו.

לקויים אלה מצויים רק מעט בסדר "מועד" (פרט למ' קטן); אולם מצויים לרב בסדר נזיקין ובמסכת מ' קטן. במסכת זו נמצאים בהוצאות שלנו שני ענינים: מקודם דברי המרדכי עצמו למסכת מועד קטן ומה שמובא אח"כ הן הלכות שמחות למהר"ם מרוטנבורג. (עיין להלן פרק ז'). הלכות שמחות שנכנסו במאוחר להוצאות שלנו והחסרות בשאר כתבי היד — נמצאות גם בכ"י השלישי; אולם לא כמו בהוצאות שלנו, ששם הן נמצאות כחבור נבדל, אלא בכ"י — הלכות שמחות ודברי המרדכי מעורבים אלה באלה. וכך מציינים בתורת מקור פעם את המרדכי ופעם ה' שמחות.

לקוי שני הוא, שלפרקים חסרים לגמרי ציוני-המקורות ולרוב אין הציונים מדויקים כל צרכם. ראינו שבכ"י בודפסט ווינה מציינים בדייקנות את הפרקים והסמנים של הספרים המובאים; אולם כאן, בדרך-כלל, אין הדבר כך. לעומת חסרונות אלה נמצא יתרון בכ"י הנידון: הוא נכתב בידי מעתיקים גבונים, ולכן בהרבה מדויק יותר מאשר שני כ"י הקודמים. הכ"י אינו כה עתיק, כמו שחושב רבינוביץ (שם), שנכתב בשנת 1340, כלומר 40 שנה לאחר גמר חבור המרדכי (עיין להלן פרק ה'); אולם בכל זאת הוא עשוי לשמש יסוד להוצאה חדשה, הודות לנוסח הטוב שלו. את ההוספות המאוחרות שבמרדכי זה אפשר להכיר בנקל על-סמך השואה לכ"י עתיקים יותר. לרי"ף שבכ"י ולהגהות הרשב"ם על הרי"ף הנמצאות בו נודעו חשיבות יתירה (השוה רבינוביץ שם). בסוף בבא קמא רשם אדם בשם ישעיה בן מרדכי מפרג, שבשנת שס"ג לפ"ק (1603) שהה בפוזן בבית בנימין ר' מענדלש ושוקד על למוד התלמוד. אם לדון גם מתוך רשימות אחרות, הרי נראה הדבר, שהכ"י היה זמן רב בפולין.

לשם הקצור, נציין מכאן ולהבא את שלשת כתבי-היד בראשי התבות של הערים ששם הם נמצאים. ובכן: ב (בודפסט), ו (וינה), (מ)ינכן, או ראש התבה של הבעלים: מרצבכר). חומר אחר של העתקות כ"י או דברי תמצית שהמציאו לי בטובם מר נויבויר מאוקספורד, פרלס במינכן וברלינר בברלין — ושהשתמשתי בו בעבודתי, יבוא דבר דבור על מקומו ובשעת הצורך גם יורחב עליו הדבור.

(עוד יבוא)

ס"ס במה מדליקין.

²⁰ בבא קמא סרק ראשון, בתחלה בערך: "עכ"ל' בתוס' והוסיף במרדכי". לרוב מוצאים את הציון: "מרדכי" או "וכן כתב רב מרדכי".

הרב ד"ר שמואל כהן (ז"ל)

ר' מרדכי בן הלל האשכנזי*

פרשת חיי, כתביו ושמות החכמים הנזכרים בספר מרדכי

ב

יחוסו של ר' מרדכי משפחתו פרשת חיי ומותו

בדבר משפחתו של ר' מרדכי וכן בנוגע לפרשת-חיי — נמצאות בידינו הודעות מועטות מאד; ואף הן לרוב מפוקפקות ביותר. לשוא נחפש בספרו העקרי רב-הכמות, הנושא עליו שם המחבר — לשוא נחפש שם רשימות ביוגרפיות הנוגעות למחבר. ואותן המעטות שנמצא שם לכאורה — אינן נוגעות לחיי ר' מרדכי ולא מעטו יצאו. פרט לאותם המקומות, שבהם הוא מזכיר בשם רבו זה אי אחר — פרט לכך, הוא עובר בשתיקה ותרנית על אישיותו שלו ועל מסבות חיי. וספרו העשיר בהודעות ביוגרפיות והיסטוריות-ספרותיות על אחרים — אפשר להוציא ממנו, רק בדרך-עקיפין, תאריכים אחדים הנוגעים לחיי המחבר. סופרים בני זמנו, אפילו רבותיו וחבריו — מהם שבכלל אינם מוזכרים אותו ומהם המזכירים אותו רק במקרים נדירים מאד, ואף במקרים כאלה, לא תמיד אפשר לומר בודאות, שבאמת מדובר על ר' מרדכי בן הלל. ומה שנוגע בדבר ההודעות המצומצמות הנמצאות עליו בדורות שאחריו — יש שאין לסמוך עליהן; ויש שאינן נכונות. הודעות מסולפות אלה גרמו לכך, שתתפשטנה ידיעות מוטעות הן על ר' מרדכי והן על האישים שבאו אתו בקשרים, ושרק צונץ ושטיינ-שניידר סתרו אותן בחלקן³⁰.

ר' מרדכי, שנולד במחצית הראשונה של המאה השלש עשרה³¹, היה כמו שיוצא מן כנויו „אשכנזי“³² איש אשכנז, שאחדים מיחסים לו מוצא אוסטרי³³. ברי לנו, ששם אביו היה הלל. אולם בשעה שאנו רואים, שר' שמואל מליצשטט, אומר בכל זאת³⁴, ששם אביו של ר' מרדכי היה יוסף ור' יחיאל לוריא חוזר בסדר הדורות³⁵ על הודעה זו, שמקורה כנראה בטעות-

(*) תורגם מגרמנית ע"י א. זידמן.

³⁰ עיין צונץ, תולדות הספרות (בגרמנית) עמ' 259 ו-508, ושטיינשניידר בקטליג לספרים עבריים שבספריה בודליינה, בערך „מרדכי בן הלל אשכנזי“ (עמ' 1659 ואילך).
³¹ דבר זה יוצא מסליחתו (עיין נספח א'), המדברת על עובדה, שארעה בדצמבר שנת 1264 למספרם; השוה להלן סרק ד'.

³² כך קוראים לו בשלשלת הקבלה (הוצאת אמסטרדם 1697) מ"ה ע"ב וקורא הדורות (הוצאת קסל) כ"ד ע"א ושפתי ישנים" בערך מרדכי.

³³ כך בשלשלת וקורא (שם): „מרדכי אשכנזי מאושטרייך“.

³⁴ עיין בן-יעקב, דברים עתיקים II 8 הערה 23.

³⁵ בהוצאת קרלסרזה חלק ראשון קל"ח ע"ב. הרשימה המובאה שם „מכתב-יד עתיק“

כתיבה³⁶). הרי הודעה מוטעית זו אופינית היא לאי-ודאיות ולסתירות שאנו נתקלים כמעט בכל ההודעות הנוגעות לר' מרדכי. בשלשה מקומות, בכתבים שונים³⁷, הוא קורא לעצמו "מרדכי בן הלל". כך קורא לו גם גיסו ר' מאיר הכהן (עיין להלן) ונכדו יחיאל בן יוסף³⁸. אולם הוא היה נוהג לכתוב "בן הלל" (מלא עם יוד)³⁹. הכתיב המקובל היום "הלל" (חסר) הוא מזמן מאוחר⁴⁰. על אביו אין לנו שום ידיעות, מלבד העובדה, שאף הוא נקרא "בן הלל"⁴¹. דבר זה מרמז, שהוא נולד כנראה, לאחר מות אביו. למחרת מרוטנבורג היה שואל בשם הלל, הנזכר⁴² לרוב יחד עם מנחם (בן גטרונאי) מוירצבורג. אין אפוא מן הנמנע, שאותו הלל, שהיה חי בוירצבורג ושהמהר"ם קרא לו "אלופי ומידעי"⁴³ — אותו הלל היה אביו של ר' מרדכי או סבו. לפי זה היה ר' מרדכי תלמיד של ידיד אביו, או של ידיד סבו.

טעות נושנה שאין לה כפרה, שנחשבה לאמת עד הזמן האחרון, ויש אפילו שלא הבינוה ופרשוה שלא כהלכה — ערבבה לגמרי את שלשלת היוחסין של ר' מרדכי וגררה אחריה שורה של טעויות אחרות. אני מתכוון ל"קורא הדורות" (כ"ד ע"א) ול"סדר הדורות" (קל"ט ע"ב). האומרים שר' אליעזר בן נתן (ראב"ן) היה סבו של ר' מרדכי, הודעה זו נתקבלה ע"י החיד"א (עיין שה"ג ח"א ערך מרדכי). קס"ל⁴⁴, הרוצה לתרץ את התמיהה, שבין המרדכי ובין הראב"ן משתרע פרק זמן ארוך של 130 שנה — מפרש ואומר, שהראב"ן היה אבי-הסב של המרדכי. דבר זה משתדל להוכיח גם אויערבך⁴⁵. טעות זו שנתפשטה

לקוחה בברור מן הכתביד, שהוציא בן-יעקב (עיין בהערה הקודמת).

³⁶ עיין בן-יעקב, וכן שטיינשניידר קטלוג שם.

³⁷ כך בראשי-השורות בסליחתו (עיין למעלה הערה 31), בהלכות שחיטה, שלו ובשירו על דרכי הנקוד (עיין להלן פרק ד'). במשפחת המרדכי אנו מוצאים את השם הלל עד ר' אליעזר בן נתן, המזכירו בספרו אבן העזר (לא ע"א, לו ע"ב — מובא פעמים): "קרובי ר' הלל".

³⁸ עיין צונץ, תולדות הספרות עמ' 508.

³⁹ כך בכתביו שנזכרו למעלה בהערה 37, כמה פעמים בצרוף האותיות שבראשי השורות; השה קטלוג אוטוגרפים (קוהלת דוד) 80 מס' 178, גם ר' מאיר הכהן כותב (הגהות מיימוניות, להלכי אישות, ט' א'): מ' בן הלל. כן מוכח מפנקס הזכרה שבכתביד לקהלת מגנצה (עיין אויערבך, ברית-אברהם עמ' 15), בכלל היה רגילים באשכנז במאה השלש עשרה לכתוב "הלל" (השה תשובות מיימוניות משפטים ז', תשובות מהר"ם מרוטנבורג הוצאת קרימונה כ"ג ור"ה, הוצאת פרג קמ"ג). דבר זה קשור בודאי לתכונה של האשכנזים שהודגשה למעלה (סיני חוב' נה"ו ע' רסא) לכתוב תמיד מלא עם יוד. גם הראב"ן כותב תמיד שם קרובו "הלל". עיין למעלה הערה 37.

⁴⁰ נכד יחיאל הוא הראשון הכותב "הלל" (חסר בלי יוד); עיין צונץ שם. ברבר הלל ו-הלל, השה רבי אפרים זלמן מרגליות, טיב גטין, אות ה' (הוצאת לבוב, 1859, י"ב ע"ב). ⁴¹ צונץ שם.

⁴² עיין תשובות מיימוניות משפטים ז', ותשובות המהר"ם מרוטנבורג הוצאת קרימונה כ"ג ור"ה, והוצאת פרג מס' קמ"ג.

⁴³ תשובות, הוצאת פרג שם.

⁴⁴ בהוצאתו של קורא הדורות כ"ד הערה ב'.

⁴⁵ ברית אברהם עמ' 17 ואילך.

ושצונץ⁴⁰) היה הראשון שתיקנה — מקורה בהנחה מוטעית, שהדברים המובאים לרוב בשם „ראבן זקני“ — נכתבו ע״י ר' מרדכי, אולם לאמתו של דבר, כמו שהוכח ע״י בוכהולץ⁴⁷), נכתבו דברים אלה ע״י ר' אליעזר בן יואל הלוי והם בכל מקום ציטטים מספריו „אביעזר“ ו„אביאסף“. אותו „ראבן זקני“, שחשבו בטעות, שהוא פרי עטו של ר' מרדכי, הביא את ר' אברהם זכות⁴⁸) לידי טעות, עוד מורה יותר, והיא, שר' אברהם בן נתן (הירחי) היה סבו של המרדכי. טעות זו נגרמה ע״י פענוח בלתי נכון של הקצור „ראב״ן“; ובעל שלשלת הקבלה (מ״א ע״א) חוזר עליה ללא בדיקה והבחנה. אולם, כמעט קרוב לודאי, שר' אברהם זכות שאב הודעה מוטעית זו ממקור קדום — ושממנו כנראה נשתלשלו עוד טעויות אחרות בנוגע למרדכי⁴⁹).

הידיעה היחידה ובת־הסמך בדבר מוצאו של המרדכי היא זו של נכדו ר' יחיאל בן יוסף, שממנו נשאר שיר קינה מקיף, שסיומי שורותיו⁵⁰) כפי שהעתיק אותם בדיקנות צונץ בעצמו⁵¹) באמסטרדם — מהוים את ההודעה הבאה: „יחיאל הצעיר ברבי יוסף בן הקדוש הרב רבי מרדכי ברבי הלל בר הלל בן בתו של רבינו אליעזר אבי העזרי חזק... מתוך ידיעה זו, שבודאי יש לסמוך עליה, יוצא, שהלל סבו של המרדכי היה נכד (מצד האם) של ר' אליעזר בן יואל הלוי. אולם, מאחר שראב״ה בעצמו היה נכדו של ר' אליעזר בן נתן, הרי יוצא שאותה טעות נושנה, שדובר עליה למעלה, הפכה את ר' אליעזר בן נתן שהיה הסב של אבי־אבי־הסב של ר' מרדכי⁵²) — הפכה את הראב״ן לסבו⁵³) של ר' מרדכי. סוף סוף מתיחס ר' מרדכי על משפחת הראב״ן; ומאחר

⁴⁶) שם עמ' 259 באילן היוחסין של ר' אליעזר בן נתן.

⁴⁷) במונטשריפט לפרנקל־גרץ, שנת 1871, עמ' 424 ואילך.

⁴⁸) יוחסין, הוצאת פיליפאוסקי רכ״א.

⁴⁹) ד״ר נויבוירר, שהואיל בטובו, לא פעם, להמציא לי ידיעות מענינות בדבר כתבי־יד שבבדוליינה, כותב לי מאוקספורד בין שאר דברים על הענין הבא: „בספר מענין בשם „זכר צדיק“, מאת יוסף בן צדיק, שנכתב ב„ארואלו“ שבספרד בשנת ז׳כ״ר — הספר שי״ך לסוג ספר מנהיג (אופנהיים מלואים מס' 133) — נאמר בדף קל״ז: „כתב אבן הירחי זקנו של מרדכי ז״ל בחיבורו הנקרא מחזיק הבדק שנתחבר בסוליטלה“. לעומת זה נכין יותר בדף קנ״ו ע״ב: „רבי אליקים חותנו של ר' אברהם זקנו של ר' מרדכי בעל המנהיג חבר מחזיק הבדק“ (עיין ש' ישנ') ובדף קנ״ח: „נפטר בעל המרדכי תלמיד הר' משה מקוצי ז״ל והר' מאיר בר ברוך שנת ה' אלפים ע״. כאן לפנינו אותה הטעות שבספר יוחסין, שלפיה ראב״ן הוא „אברהם בן נתן“ — טעות שכבר נדחתה ע״י החיד״א (בערך אברהם בן נתן הירחי), ישאותו אברהם בן נתן היה זקנו של המרדכי (ממש כמו ביוחסין רכ״א); וטעות שניה ביוחסין (רכ״ג) שר' מרדכי היה תלמידו של ר' משה מקוצי; וטעות שלישית (היוחסין שם), שהמרדכי נפטר בשנת ה' אלפים ע' (1310) — ממש כמו בזכר צדיק (בדבר שנת מיתו השווה להלן). אם נאמר, שר' אברהם זכות לא לקח הודעות אלה במישרין מזכר צדיק — הרי יש לומר ששניהם קבלו הודעות מוטעות אלה ממקור שלישי שקדם להם.

⁵⁰) עיין צונץ, תולדות הספרות עמ' 508. ⁵¹) צונץ, הודעה בכתב.

⁵²) עיין צונץ, תולדות הספרות 259.

⁵³) אמנם אפשר לחשוב, שהמלים „בן בתו של רבינו אליעזר אבי העזרי“ — אינם מוסבים על „הלל“ זקנו של המרדכי אלא על ר' מרדכי עצמו. לפי זה היה המרדכי נכדו של

שגם הרא"ש⁵⁴) מתייחס על הראב"ן — הרי עומדים שניהם בקרבת־משפחה, אמנם בהסתעפות רחוקה מאד. ביחסי משפחה דומים (אמנם במקצת קרובים יותר) עמד ר' מרדכי לאחד מרבותיו, ר' אפרים בן נתן⁵⁵). שם אשתו של ר' מרדכי היה זילדא, כמו שיוצא מפנקס הזכרה של ק"ק מגנצה⁵⁶). בשעת מותו היו לו לפחות חמשה צאצאים⁵⁷). שם אחד הבנים היה יוסף, אבי יחיא אל, מחבר הקינה הנ"ל. מלבד ידיעות אלו, מביאים הספרים ההיסטוריים־ספרותיים בדבר יחסי המשפחה של המרדכי הודעות שונות זו מזו, שהן על־פי רוב מוטעות. בדרך כלל חושבים, שהיה חתנו של ר' יחיא אל מפר"ש⁵⁸). אולם המקור בספרו⁵⁹) לאותה עובדה, שכולם מסתמכים עליו — אינו לר' מרדכי. כן אינו שייך לו מקור שני בספרו⁶⁰). שגם משם אפשר היה להסיק עובדה זו, אף שלא כולם מזכירים אותו. כך הענין, גם בנוגע למקור שלישי בספרו⁶¹), שממנו יוצא, כפי שכולם מסכימים⁶²), שהמרדכי היה גיסו של ר' יצחק מקורבייל. כל המקורות הללו חסרות בכתבי היד, והם אפוא, כהרבה דברים אחרים בספר מרדכי, הוספות ודאיות⁶³). ההוספות הנוגעות לר' יחיא אל מפריש הובאו

ראבי"ה מצד האם; שהרי פרק הזמן בין הראבי"ה, שעדיין היה בחיים במחצית הראשונה של המאה השלש עשרה ובין המרדכי, שמת בסוף אותה המאה (עיין להלן) — אותו פרק זמן נראה לנו קצר מן המדה, בכדי שנוכל לומר שהראשון היה אבי־אביהסב של השני. אולם ראבי"ה זכה לאריכות ימים מופלגת (עיין תשובות מיימוניות, קנין ט"ז בסוף בערך: „מורי הישיש אבי"ה). ואם כך, הרי אפשר שהראבי"ה, אעפ"י ששמש עוד בשנת 1223, בוודאי בהיותו כבר זקן, שמש חבר בבית דין שבמגנצה (השוה גרץ VII עמ' 259) — הרי אפשר, שבמחצית השניה שבמאה השנים עשרה היתה לו בת והיא היא אמהסב של ר' מרדכי. ועוד, מן הנמנע להניח, שר' מרדכי השתיק בעקביות את יחוס משפחתו הקרוב לראבי"ה, בשעה שיכול היה לעתים כה מכופית להוסיף, בזמן הזכרת הראבי"ה, את ציון יחוסו אליו: „זקניי; דבר שראבי"ה בעצמו כמעט אף פעם אינו שוכח לעשות, בשעה שהוא מדבר על זקנו הראב"ן. ⁶⁴) צונץ שם. ⁶⁵) עיין בפרק הבא.

⁶⁶) אויערבך שם עמ' 15. ⁶⁷) אויערבך שם שם. ⁶⁸) השוה שלשלת הקבלה מ"ה ע"ב; קורא הדורות כ"ד ע"א; כרמולי la France Israëlite עמ' 40, וכן שטיינשניידר קטלוג שם. ⁶⁹) ערובין ו', תקכ"ד. ⁷⁰) עיין ביצה ד', תרצ"א. ⁷¹) פסחים ב', תקפ"ה. ⁷²) השוה למעלה הערה 58. גם יעקב לואנש, מסתמך בהקדמתו לפסקי מרדכי שבכ"י אוקספורד (אופנה' מס' 619, היום מס' 308) — גם הוא מסתמך על מקום זה בכדי להיכח איתו דבר (נויבויר, הודעה בכתב).

⁷³) דבר זה מוכח מהעדר דברים אלה בכתבייד וגם מן העובדה שר' יחיא אל מפריש הנוצר לרוב במרדכי, אינו נקרא „חמי" מלבד במקומות הנ"ל, שאינם בכ"י. ר' יצחק מקורבייל; וספרו סמ"ק שחיבר רק בשנת 1277 — נזכר במרדכי, עד כמה שידיעותי מגיעות, רק פעם אחת; מלבד זה הוא נזכר ב„הלכות קטנות" וב„הגהות", שאינן לר' מרדכי (עיין להלן פרק ט, ערך ר' יצחק מקורבייל); אבל אף פעם אינו נזכר כגיסו של ר' מרדכי. כבר נסוח הפיסקה שבביצה (ד' תרצ"א) מוכיח שהיא הוספה. בהוצאת שדופוס נאמר בתחלה: „וה' ר' מרדכי זצ"ל ר א ה" ובסיום נאמר: „וכן היו ניהגין בבית ח מ י רבינו יואל (קרא: יחיא) מפריש". אולם בכתבייד וזו נאמר: „ומורי הר' מרדכי שי' ראה" (בכ"י מ — „ואני ראיתי"); והסיום: „וכן היו נוהגין בבית חמי וכו'" — חסר בכל כתבי־היד. ברור

מחבור השייך לר' יצחק מקורבייל; וההוספה המדברת על קרבת ר' מרדכי עם ר' יצחק מקורבייל — לקוחה מן גיסו של האחרון. ואפשר שכל שלש ההוספות שייכות לאחד, שהיה חתנו של ר' יחיאל מפריש, והיה אפוא גם גיסו של ר' יצחק מקורבייל. אולם ברי, שר' מרדכי לא היה חתנו של ר' יחיאל ולא גיסו של ר' יצחק. כן לא נכונה ההודעה של החיד"א, האומר שר' מרדכי היה גיסו של ר' יעקב החסיד ממרוויש⁶⁴. לעומת זה, מסתבר, שהוא גיסו של חבר ללמוד תורה, גיסו של ר' מאיר הכהן⁶⁵, אחד הממבירים של ה"הגהות מיימוניות"⁶⁶.

כנראה, שבשנת 1291 ישב ר' מרדכי בעיר גוסלר, במקום שאדם בשם משה תקו (אין להחליפו במתנגד הרמב"ם בעל אותו שם)⁶⁷ ערער על זכות ישיבתו⁶⁸. הדין תורה שהתקיים בפני בית דינו של ר' חיים פלטיאל⁶⁹ — יצא אמנם לטובת המרדכי; אולם אותו ברור התנהל במרירות כה רבה⁷⁰, שר' מרדכי כפי הנראה, כתוצאה מזה, עזב את גוסלר והתישב סוף סוף בנירנברג, מקום מגוריו האחרון של רבו ר' מאיר מרוטנבורג⁷¹. כאן מת בידי אכזרים. בשעה שעסק בסדור ספרו העקרי, שהוא פרי שקידת-לקוט מאומצת במשך שנים רבות⁷².

אפוא שהסיום נכתב בידי בעל ההוספה והוא גם שינה את ברכת-החיים "שי" (שיחיה) שבמקור — ל"וצק"ל". השוה להלן פרק ה'.

⁶⁴ עיין חיד"א ש"ה, ח"א בערך יעקב החסיד; השוה ש"ס ינ ש ד ר המזכיר, XIV עמ' 122. הפסקה מספר חרדים המובאה אצל חיד"א, לא יכולתי גם אני למצוא; אעפ"י שחפשתי בהוצאות שהשיגה ידי, וכמה ידידים עיינו בהוצאות שתחת ידיהם — והפסקה לא נמצאה.
⁶⁵ השוה קורא הדורות ל"ד ע"א, חיד"א ערך מרדכי וצונץ המזכיר X 135.
⁶⁶ עיין בהלכות אישות ט' א' בסיום: "ג' יס' ה' מרדכי בר הילל". קסל (קורא הדורות שם הערה 3) מסופק אם ציין זה נכתב בידי המחבר של הגהות מיימוניות (השוה מה שנאמר להלן פרק ד'). אולם אין שום נמוק מכריע לפקפק בדבר.
⁶⁷ עיין גרוס, מונטשריפט לפרנקל-גרץ, 1871, עמ' 253.

⁶⁸ לדעתי קרוב לודאי, שר' מרדכי, הנזכר כיריבו של משה תקו בחשובה של ר' חיים פלטיאל (עיין תשובות המהר"ם מרוטנבורג, הוצאת לבוב, מס' תע"ו) — הוא ר' מרדכי בן ה"ל. וכמה ראיות לדבר: תאריך המשפט נמסר שם: "עתה שנת נ"א לפרט" (1291 למספרם), שהוא שבע שנים לפני מות ר' מרדכי (השוה להלן). שנית, לאותו מרדכי נוסף בקביעות תואר הכבוד "רבי"; בשעה שליריבו נוסף רק התואר "חבר" — תואר הכבוד רבי מוכיח שמרדכי הנידון הוא רב פוסק, וראייה שלישית להשערותנו יש לראות בעובדה, שמשה תקו רוצה להסתמך על פסק מבית דינו של ר' פרץ (עיין בתשובה הנ"ל) שבפרק הבא נכיר אותו כאחד מרבותיו המובהקים של ר' מרדכי. לסי זה, נראה הדבר, שתקו דורש מן התלמיד לצית לפסק של רבו. מן התאריך שבתשובה (1291) יוצא גם, שצונץ (לתולדות, עמ' 293) הקדים בקביעת השנה (1270) של ר' חיים פלטיאל. מתוך סיום התשובה: "קהל מיידי בורק חיים פלטיאל תולעת" יוצא, שמקום מושבו של ר' חיים פלטיאל היה מגדבורג, גם בשאר תשובותיו (עיין שם קל"ה, קל"ו, קנ"ו) הוא חותם, כמו ר' אביגדור הכהן (עיין פרק ט'), "תולעת".
⁶⁹ עיין בהערה הקודמת.

⁷⁰ מקודם ע"י משפחת תקו, ואח"כ נמחדש ע"י משה תקו שקרא ליריבו בשם "עברייך".

⁷¹ עיין וינר, מונטשריפט לסרנקל, 1863 עמ' 169 ואילך. דבר זה יוצא גם מתוך הגהות מיימוניות, ה' תפלה ט' ג': "וכן הורה מורי רבי" בנורבערק.

⁷² עיין להלן פרק ה'.

ייתכן, שהטופס הראשון של ספר המרדכי, שעדיין לא היה נשלם — הותז בדמו של ר' מרדכי המחבר.

ההודעות בדבר זמן מותו, וכן מסבותיו המפורטות — אינן מדויקות; כשם שאין בידינו הודעות מפורטות ונאמנות בדבר פרשת חייו. רק דבר אחד ידוע בברור, שהוא נהרג בעיר נירנברג. אולם ההודעה הקובעת, שהוא נהרג בשנת 1349⁷³) אינה ראויה לתשומת-לב; כשם שלא נכונה הודעה אחרת, שהיא כנראה עלילת-שקר בכוונה שלפיה גורש ר' מרדכי מנירנברג בשנת 1406 (!) בגלל מעשה פריצות בפומבי⁷⁴). בכובד ראש יש להתייחס רק לשתי הודעות, המתנגדות אמנם זו לזו, אולם שתיהן נמסרו מתוך ודאות.

ר' אברהם זכות קובע את התאריך 1310 כשנת מותו של ר' מרדכי⁷⁵). אולם הוא בעצמו כבר שאב ממקום קדום יותר⁷⁶). מסכימים לדעתו כל סופרי תולדות הספרות מן הדורות הקודמים ורובם של החדשים⁷⁷). לעומת זה נמצאה במחזור סלוניקי קינה, שלפיה נמנה ר' מרדכי על קרבנות הרדיפות של שנת 1298⁷⁸). גם פנקס ההזכרה של ק"ק דמגנצה מזכירו בין הקדושים של אותה שנה⁷⁹). ההודעה האחרונה, המבוססת על תאריכים כה ברורים — אעפ"י, שרבים מפסקים באמתותה⁸⁰) — היא הנכונה. ר' מרדכי, בשעה שהזכיר את

⁷³) בהקדמה של פסקי מרדכי שבכ"י (השוה למעלה הערה 62) כתוב: „והנה אדוני מורי מהר"י ווידל זצ"ל הראה לי תוך קובץ אחד ישן נושן וז"ל: קבלה שהמרדכי שיסד ספר המרדכי נקבר בק"ק נירנברק אצל הקדושים הי"ד ונהרג ונשרף עמהם בגורת ק"ט ע"כ"ל (נויבויר, הודעה בכתב; השוה דבריו בקטלוג שלו, מס' 67).

⁷⁴) עיין וילפר אצל שו"ט, יוד. מערקוירדיגקייטען, II עמ' 332, השוה וילפר ל בספרו הגרמני: ידיעות היסטוריות בדבר הקהלה היהודית וכו' בנירנברג (נירנברג 1755) עמ' 75. וילפר מודיע רק, ש"הודי, כשם מרדכי" גורש מנירנברג בגלל מעשה זנות; אולם וירפל המרחיב את פיו, מתוך הנאה ניכרת, על אותו מעשה מיחסו ישר ל"רבי מרדכי". אולם מאחר שוילפר (השוה גם בהגדושריפטל, אנאלען ל מילר IV, 1238 b) קובע במפורש את תאריך המעשה בשנת 1406; ואילו לפי וירפל מת ר' מרדכי כבר בשנת 1310 — הרי מוכרח הוא לומר, שוילפר „אחר בכוונה את זמן המאורע ב־96 שנה, בכדי שיתעוררו ספקות בדבר אמיתות הדבר". לפי זה יוצא, כאילו אותו המומר ושונא ישראל השתדל, להסיר את הכעור שבאותה עובדה מאת רבי מרדכי ולגולל אותו על מרדכי אחר. אולם ההסך מזה הוא האמת: נצלו את השם מרדכי, במעשה הפריצות, שלפי השמועה עשה איזה יהודי בלתי נודע מנירנברג בתחילת המאה ה־15 — נצלו אותו שם בכדי להכתיים את הרב ופוסק המכובד על ישראל, את ר' מרדכי בן הלל, שמת על קדוש השם. אותה כונה מתבלטת באופן ברור למדי מדברי וירפל, הכותב בסוף הודעתו, שאצל היהודים נחשב עבריו „שהוצא להורג ע"י נוצרים", „כנהרג למען דתו, מאחר שנענש על פשעיו".

⁷⁵) יוחסין 223. ⁷⁶) עיין למעלה הערה 49.

⁷⁷) עיין שלשלת הקבלה מ"ה ע"ב; קורא הדורות כ"ד ע"א, צמח צדק (הוצאת אוסנב) כ"ט ע"א; סדר הדורות ח"א קל"ח ע"ב. השוה וירפל (שם). גם צונץ (על הפייטנים עמ' 36) מקבל הודעה זו, וכן שטיינשניידר, אעפ"י שהוא מספק באמיתותה (שם עמ' 2764 בערך צדקיהו). ⁷⁸) עיין ברשימתו של כרמולי בצייטונג דס יודנטומס 1856, עמ' 274. ⁷⁹) כרמולי שם שם; אויערבך (שם עמ' 15) מביא את הפיסקה מפנקס ההזכרה בכ"י שהשתייך לכרמולי.

⁸⁰) השוה שטיינשניידר שם שם, ולנדסהוס, עמודי העבודה, עמ' 198.

שמות רבותיו — נוהג היה לצרף לשמותיהם ברכת המתים ז"ל, אם כבר מתו; או ברכת החיים "שיי", אם היו עוד בחיים⁽⁸¹⁾. את ר' פרץ בן אליה, אחד מרבותיו המובהקים, מזכיר ר' מרדכי במקומות שונים בספרו ותמיד מוסיף לו ברכת החיים "שיי". ר' מרדכי לא זכה בחייו לברך ברכת על המוגמר על ספרו. הספר ראה אור רק אחרי מותו, שנערך וסודר על סמך חומר מלוקט, שהשאיף אחריו⁽⁸²⁾. יוצא אפוא שרבו רבי פרץ בן אליה, שנפטר בשנת 1300⁽⁸³⁾ חי עוד אחרי מות תלמידו מרדכי. לפי זה נהרג ר' מרדכי עוד לפני שנת 1300. לכן יש לקבוע את שנת מותו באמת לתאריך 1298. בשנה זו ארעו רדיפות דמים אכזריות על יהודי אשכנז, שנגרמו ע"י הצורר רינדפלייש. בין הקרבנות המרובים נפל גם ר' מרדכי⁽⁸⁴⁾, ואתו נהרגו על קדוש השם גם אשתו וחמשה צאצאים⁽⁸⁵⁾. ניתן אפילו לקבוע תאריך מדויק: אנו יודעים שיום ההריגה בנירנברג חל בראשון לאבגוסט (כ"ב באב)⁽⁸⁶⁾, נכון יותר בראשון לאבגוסט שנת 1298. בצדק מציינים אפוא המקורות העתיקים את ר' מרדכי כקדוש⁽⁸⁷⁾. גם מוציאי ספרו מוסיפים לו בכל פעם את התואר "קדוש"⁽⁸⁸⁾ — כפי שזה נוהג לגבי אנשים, שמתו על קידוש שם שמים⁽⁸⁹⁾.

אותה אי־ודאות והעדר־הדיוק שאנו נתקלים ברוב ההודעות על ר' מרדכי — מלויים אותו גם בשעה שאנו באים לקבוע את מקום קבורתו. ר' דוד קונפורטי מוסר בשני מקומות בספרו⁽⁹⁰⁾, שבהיותו בירושלים תותב"ב שמע "מפי קצת חכמי העיר שהיתה קבלה בידם מן הזקנים שהרמב"ן והמרדכי ורבינו עובדיה מברטנורא שלשה גדולים אלו הם קבורים תחת שפולי הר הזיתים בסוף בית הקברות של ישראל והוא סמוך לכפר אחד שיש שם שקורין עין שילואן⁽⁹¹⁾ והוא קרוב למעין מי השלח". כנראה, נתחלף במסורת זו — מתוך משאלה חסודה — איזה ר' מרדכי אחר בר' מרדכי האשכנזי. ר' מרדכי בן הלל מצא את קבורתו בודאי בנירנברג. במקום שמת על קדוש השם יחד עם בני ביתו ואנשי קהלתו.

(עוד יבוא)

- ⁽⁸¹⁾ עיין על כך וגם על מה שיבוא להלן — בפרק ג'.
- ⁽⁸²⁾ השוה להלן פרק ה'. ⁽⁸³⁾ השוה צונץ לתולדות, עמ' 41.
- ⁽⁸⁴⁾ קשה גם להבין, בסבת מה נהרגה בשנת 1310 משפחה יהודית שלמה בנירנברג — בשעה שבאותה שנה לא היו באותה עיר שום רדיפות על יהודים. שודט המספר (כידו. מערקו. IV עמ' 260 ואילך) לסי "הידיעות ההיסטוריות מן נירנברג" הודעות סחותות ערך ביותר הנוגעות ליהודים שבאותו מקום — מספר באמת שבשנת 1298 "נשרפו היהודים, עד שהקיסר נתן סקודה להפסיק"; אולם בדבר מאורעות בשנת 1310 — אין לו מה להודיע.
- ⁽⁸⁵⁾ אויערבך שם שם.
- ⁽⁸⁶⁾ השוה צינץ, על הסייטנים עמ' 34 וגרץ תולדות ישראל (בגרמנית) חלק שביעי עמ' 269.
- ⁽⁸⁷⁾ עיין למעלה בציוני המקורות שהובאו בהערה 77.
- ⁽⁸⁸⁾ עיין להלן פרק ה'. ⁽⁸⁹⁾ השוה צונץ, לתולדות עמ' 327.
- ⁽⁹⁰⁾ קורא הדורות, י"ט ע"א ויכ"ד ע"א.
- ⁽⁹¹⁾ גיאוגרפים ערביים קובעים אותו בגיא־הגם; השוה יקות, מלון גיאוגרפי III עמ' 762 ומיחתריק עמ' 320. עיין סם, בספרו הגרמני: ירושלים וארץ הקדושה (מהדורה ראשונה) I עמ' 232 — שם הוא מתאר את חושבי המערות שבכפר סילוֹאן.

ר' מרדכי בן הלל האשכנזי*

פרשת חיי, כתביו ושמות החכמים הנזכרים בספר מרדכי
(המשך)

ג

רבותיו של המרדכי

חשיבות גדולה לאין ערוך מאשר לענינים, שנידונו מקודם — נודעת לקביעת מוריו ורבותיו של המרדכי, שהרי המורה לא רק שקובע את כוון הלמוד של תלמידו; למעלה מזו: אף בני הסמך וחוגי ההוראה של הרב משפיעים על התלמיד, והוא מתחשב גם בדבריהם. עובדה זו חשובה ביותר, בשעה שבאים להעריך הערכה נכונה את ספר המרדכי ושמושו, בשעה שרוצים לקבוע — ללא טעות וחלוף — את שמות המחברים ומספר הרב של הספרים המובאים בספר המרדכי, לרוב באופן בלתי ברור.

כל המקורות הספרותיים-היסטוריים מציינים, פה אחד, את ר' מאיר בן ברוך, כרבו המובהק. ר' מאיר, אעפ"י שמוצאו מוורמס⁹², נקרא, על שם העיר, ששמש בה רב, ר' מאיר מרוטנבורג (ליד נהר טויבר). ר' מרדכי מזכירו כמעט בכל עמוד פעמים אחדות — ואף פעם אינו שוכח להוסיף לשמו את תואר הקנין „מורי“ או „מורינו“⁹³, ולפרקים יזכיר את התואר בלבד, ללא הזכרת השם הפרטי⁹⁴. תואר זה⁹⁵, כמו ברכת המתים „ז"ל“⁹⁶ שנוספה לו לרוב — נשמטו

* תורגם מגרמנית ע"י י. א. זידמן.

⁹² צונץ, ריטש, עמ' 69 ותולדות הספרות עמ' 357.

⁹³ בכ"י שבבודסט וכן בכ"י וינה נמצא בדרך כלל: מור"ם = מורי רבי מאיר; רק לעתים

רחוקות: מהר"ם = מורי הרב רבי מאיר.

⁹⁴ כך, דרך זיגמה, בבבא בתרא פרק ג' תקל"ח בהוצאת הרגילות: אומר רבינו

מאיר: בכ"י בודסט: מורינו אמר. והשוה ערובין פרק א' תע"ה ותענית פרק א' תרכ"ג.

⁹⁵ במרדכי שנוסס במסכת ברכות של הוצאת שווצינו 1464, עדיין נמצא בדרך כלל:

„מור"ם" (ע"ן למעלה הערה 93), אולם בדפוסים שבידינו נמצא לרוב: „הר"ם" או „ר' מאיר";

וכן בכ"י מינכן של הגויב מרעבבר. והשוה, יד-מלאכי (הוצאת ברלין) ח"ש קל"ה ע"א

במרדכי שבדפוסים שלנו, אולם בכתב-היד, יש מסכות, שאותה ברכה, "ז"ל" מובאת בהן לעתים תכופות, ויש מסכות, שרק לעתים רחוקות; יש מסכות, שבהן היא מובאת בקביעות לאחר הזכרת התואר, ובמסכות אחרות אף פעם לא⁹⁷). לפי זה בידינו לקבוע בקרוב אלו מסכות או הלכות להן נכתבו לפני פטירת המהר"ם ואלו נכתבו אחר פטירתו. על חשיבות עובדה זו עוד ידובר להלן.

ליד דברים שקבל ר' מרדכי מפי רבו וליד דברים שמקורם הספרותי לא צויין — מזכיר המרדכי דברי רבו, המהר"ם, הלכות מן החבורים הבאים: תוספות⁹⁸; תשובות, מהן שהובאו בשלמותן ומהן בצורה מקוצרת; הילכות אבילות⁹⁹, הדנות במנהגי אבל, הנמצאות גם בדפוסים ונקראות בשם "הלכות שמחות" — אולם במרדכי נקרא אותו חבור תמיד: הילכות אבילות. כן הוא מזכיר הילכות ספירות¹⁰⁰ והלכות הטמנה¹⁰¹ — אפשר ששני חבורים אלה, כדוגמת הלכות שמחות, הם חלקים בודדים של חבור הלכי גדול, שהיה מחולק להלכות, ובסיום נציין, שהמרדכי מזכיר גם לקוטים¹⁰², חידושים¹⁰³, חבור בשם "פרישת רבי מאיר"¹⁰⁴, וכנראה הוא מזכיר ספר של המהר"ם על הרי"ף¹⁰⁵.

ר' מרדכי היה אחד התלמידים הותיקים של המהר"ם¹⁰⁶ ופסק בעצמו

בסוף, אולם מן התואר הזה בלבד אין עדיין להסיק, שאותו בעל התואר היה באמת המורה של הכותב. במשאל זמתן אישי וביחוד בחליפת מכתבים — משמש הכנוי "מורי" תואר כבוד בלבד, ויש אפילו שסבא משתמש בו ביחס לנכדו; השוה תשובות ר' חיים אור-זרוע, ק"ה במקום שנאמר: "לנכדי מורי".

⁹⁸ ר' מרדכי מוסיף אותה ברכה ברגיל רק לשמות רבותיו. אצל שמות אחרים היא נמצאת על-פירוב בציטטות שבספר מרדכי.

⁹⁷ בכ"י בודפסט אנו מוצאים בברכות תמיד "מור"ם ז"ל", וכן בשבת, מגילה, יבמות וכתובות; לעומת זה לא נמצא אף פעם "ז"ל" בב"ב, ולא בסנהדרין, שבועות, ע"ז וחולין. בב"ב נמצא "ז"ל" לסעמים כארבעת הפרקים הראשונים; אולם מן פרק הי' ואילך — לא. בערובין ונידה, נמצאת כמעט תמיד הברכה "ז"ל".

⁹⁸ שבועות (הוצאת ריווא) תתשע"ה. בהודמנות זו עלי להעיר, שבאותם הציונים שלא צוינו במפורש, לא ההוצאה ולא אחד מכתב-היד — במקרים אלה נמצא הענין המובא, הן בדפוסים שבידינו והן בכתב-היד; אולם בשעה שבציון נזכרת הוצאה מסוימת או אחד מכתב-היד — הרי הענין המובא נמצא רק שם.

⁹⁹ יזכר לרוב בכ"י בודפסט ח"נה למועד קטן; השוה להלן פרק ז', במקום שמדובר על הלכות אלו.

¹⁰⁰ בכ"י ב, ו, מגלה פרק שני תת"ב מדובר על הלכות אלו כעל מקור.

¹⁰¹ הגהות, שבת (הוצאת ריווא) ע"א. ¹⁰² עיין להלן פרק ז'.

¹⁰³ בב"ב פרק ט', תר"ו בתחלת הענין, נמצא בכ"י ב, ו, לפני תשובת ר' שמשון המלים הבאות: "וזאת היא תשובת רבי שמשון והועתקה מחידושי מור"ם ומכתב ידו". חידושים אלה נזכרו גם במיימוניות, תשוב' אישות, כ"ט.

¹⁰⁴ שבועות פרק א' תשנ"ה בסיום.

¹⁰⁵ שם: "נוסח' ב' מפי כל הנשכ" (הוצאת ריווא, סעיף תתשע"ה בתחלה) בהוצאות

שבידינו: "ונר' למור"ם...וכן כתב בשער מ"ו ואלפס"; אולם בכ"י ב, ו, "וכן כתב בספר בשער מ"ו".

¹⁰⁶ שאר תלמידי המהר"ם כתבו חבוריהם (עיין למעלה, סיני שנה ח' חב' ח"י עמ' רנ"ז)

שאלות לפני רבו¹⁰⁷). בדבר יחסו האישי לרבו הוא מוסר רק במקומות מועטים בערך¹⁰⁸). מענינת הודעתו¹⁰⁹ בדבר הכרעה בויכוח הלכי, שהמהר"ם פסק כפי שהדאו לו בחלום. בדומה לכך אנו שומעים גם על פוסקים אחרים, מה שמוכיח מצד אחד, שלמוד התורה ודיניה־דיוניה מלאו את כל נפשם ומחשבותיהם; ומצד שני אנו למדים, שחלומות כאלו השפיעו השפעת־מה גם בהכרעת הלכה¹¹⁰). מיום שנאסר המהר"ם ע"י קיסר רודולף בשנת 1286 — ומסתבר שגם כמה זמן לפני זה — לא עמד כנראה ר' מרדכי אלו בשום קשרים. אף פעם אין ר' מרדכי מדבר על רבו הנמצא במאסר, בנגוד לחבריו¹¹¹ המדברים על כך לעתים תכופות, אין המרדכי מזכיר אף פעם איזה פסק, שניתן בזמן ישיבת רבו בתפיסה, וכן בכל התשובות המרובות של המהר"ם המובאות במרדכי — אף על אחת מהן אין למצוא את שם המקום „מצודת אנויסהיים“¹¹²). אגב יצויק כאן, שהמהר"ם, עוד קודם שישב בתפיסת אנויסהיים במקום שנפטר — ישב בתורת שבוי במבצר אחר, אם בורסבורג או באויגסבורג¹¹³).

לאחר המהר"ם מרוטנבורג יש להזכיר את רבו ר' פרץ בן אליה מקורביל, שהיה תלמידו של ר' יחיאל מפריש¹¹⁴); דבר שכותבי תולדות הספרות הראשונים

על־פירוב אחרי מות ר' מרדכי, דבר זה יוצא גם מן יחסו של ר' מרדכי למהר"ם בתקופת מאסרו (עיין להלן). השוה גם למה שנאמר בהערה הבאה.

¹⁰⁷ סנהדרין פרק ג' תש"ו: „ואני דנתי בעצמי לפני מורי וקבלה“.

¹⁰⁸ במגילה פרק א' תשס"א, נידה תשל"ח, ע"ז פרק ה' תת"ס (בהוצאות בטעות

תת"ש) נמצא בכ"י ב וכן בו: „ואני ראיתי מור"ם ז"ל שעשה מעשה להטביל וכו“.

¹⁰⁹ ב"ק פרק ראשון, דפוס ראשון, עצם הענין מובא גם בכ"י ב, ו, אולם כאן חסרים

דברי הפתיחה: „ולמורי רבי מאיר ז"ל נראה בחלום“.

¹¹⁰ השוה ראב"ן, אבן העזר כ"ו, ר' משה מקוצי, לא רק שהודות לחלום

הגיע לידי חבור ספרו הסמ"ג, אלא לפי החלום קבע אפילו את צורת הספר וחלוקתו (עיין בהקדמתו לסמ"ג לחלק ראשון). ר' משה חגיז אוסר (לקט הקמח לא"ח, הוצאת

אמסטרדם, נ"א ע"ב) הדלקת מקטרת בנר של חלב, על סמך חלום שחלם ר' דוד גרשון.

¹¹¹ תשב"ץ והמחבר של הגהות מיימוניות.

¹¹² השוה גרץ, ת"י (בגרמנית) כרך שביעי הערה פ, ווינר, רשומות, מבוא.

¹¹³ עיין הגהות מיימוניות ה' שבת ו' ר': „כשהייתי אצל מורי במגדל וו"ש בורק“.

ודאי על סמך זה כתב צונץ (תולדות הספרות, עמ' 357) שהמהר"ם מרוטנבורג, נחבש מקודם בוסרבורג; צונץ קורא אפוא: „חש"ר־בורק“. אני רציתי מתחלה לתקן ולקרא „חש"ר־בורק“ וחשבתי, שהכונה היא לויסנבורג, הנמצאת באלזס, במחוז שבו שוכנת אנויסהיים. אולם עתה הריני נוטה לחשוב, שהכונה לעיר אויגסבורג, שהיהודים בטאו כנראה את שמה אויטשורג. עיין במונטשריפט לפרנקל־גרץ שנת 1873 עמ' 513. במקום אחר נזכר, שהמהר"ם ישב במאסר ב„חש"ר־בוא“. אולם אין לראות בשם זה שבוש של אנויסהיים (ווינר במונטשריפט לפרנקל, 1863 עמ' 172) — אלא כאן שבוש מסולף עוד יותר של אויטשורג. לפרטים בדבר עניני המשפחה של המהר"ם, שהביא צונץ (תול' הספ' עמ' 358) יש להיסיק, על סמך מה שנאמר בפנקס ההזכרה של פפרווי (עיין מונטשריפט לפרנקל־גרץ 1873, עמ' 513), עוד בת בשם רבקה, שהגיעה לידי זקנה מופלגת (מר' רבקה הזקנה), והיא כנראה אותה הבת (עיין צונץ שם), שהמהר"ם מרוטנבורג השיאה לאיש עוד בחי אביו.

¹¹⁴ עיין חולין פרק ראשון תקס"ט, שם פרק ו' תרע"ט; כ"י ב מאשר את הנוסח:

לא עמדו על כך¹¹⁶). אמנם ר' מרדכי מזכירו במדה פחותה מן המהר"ם; אבל גם הוא נזכר הרבה פעמים, יותר ממה שרגילים לחשוב אם דנים על כך, לפי הדפוסים שבידינו¹¹⁶). ר' מרדכי קורא לו "מורי"¹¹⁷). ועל-פירוב הוא מוסיף לו את הברכה "שיחיה". בדפוסים, במקום שלפרקים קוצר השם ל"הר"ף"¹¹⁸), נשמט לרוב התואר "מורי"¹¹⁹) וכן "שיחיה". במקום זה, הם כותבים — אם על-סמך העתקות מאוחרות או על דעת עצמם—הרבה פעמים אפילו "נ"ע, ו"ל" או "זצוק"ל"¹²⁰), דבר שאינו נמצא אף פעם בכ"י ב, ו. אבל בדפוסים נשארו עוד בהרבה מקומות התואר "מורי"¹²¹), והברכה "שי"¹²²). נמצאנו למדים, שר' מרדכי כתב את ספרו או שאסף את החומר לספרו עוד בחי' רבו ר' פרץ בן אליה, היינו לפני שנת 1300¹²³). ר' מרדכי מזכיר את ר' פרץ, נוסף על דברים שקבל מפי רבו ועינינים, שמקורם הספרותי לא צויין — נוסף על כך הוא מזכיר: תוספות¹²⁴), פסקים¹²⁵), פרושים¹²⁶), שיטת¹²⁷) יסוד¹²⁸) ו"תקון הגט" כתוספת בסיום

לשון מורי הר' פרץ שיחיה. השוה עוד כל בו קמ"ב.

¹¹⁶) הראשון שהעיר על זה היה שטיינשניידר (בספר הג"ל שם) וכן אויערבך (ברית אברהם עמ' 15).

¹¹⁶) כך, דרך דוגמה, בכתבייד ב, ו לתענית פרק א' תרכ"ג; ע"ז טרק ר' תתמיה; שם תתנ"ב (פעמים) ושם תתנ"ו כתוב (חמש פעמים): "משיטת מורי הר' פרץ".
¹¹⁷) בכ"י ב כתוב במפורש: "מורי" וכן בהרבה מקומות בדפוסים (ע"ן להלן הערה 121).
בכ"י ו, בהתאם לאפיו לפתור קצורים (ע"ן פרק ראשון, סיני נה"ו, עמ' רס"ה) כתוב לפרקים "מורי".
¹¹⁸) תענית פרק א' תרכ"ג: "הר"ף אומר", אבל בכ"י ב, ו, כתוב: "ומורי הר' פרץ שי אומי". השוה עוד בדפוסים הגהות חולין תשנ"ח ותשנ"ט.

¹¹⁹) השוה לדוגמא את המקומות שצויינו בהערה הקודמת, וכן בע"ז פרק שני תתכ"ו; שם פ"ג תתל"ט בסיום הענין; שם פ"ד תתמ"ד ופ"ה תתש"א; חולין פ"א תקס"ט, פ"ח תרכ"ד, תשכ"ד; גטין פ"ז תכ"ג — במקומות אלה חסר בדפוסים התואר "מורי" ולרוב חסרה גם הברכה "שי"; אולם בכ"י ב, ו, נמצאים בכל אותם המקומות הן התואר והן הברכה.
¹²⁰) השוה סוכה פ"א תשל"ד ותשל"ו; פסחים (הוצאת ריווא) שסו; חולין פ"ח תרצ"א (בסוף), במקום שנוסף לשם ר' פרץ מקודם המלה "שי" ואח"כ "נ"ע"; גטין פ"ז תכ"ג, תואר הכבוד זצק"ל מובא: ע"ז פ"ב תתכ"ו; שם פ"ד תתל"ד ובגטין ע"ה גט בסוף) תנ"ד. גם ר' חיים אור זרוע נ"ת עליו (תשובת ק"א): "זצק"ל".

¹²¹) חולין פ"ב תר"ו, פ"ז תר"ע, פ"ח תרצ"א (פעמים); ב"מ פ"ו שניד.
¹²²) כך למשל ב"מ פ"א רי"ט; חולין פ"א תקס"ט, פ"ב תר"ו ותרע"ט, פ"ח תרצ"ח ותשכ"ד.
¹²³) השוה למה שנאמר בפרק הקודם (סיני, חוברת הקודמת עמ' י"ב) ולמה שיובא להלן פרק ה'.

¹²⁴) הגהות חולין סעיף תשנ"ח ותשנ"ט; בב"ק פ"ב ט"ז נאמר בדפוסים "ביסוד ר' פרץ, אולם בכ"י ב, ו, כתוב: "בתוס' של הר' פרץ", וכן שם פ"ד מ"ט. התוספות שלו למסכת זבחים נזכרות במפורש בהלכות ארץ ישראל וחלה (ע"ן בפרק הבא בנספח ג') בכל הזכרים.
¹²⁵) ע"ז פ"ב תתכ"ו.

¹²⁶) שם פ"ג תתל"ט (בסוף) בדפוסים: "עכ"ל שיטת הר' פרץ"; אולם בכ"י ב, ו, נאמר: "פרשת מורי הר' פרץ", וכן בכ"י ב, ו, שם פ"ד תתמ"ו.

¹²⁷) שם פ"ד תתמ"ה בכ"י ב, ו, השוה עוד הערה 118, מובא גם בסמ"ק ציריך (ע' צונץ, ריטוס עמ' 214).

הסמ"ק¹²⁹). מאחר שר' מרדכי מזכיר הרבה את דברי ר' פרץ על מסכות ע"ז וחולין¹³⁰), נוטים להניח: אם שר' מרדכי למד רק אותן שתי מסכות אצל רבו זה, או, מה שמסתבר יותר, שר' פרץ חבר דוקא לשתי מסכות אלה פרושים מקיפים או שכתב עליהן חבורים ממין אחר.

בדבר יחסו האישי לר' פרץ אנו שומעים מעט מאד¹³¹). רק פעם אחת מודיע ר' מרדכי דרך אגב, על רבו שנסע לברבנט. אולי הכוונה שנדד לשם¹³²). ר' פרץ בן אליה, שעמד בכתובים עם המהר"ם מרוטנבורג¹³³), מת כפי הנראה על קדוש השם¹³⁴).

שם המורה השלישי מרבותיו המובהקים היה ר' אפרים בן נתן¹³⁵). ר' מרדכי מזכירו, בדרך כלל, בקצור: "מורי ר' אפרים". בדפוסים שלנו נשמט לרוב שמו, והוא נזכר לעתים כה נדירות, עד שאויערבך¹³⁶) רואה הכרח לעצמו להוכיח שהמקום בו נזכר בשמו המלא "מורי ר' אפרים בן נתן"¹³⁷) — יצא באמת מידי ר' מרדכי. אולם בכתבי-היד הוא נזכר לרוב¹³⁸), ביחוד נזכרים ספריו, הנקראים פעם "חבור"¹³⁹) ופעם "קובץ"¹⁴⁰).

אפרים בן נתן נודע גם כפייטן¹⁴¹). הוא היה גם קרובו של ר' מרדכי¹⁴²) ותלמידו של ר' שמחה משפירא¹⁴³) ושל ר' יצחק מוינה¹⁴⁴). ר' אפרים היה אפוא כנראה חבר ללמודים של המהר"ם מרוטנבורג. על אחד הפסקים, בענין

¹²⁸) חולין פ"ג תרי"ד, שם הגהות תשל"ז; ע"ז פ"ה חתש"א — אולם בכ"י ב, ה, כתוב: "שיטה". ¹²⁹) הגהות יבמות ק"ז.

¹³⁰) השוה למעלה את ההערות מן 114 ואילך.

¹³¹) ע"ז פ"ה תתנ"ט בדפוסים: "והר' פרץ הורה" בכ"י ב, ה, נוספה עוד המלה: "לי".

¹³²) בפסחים, תוספ' מערכי פסח' (דפוס ריווא, הגהות שס"ה) נאמר: "הרב רבי פרץ (בכ"י ב, ה, "מורי הר' פרץ שי") כשהלך בברבנט".

¹³³) גטין פ"ז ת"ל; השוה תשובות המהר"ם מרוטנבורג (הוצאת סרג) תקצ"ז.

¹³⁴) דבר זה יש ללמוד מן התואר וצק"ל, שקראו לו הבאים אחריו, כשם שקראו כך לר' מרדכי (עיין למעלה הערה 120).

¹³⁵) השוה קורא הדורות כ"ד ע"א.

¹³⁶) בספר הג"ל עמ' 14 ואילך. ¹³⁷) חולין פ"ז תרע"ד.

¹³⁸) שבת פ"ד שפ"ג בסוף גוסף בכ"י ב, ה, "כל זה דקדק מורי (ו: "מוה"ר) הר' אפרים וצ"ל; השוה עוד שתי ההערות הבאות.

¹³⁹) "מחיבור מורי ר' אפרים" — נמצא גם בדפוסים הגהות ב"ק רע"ז; מכות פ"י תשכ"ח בסוף ובכתובות ס"א קל"א; בכ"י ב, ה, נזכר אותו חבור כמקור: סנהדרין פ"ג תרפ"ה ותרפ"ז (לפני "נאמנין עלי"); שם פ"ז תשי"ח; ב"ק פ"י קס"ה; סטחים פ"ב וגיזה תשל"ח.

¹⁴⁰) כך בכ"י ב, ה, סנהדרין פ"ז תשי"ח בסוף; ע"ז פ"ב תתכ"ב (אחרי "מות' לשפ' בו יין כשר"X).

¹⁴¹) עיין צונץ, תולדות הספרות עמ' 357.

¹⁴²) בכ"י ב, ה, בסוף פ"ד לשבועות תשס"ב: "כי' מורי קרובי הר' אפרים משם רבי שמחה. ¹⁴³) עיין בציון שבהערה הקודמת.

¹⁴⁴) בכ"י ב, ה, ע"ז פ"ד לסעיף תתמ"ז נאמר: "כתב מורי הר' אפרים בשם הר' יצחק אור זרוע אם מסתח של המרתף ביד הגויה ומס של יין בידה היין שבמרתף כשר", שם תתמ"ח.

קהלה חשוב, של המהר"ם, נמצאת חתימתו של ר' פרץ¹⁴⁶ לשם אשור ליד חתימת ר' יצחק בן יהודה הלוי. בזמן שר' מרדכי נגש לחבור ספרו, היינו שנים מספר לפני שנת פטירת המהר"ם מרוטנבורג¹⁴⁶ — כבר לא היה ר' אפרים בין החיים. אף פעם אינו נזכר, שנמנה עוד על החיים, אולם לעתים קרובות נזכר כנפטר¹⁴⁷.

כן מציין ר' מרדכי כרבו את ר' יעקב הלוי משפירא, מי שתקן, שעל הכהן במועדים לצאת "מבית הכנסת קודם שיתחיל ש"ץ בעבודה כשהכהן אינו נושא כפיו"¹⁴⁸. הכוונה כנראה לר' יעקב בן משה הלוי, הנזכר בפנקס ההזכרה של קהלת פפרז'י אחרי שאר שני המורים של ר' מרדכי, אחרי המהר"ם ור' פרץ בן אליה. שם מודגשת ביחוד שקידתו הרבה בהרבצת תורה¹⁴⁹; ואולי יש לזהותו עם ר' יעקב הלוי המובא ב"דעת זקנים"¹⁵⁰. ואפשר שהכוונה לחכם בעל אותו שם, שאוסף תשובותיו ראה החיד"א; אולם, אין לזהותו עם ר' יעקב מברוש. גם מן התאריך שבתשובה-אחת¹⁵¹, תאריך משנת ה' תתשס"ג (= 1213) יוצא שהוא חי במחצית הראשונה של המאה ה-13, ובכך באותו פרק זמן, שבו עלינו לחפש את רבותיו של ר' מרדכי.

בסיום יצויין עוד¹⁵² ר' אברהם בן ברוך, אחי המהר"ם מרוטנבורג¹⁵³, שר' מרדכי מזכיר את כתביו¹⁵⁴; וכן נזכר מורה בשם ר' דן¹⁵⁵. זה האחרון הוא בודאי ר' דן אשכנזי, שבא בכתובים עם ר' שלמה בן אדרת ועם תלמידו ר' יום-טוב בן אברהם. איזה רמאי רצה להשתמש בר' דן לרעה והרשב"א מזהירו מפניו¹⁵⁶.

לבסוף נזכיר עוד הודעה מוטעית ישנה, שנתפשטה מאד, ושרק בזמן האחרון נפרכה¹⁵⁷. — לפיה היה ר' מרדכי בראש וראשונה תלמידו של ר' משה מקוצי¹⁵⁸.

¹⁴⁶ עיין תשובות המהר"ם מרוטנבורג הוצאת לבוב' ק"ח.

¹⁴⁷ עיין למעלה בפרקנו. בסיום הפסקה השניה וראה להלן פ"ה.

¹⁴⁸ המלה "ש"י" אינה נמצאת לא בדפוסים ולא בכ"י; אולם בכתבי יד אנו מוצאים לרוב את המלה "ז"ל" וכן בדפוס הגהות ב"ק רע"ו.

¹⁴⁹ עיין מגלה ס"ב תתי"ז בסוף. בכתבי היד נמצאה אותה פסקה בסיום המסכת בערך. בדפוסים כתוב רק: "ה"ר לוי משפירא", בכ"י ו: "ה"ר יעקב משפירא", בכ"י מ: מורי" משפיר"; אולם בכ"י ב נאמר במפורש: "מורי ה"ר יעקב משפירא". פסקה זו אינה ציטט אלא שייכת לר' מרדכי.

¹⁵⁰ עיין עליו פרלס במונטסשריפט לפרנקל-גרץ, שנת 1873, עמ' 309.

¹⁵¹ השוה צונץ, לתולדות עמ' 89; אולם את שם הבן ר"מ אין לקרא, כמו צונץ; מנחת, אלא קרוב יותר ששמו היה משה, כשם אבי זקנו.

¹⁵² השוה חיד"א בערך יעקב החסיד.

¹⁵³ מסכים (הוצאת ריווא רצ"ב): "ומה"ר ר' אברהם שמעתי", כ"י ו: "וממורינו

ה"ר; אבל בכ"י ב: "וממורי הרב". ¹⁵⁴ גטין פ"ו ת"ד. ¹⁵⁵ שם שם.

¹⁵⁶ שבת פ"ג כ"י ב, ו: "ומי ה"ר דן אמר לי דבמלח שלנו שמתקנין אותו ע"י

בשול אין לחוש"; וכן בכ"י מ, אלא ששם חסרות המלים: "ומי", "לי".

¹⁵⁷ עיין פרלס, ר' שלמה בן אברהם בן אדרת עמ' 3 ועמ' 63 הערה 21.

¹⁵⁸ עיין שטיינשניידר, קטלוג שם.

¹⁵⁹ כך נזכר צדיק ובספר יוחסין (השוה במרק הקודם הערה 49) ואחרי נגרר

טעות זו נגרמה בודאי ע"י כך, שהשתמשו במקום השם המלא: ר' מאיר מרוטנבורג — בקצור: מהר"ם. אח"כ פענחו אותו קצור בטעות ל"מורי ה"ר משה". טעות דומה לכך, הבולטת עוד יותר לעין היא זו, המציינת את ר' מרדכי כתלמידו של האלפסי (שלשלת הקבלה מ"ה ע"ב). כמה ספרים חזרו והעתיקו הודעה מוטעית זו¹⁵⁹). כאן ערבבו והחליפו את הר"ף (ר' פרץ) ברי"ף.

(עוד יבא)

מחבר שלשלת הקבלה (ל"ה ע"א), קורא הדורות (כ"ד ע"א), צמח צדק (כ"ט ע"א), סדר הדורות ח"א קל"ט ואויערבך בספר הנ"ל עמ' 15.
¹⁵⁹) השוה שטינשניידר שם שם.

ר' מרדכי בן הלל האשכנזי*

פרשת חיי, כתביו ושמות החכמים הנזכרים בספר מרדכי

ד.

פעולתו הספרותית של ר' מרדכי

פעולתו הספרותית מקיפה כל אותם השטחים, שבהם עסקו חכמי ישראל בימי הביניים. ר' מרדכי עסק בהלכה, משיב שאלות בעלות תוכן הלכתי, ניסה את כוחו בפיוט הדתי, ובסיום יצויין — מה שהיה דבר נדיר אצל רבני אשכנז שבתקופתו — ר' מרדכי כתב שיר למודי על כל לי הניקוד. ספרו הנפוץ והמפורסם ביותר הוא חבור הלכה גדול, הנושא את שמו — מרדכי. הודות לו זכה להוקרה והכרה בתולדות הספרות הישראלית. על „ספר המרדכי“, החשוב מכמה פנים ושהגיע לידינו בצורה משובשת מאד, ידובר בפרק הבא.

מפורסם מעט ועוד פחות מזה ידוע, אעפ"י שמרבים להזכירו — הוא ספרו בחרוזים על-הלכות שחיטה ובדיקה ועל הלכות אסור והתר. בצורה דומה לכך על אותו נושא כתבו גם אחרים¹⁶⁰. הספר נדפס בוויניציה אצל דניאל (קורנליו) אדלקינד על 54 עמודים בגודל אוקטב. העמודים אינם מסומנים במספרים סדוריים ובספר לא צויין שנת ההדפסה. שטיינשניידר חושב, שהספר נדפס¹⁶¹ בין 1540—1550, אולם מסתבר שנדפס בזמן עוד יותר מאוחר והוא יקר המציאות מאד. החיד"א כנראה לא ראה אותו¹⁶², גם לנדסהוט לא הכיר את הספר¹⁶³. וזקש מצטט אותו לפי שלשלת הקבלה¹⁶⁴. שם הספר נמסר

(*) תורגם מגרמנית ע"י י. א. וידמן.

¹⁶⁰ ר' יצחק ארובאש בספרו זבחי צדק, ויניציה 1667; עיין עוד בקטלוג אוסנתיים (קוהלת דוד) כ"י 80, מס' 684.

¹⁶¹ המו"ל ר' יוחנן טריוויס כותב בהקדמה, שבשנת רצ"ה (1535) הדפיס בבילוניא פרוש, בעלום שם, למחזור איטליאני (השנה Nepi, עמ' 167, מס' 62); ועתה „לעת זקנת“, הוא מודיע שהוא מחברו. עוד במקום שלפני זה אומר המו"ל באותה הקדמה, שהוא „זקן בא בימים“; ובשיר ההקדשה נאמר: „כי רד יומי ויט שמשי“ וכן: „לפני מותי עוד בי חושי“. לפי זה יש להניח, שבין התאריך להדפסת המחזור (1535) ובין זה להדפסת ספרנו הגידון עבר זמן רב למדי, קשה אפוא לקבל את הדעה, שהספר הלי שחיטה נדפס בין 1540—1550.

¹⁶² הוא מסתמך (בערך מרדכי) על בעל קורא הזורות (עיין שם כ"ד ע"א) וזה האחרון מסתמך על בעל שלשלת הקבלה (מ"ה ע"ב), המודיע, שראה את החבור בכ"י.

¹⁶³ עמודי העבודה עמ' 198.

¹⁶⁴ השוה שטיינשניידר שם, שם.

בנוסחאות שונות. לרוב במקוטע (165). לפעמים אפילו ממש בטעות, בשם: זכאי צדק (166). בהוצאה שנוכרה נקרא הספר: "הלכות שחיטה ובדיקה, והלכות אסור והתר מהרב המופלא בעל המרדכי גדול ז"ל". המו"ל יוחנן (בן יוסף) טריוויס הוסיף לספר מראי מקומות בצורת הערות שוליים וכן כתב עליו פרוש, שנדפס בכתב רש"י בין בית לבית של השיר. המו"ל הקדיש את הספר ליצחק בן אלחנן (מיסר אנגילו די פאנו). שיר למודי זה מכיל סך-הכל 80 בתים מרובעי שורות. מספר המלים בבתים אינו קבוע והשיר אינו כפות לשום משקל, ובכל זאת הוא, בדרך כלל, ערב לאוזן ויפה לשמיעה. ב-14 הבתים הראשונים מדובר על הלכ' שחיטה¹⁶⁷, והאותיות בראשי הבתים מצטרפות לשם: מרדכי בר הילל. בבתים 15—26 מדובר על הלכות בדיקה¹⁶⁸, אף לראשיהם אותו צרוף האותיות מרדכי בר הילל. מן הבית 27 ועד סיום השיר מדובר על הל' אסור והתר; והאותיות בראשי הבתים הולכות מקודם לפי הסדר א"ב, אח"כ מאחור לפנים: תשר"ק ובסיום הן מצטרפות שוב לשם המחבר. לשון השיר שוטפת ומדויקת: אולם אינה על טהרת העברית. לרוב, כמו שטבע הענין הנידון דורש, אנו מוצאים מונחים תלמודיים ובטויים ארמיים. בכל זאת הוא משבץ לעתים קרובות פסוקים מן המקרא ובהצלחה. הסגנון קצר ובהיר, ולמרות קצורו הוא מזכיר לפרקים חכמים ואפילו דעות שונות¹⁶⁹. קרוב לודאי שר' מרדכי חבר ספר. קטן זה בצעירותו; בכל זאת אנו רואים, שהוא שולט בנושא חבורו ומרצה את הענינים בקלות. הוצאה חדשה של ספרנו יקר המציאות, שעליה הודיע (170 Rehmer) היא דבר בעתו.

לחבורי ההלכה של ר' מרדכי שייכות "הלכות ארץ ישראל חלה" (עיין למעלה, פרק א', סיני (נה—ו) עמ' רסג ועמ' רסה). שאחריהן בא חבור על הפרק השמיני שבזבחים. גם תחיד"א¹⁷¹ מזכיר הלכות אלו, ואומר שראה אותן בכ"י של "המרדכי". הלכות אלו מהוות חבור לעצמו ורק אח"כ צורפו למרדכי. דבר זה מוכח מן העובדה, שאינן נזכרות בתוכן הענינים של 24 המסכתות שהמרדכי עוסק בהן (עיין שם, עמ' רסג). וגם זאת, ר' מרדכי בעצמו מזכירן ב"ספר המרדכי" לפי השם שצוין למעלה¹⁷². חבור זה מתפרסם בנספחים ג'. (בחוברת הבאה). חבור רביעי בהלכה נמצא בידינו מאת ר' מרדכי, אמנם רק חבור עבוד.

¹⁶⁵ עיין ש' ישנים ובקטלוג אופנהיים כ"י 80 מס' 178: השוה תחיד"א, שסיני שניידר ולנדס הוט שם.

¹⁶⁶ כך קורא לו נפ"י בגלל הכתובת המקושטת: זכור זכאי צדק; השוה שטיינשניידר, שם, שם. ¹⁶⁷ בסיום הבית הי"ד נאמר תמו בעור ה' הלכות שחיטה.

¹⁶⁸ בסיום הבית כ"ו נאמר: "חמו הלכות בדיקה".

¹⁶⁹ בבית מ"ז הוא מזכיר את הריב"א וכן את ר' ברוך בן יצחק יהוא קורא לו "איש תרומות".

¹⁷⁰ ד"ר רהמר, שהמציא לי את הספר לשמוש, כותב אלי, שבדעתי להוציא בקרוב את הספר בתוספת הערות משלו, באקסמפלר היד שלו, שהמציא לי, ישנם הערות וצינונים חשובים, בהם הערה הקובעת את זמן היסעית הספר בקרוב כמו שנקבע בהערותנו 161. ¹⁷¹ ח"ש בערך מרדכי.

¹⁷² ע"ז פרק ה' תתנ"ו (כסוף) בכתב-יד ב. ו. נאמר: "עיין בהילכ' ארץ ישראל"; ביצה פרק א', בכתב-יד הנ"ל: "ואם נתערבה באלף וכו' עיין ס' התערובת" — כמו שנקרא, כידוע, הפרק השמיני במסכת זבחים.

הכוונה לליקוטי המיימוני להמהר"ם מרוטנבורג. כבר נזכר למעלה (סיני שם עמ' רס"ג), שחבור זה אינו שייך מעקרו לספר המרדכי. ועוד נדבר בענין זה (עיין להלן פרק ז').

הודעות ישנות, שהיום מועטים המתחשבים אתן, מונות גם את ר' מרדכי למחבר של הגהות מיימוניות¹⁷³. היום כמעט שבאו לידי הסכמה כללית, שר' מאיר הכהן הוא המחבר של הגהות מיימוניות. אולם הדבר עוד לא הוכרר למדי. דבר אחד ברור לנו, שההגהות והתשובות למיימוני, אף אם אין לומר בודאות שיצאו מידי מחבר אחד — הרי ברי לנו, שמדי עריסה אחת יצאו¹⁷⁴. כן יודעים אננו, שההגהות והתשובות נכתבו בידי אחד מתלמידי המהר"ם או ע"י כמה מתלמידיו¹⁷⁵. והנה מציין ר' יוסף קולון, דבר, שעד כמה שידועותי מגיעות, עוד לא העירו על כך — חוזר ומציין הוא את ר' מרדכי שלנו כמחבר של התשובות למיימוני¹⁷⁶. הודעה כה ברורה מאת אישיות בת-סמך, שחיתה כ-150 שנה אחר ר' מרדכי — ראוייה לתשומת לב; אולם ישנן עוד כמה ראיות בידינו העשויות לחזק דעה זו.

השיטה שאנו רואים ב"ספר המרדכי" לגבי הלכות הריף — אותה השיטה מתגלית בהגהות ובתשובות הנוגעות ליד החזקה למיימוני. ההגהות, המצטמצמות להביא במקום המתאים את הדעות והמסקנות של אחרים השייכות לאותו ענין — מבליטות ביותר את אפיין הבלתי עצמאי ואת שיטת הלקוט והאסוף, תכונה האפיינית במדה רבה ל"ספר המרדכי" (עיין להלן בפרק הבא). אף ההגהות שוקדות לכתוב בלשון קצרה ומשתמשות באותם הבטויים והלשונות, שאנו פוגשים בהמרדכי¹⁷⁷.

¹⁷³ עיין שפתי ישנים בערך הגה' מיימ' ובסדר הדורות במפתח לשמות הספרים בערך הג"ל. את המקום בשלשלת הקבלה, ששניהם מזכירים — איני יכול למצא. השוה עוד חלף ב" Bibl. hebr. I מס' 1394.

¹⁷⁴ התשובות מסתייעות במה שנאמר בהגהות (השוה לדוגמה בתשובה לאישות י"ב בסוף ושם ל"ב); וההגהות רומזות למה שנאמר בתשובות (השוה גירושין ג' ח'; שבועות ב' ג' יו' ח'). ¹⁷⁵ הן בהגהות והן בתשובות מזכירים אותו כרגיל בשם "מורי רבינו ש"י" או שמוסיפים לי ברכת המתים "ו"ל".

¹⁷⁶ עיין בתשובותיו א' (הוצאת ויניציה ב' ע"א): כמו שכתב המרדכי בתשובה מסדר נשים יסמין לכך: "המרדכי... בתשובות השייכות לסדר נשים"; שם ק"ס (ק"ע ע"ב) נאמר: "כתב המרדכי בתשוב' השייכות לס' נשים". והנה, כיצד, לא כתב ר' מרדכי בספרו תשובות לסדרים; והתשובות המרובות, המשולבות בהמרדכי מצוטטות תמיד לפי הפרק (ברגיל: "כמו שכת' המרדכי בתשובה בפרק..."). לעומת זה התשובות למיימוני מסודרות באמת לפי הסדרים, ומסומנות כמו שמזכיר הרי"ק: "תשובות השייכות לסדר...", ותמיד הן מציטטות בלשון זו. אמנם הענין הראשון שהזכיר הרי"ק מתשובות ר' מרדכי לשנים אינו נמצא בתשובות שלנו למיימוני, אבל דבר זה אנו מוצאים גם לגבי ענינים אחרים המצוטטים מן התשובות למיימוני יהיו. אין למצא אותם שם. גם בספר המרדכי אין למצא אותי ענין אלא בריסוסים, בהגהות (לקדושין תכס"ד) והיא אפיא (השוה להלן פרק ז') הוספה מאוחרת, שאין למצא איתה עדיין בכתבי היד. התשובה השניה לר' מרדכי, שהזכיר הרי"ק (תשובה ק"ס) דה גריכות בספר המרדכי (הגהות), שם תקמ"ט וביבכ"י פרק שני ט"ו; בשעה שהיא מוכתה מלה כמלה בתשובות למיימוני (אישות ח'). ברי אפיא, שהרי"ק מיחס תשובה זו לר' מרדכי. ¹⁷⁷ השוה לשינוי המרדכי (להלן בפרק ה') לאלה שבהגהות מיימוניות: תפלה ג' ה'.

אף בהגהות, נקרא רבו המובהק השני של ר' מרדכי, ר' פרץ — בשם „מורי“ (178). ובסיום תובא הראייה החזקה ביותר והיא, שתשובות ידועות מובאות כאן ממש באותו הנסוח כפי שהן נמצאות בהמרדכי, אותם הקצורים וההערות המקצר ובאותם הלשונות כמו במרדכי במקום המקביל, שר' מרדכי רגיל להשתמש גם במקרים אחרים (179). אם נוסיף עוד, שבהגהות מיימוניות מצטטים מכאן את ר' מאיר הכהן (180); אולם מכאן מצטטים גם את ר' מרדכי בן הלל (181) — אם נזכור דברים אלה, תהא מוצדקת ההנחה הבאה: ההגהות והתשובות למיימוני נכתבו בידי תלמידיו המהר"ם מרוטנבורג: ר' מרדכי, גיסו ר' מאיר הכהן, ואולי העתתפו בדבר גם תלמידים אחרים. אח"כ נערכו והוצאו ההגהות והתשובות ע"י חכם, שגזמו אינו ידוע לנו.

מתשובותיו של ר' מרדכי, שכפי שאומרים נמצאות עוד בכ"י (182) — הגיעו אלינו רק מועטות. אחת מובאת בהגהות-מרדכי לכתובות ש"ח; אולם בכתבי יד היא נמצאת בסוף יבמות עם כתובת: „תשובה מ'ה'ר מרדכי ש"י, וכן היא מובאת בסוף יבמות בשלטי הגבורים עם הסיום הרגיל: „ושלום מרדכי בר הלל“.

„ע"כ ליקטתי מדברי מורי ועוד שם: „עוד האריך הרבה“; הגהות ס' זרעים: „ואין לי להאריך, קצרתיו“, מצוי לרוב: „וכן עמא דבר, מצאתי“ וכיוצא בהם. השוה עוד למעלה „סיני“ ה—ו עמ' ר"ס).

(178) שם הלכ' ברכות י' ה': „וכ"י מורי הר"ף; עיין עוד בהגהות למאכלות אסורות ט' ג'; עיין למעלה פרק ג' בסיני הקודם עמ' ריב.

(179) דוגמה מאלפת אנו מוצאים בתשובה לאישות. ו'. אחרי הסיום הרגיל: „ושלום יצחק בן אברהם“ מובא עוד: „ואע"פ שכתבתי וכו'“, ולהלן: „אחרי כתבי התשובה (ב: תש' ז') מצאתי“. איתה תשובה נמצאת באיתי נוסח הלשון במרדכי, בכתב-יד ב' ו' ביבמות פרק ששי בסוף. והנה בתוספות (ליבמית ס"ה ע"ב ד"ה: „כי הא ודאי כפינך“ קרוב לסיום) נמסרת איתה תשיבה בקצור ובתמצית, אף שבתחום האפשר נשמר על נוסח הלשון, והתוכן של אותה הערה המובאה בהגהות ותשובות מיימוניות — נמצא כאן באמצע התשובה. התשובה הנ"ל קיצרה על דעת מביאה הן בהגהות והן במרדכי בכ"י ב' י' — והמקצר העיר באותו מקום בשני החבורים: „ואין לי להאריך“ וכן: „ואין לי להאריך בכל אלה“ — בטוים האפיינים לר' מרדכי, כשם שאפייני לו הבטוי הקצר: „ילא הבנתי“, המובא בתחלת ההערה. שלשת בטוים אלה מסומנים בכ"י ב' באותו קו-סמן, שדובר עליו בתחלת פרק א' (סיני נה—ו עמ' רס) — המציין במקרה שלפנינו, שהבטוים הם של המחבר-העורך, ר' מרדכי, למעלה מוז' בכתב-היד למרדכי הקצורים הם עקביים יותר: כל הפסקה מן „עוד יש ראייה“ עד „אין הלשון נמשך לי אחר פיר' זה“ — אינה, לעימת זה לפני איתה פסקה נאמר: „ועוד האריך בראיות וקיצרתי“. דקא עובדה זו מוכיחה, שהתשובה לא היתה קיימת מקודם בצורתה המקוצרת, ושחבר ההגהות ור' מרדכי השתמשו בה בצורתה; אלא הקצורים נעשו ע"י ר' מרדכי, כשם שהיה נוהג בכלל לקצר דברי אחרים (עיין להלן פרק ה'), ובענין הנידון, קצר במרדכי במדה גדולה יותר מאשר בהגהות. אגב יוער: במקום שכתוב אצלנו שהריצב"א בא מן „שהונ"א“ לפני שכתב איתה תשובה במקום זה נמצא בכ"י ב': „שוטא“. השוה עוד ב"ק פ"י קע"ו מן „תנ"י בתוספת בב"מ“ עד סוף קע"ח, עם תשובות לרמב"ם ה' קנין א'.

(180) ה' שבת ס"ה ס': „ע"כ לשון הרמ"ך.

(181) עיין למעלה בפרק שני (סיני נה—ט) עמ' י' בהערה 66.

(182) עיין פירס blbl. jud. בעיר מרדכי; פירסט איני איפה נמצאות התשובות.

תשובה שניה מזכיר גיסו ר' מאיר הבהן, אמנם רק תמצית הדברים¹⁸³). כמה תשובות אחרות אפשר למצא, כמעט בודאות, בקבצי תשובות של שנים מחבריו: בתשובות של ר' חיים אור זרוע, שאף הוא, כמו ר' מרדכי, נמנה על תלמידי ר' פרץ¹⁸⁴) ותלמידי המהר"ם מרוטנבורג¹⁸⁵). כמה ראיות בידינו, שהתשובות שכתב ר' חיים לחכם בשם ר' מרדכי, שהוא מתייחס אליו בכבוד והוקרה — הכוונה לר' מרדכי בן הלל¹⁸⁶). כנראה, שר' מרדכי החליף מכתבים בעניני תורה והלכה, עם הרא"ש (שהיו קרובים בהסתעפות רחוקה) ושהיה חבר צעיר ללמודים¹⁸⁷). כמובן לפני יציאתו מאשכנז. דעת צונץ, שדברי החזק לתשובות הרא"ש (ס"ד, ו') החותם: „הדיוט בר הלל בן יאיר“ הם של ר' מרדכי בן הלל — היא קרובה לאמת¹⁸⁸).

ר' מרדכי, שעסק הרבה, בהשואה לאחרים, בעניני שירה — השאיר לנו סליחה מענינת מאד הן מצד תכנה והן מצד צורתה¹⁸⁹). שכתב אותה בצעירותו. מאורע טרגי, מה שלא היה נדיר בימי הבינים, עורר אותו לכך, כמו שיוצא במפורש מתוכן הסליחה. והנה מתוך הודעות אחרות אנו יכולים לקבוע אפילו את זמן המאורע. אברהם, גר צדק מאויגסבורג, שקבל על עצמו את הדת הישראלית בעיר אחרת — חזר לעירו וקצץ כמה ראשים של צלמים הקדושים לנוצרים, ועוד החפאר במעשהו בפומבי. כתוצאה מזה נשרף על מוקד בדצמבר 1264, לפי התאריך שלנו ביום חמישי כ"ב בכסלו. באותו פרק זמן פרצו פרעות איומות בעיר „זינצכא“ זינציג או זינצהיים), אפשר משום שבאותה עיר התגייר אברהם. רוב יהודי הקהלה, ואולי כולם, נהרגו¹⁹⁰). מאורע מחריד זה השאיר רושם מזעזע

¹⁸³) עיין בפרק ב' (סיני נו—ט עמ' י) הערה 66.

¹⁸⁴) עיין תשובה ק"א בסוטה: „מורי רבי פרץ זצ"ל קליה"י.

¹⁸⁵) עיין בתשובותיו ד' ח' קי"ב קמ"ז ועוד.

¹⁸⁶) עיין בתשובות ר"ל ור"ח. ר' חיים אור זרוע היה בשנת 1306 עוד בחיים (עי

מינסטריפט לפרנקל-גרץ 1871, עמ' 258) — חי אסוף עוד אחרי ר' מרדכי. דבריו בתשובה ר"ל „...במשנה וכגמרא אשר בידו סדורה ומסכים להלכה“ — כנראה מדסבים על חבור ההלכה של ר' מרדכי, הנושא שמו. אולם מכרעת העובדה, שהפסקה בשבת קליה ע"ב, הנדונה ע"י אותו מרדכי בסיום התשובה בערך („מה שכתב מורי בפרק ר' אלי ומילה“) — נידונה ממש באותו אופן בספר המרדכי. במרדכי (יבמות ס"ד ד') ובתשובה שלפניו מקיימים הנוסח: „מת בתוך שלשים“ בנגוד לנוסח: „ביום שלש“. במרדכי (שם ל"א) ובתשובה מוכיחים מתוך אותה הפסקה בגמרא באותן המלים: „הא אם חלצה אסורה ואיצ"ג דספיקא דרבי היא“.

¹⁸⁷) עיין למעלה בפרק ב' עמ' ט' ובפרק ג' (בחוברת הקודמת) עמ' ר"י.

¹⁸⁸) להוכחות במת המשקל של צונץ (המזכיר, IX עמ' 135) יש עוד להוסיף

שכיתב אותה התשובה קורא בכל פעם לראש: „מורי קרוב“.

¹⁸⁹) לפי הקטלוג נמצאים בקוד. מיכ' מס' 463 ליד הלבי טריפות לר' מרדכי — עוד

מליצות וקניות על מיתת הגונים וכן „מקצת פיוטים“. אולם שירים אלה (הודעה בכתב מאת נויבויר) שייכים למשוררים איטלקים מאוחרים. כן כבר ציין צונץ, שהסליחות המיוחדות לר' מרדכי שלנו, שברשימה עתיקה של מחברי סליחות — אינן לו אלא לר' מרדכי בן שבתאי (ע' תולדות הספרות עמ' 627).

¹⁹⁰) תאור העובדה אנו מקבלים אגב השואה של ההודעות השונות כדבר אותו מאורע.

על היהודים, ופנקסי הקהלות רשמו אותו וכך הנציחו את זכרו של אותו גר, שמת על קדוש השם. ר' משה בן יעקב הקדיש לו סליחה¹⁹¹), וכן, כמו שכתבנו בפתח דברינו — כתב גם ר' מרדכי סליחה לזכרו.

אותה סליחה, ש צונץ¹⁹² הזכיר אותה בראשונה, מכילה שבעה עשר¹⁹³ בתים. כל בית מסתיים בפסוק מן המקרא. ראשי האותיות של הבית הם: „מרדכי בר הלל חזק ואמץ“. הסליחה כתובה בעברית נאה, כן כמעט שאפשר לומר — בעברית למופת. כאן לא תמצא, מה שנהוג לרוב ביצירות ספרות מסוג זה, חדושי מלים מוזרים. לשון הסליחה פשוטה וטובה, בלי מלאכותיות וגבוב דברים. שבוע הפסוקים בסופי הבתים עשוי בכשרון, לפרקים אפילו בהצלחה רבה. הסליחה מעידה על עומק הרגש של כותבה ועל טעם טוב, מה שהיה נדיר אצל יהודי אשכנז באותה תקופה.

הסליחה נמצאת בכ"י בספריה המלכותית שבמינכן (קוד' 67, פול' 189 — 190, מס' 164). לפי צונץ¹⁹⁴ היא שייכת למנהגי הסליחות שבאויגסבורג. אני מביא את הסליחה, בחוספת כמה תקוני נוסח והערות¹⁹⁵ (בנספחים א' בחוברת הבאה).

המשלימות זו את זו אהדי. פרלס, שהוא יל בטובו להעתיק בשבילי את הסליחה, העירני על כך, שאפשר כי הגר אברהם שבסליחתנו הוא אותו הגר שפרלס הודיע עליו כמונטשריפט לפרנקל שנת 1873 עמ' 513—514. בפנקס הקהלה של פפרייז או בפנקס הקהלה דמנצא מזכירים — כמי רשימת הקדושים, שפרסם שם פרלס בזה אחר זה שני גרים בשם אברהם. על הגר השני נאמר: „ר' אברהם בר אברהם אבינו מאויגסבורג קצץ ראשי צלמים נשרף על יחוד השם בריח' כסליו יום ו' כ"ה לאלף הששי. בדיוק אותו תאריך (דצמבר 1624) קובל, לפי צונץ (תולדות הספרות עמ' 351), ר' משה בן יעקב בסליחה על גר ר' אברהם שנשרף על קדוש השם באויגסבורג, וגם הגר ר' אברהם, שלו מקדיש ר' מרדכי את הסליחה, נשרף בחודש כסליו. וכפי שיוצא מן הבית השמיני — נשרף ביום כ"ב בו. שבסליחה הכוזנה לאותו אברהם שבפנקסי הקהלה — דבר זה אנו למדים מן הבית הרביעי והחמישי, שהם הבעה פיוטית לסגנון הפרווה הפשוט („קצץ ראשי צלמים“) שבפנקס הקהלה. אין אסוא שום ספק בדבר ששלוש ההודעות הנ"ל מתכוונות לאיש אחד והן משלימות זו את זו: לפי פנקס הקהלה היה הגר בן אויגסבורג, לפי הסליחה של ר' משה בן יעקב הוא נשרף באותה עיר בחודש כסליו בשנת ה' כ"ה ומן הסליחה של ר' מרדכי יוצא בדיוק תאריך היום בחודש: כ"ב בו. שאותו אברהם עזב את אויגסבורג וחזר עליה כגר — דבר זה יוצא ממה שנאמר בבית השלישי בסליחתנו: „ויסע אברם הלך ונסוע“ וכן מן הבית הרביעי: „ואברהם שב למקומו“. בדבר המקום „זינצכא“ משער פרלס (הודעה בכתב) שהכוונה לזינציג על-גדה אאר. אולי הכוונה לזינצהיים, שבאותה תקופה ערחה שם קהלה יהודית. אחד מתלמידי המהר"ם מרוטנבורג, התלמיד אברהם חזן בן משה היה מזינצהיים; הושה מונטשריפט לפרנקל שנת 1868, עמ' 284, הערה 88.

¹⁹¹ עיין בהערה הקודמת, ובספרו של צונץ תולדות הספרות עמ' 350.

¹⁹² שם עמ' 364.

¹⁹³ או 18 בתים, אם נחשב את הבית שלפני האחרון, שראשי שורותיו מהווים שתי האותיות הראשונות של המלה „אמץ“ — אם נחשוב אותו לשני בתים נבדלים. הודעת צונץ המדברת על 19 בתים בטעות יסודה.

¹⁹⁴ בקטלוג שטיינשניידר קוד' כ"י bibl. reg. monae. עמ' 32.

¹⁹⁵ טופס השיר שבכ"י מנוקד כולו, אבל כמו שאפשר להוכיח מכמה דוגמות לנסיון —

עבודה פיוטית אחרת לר' מרדכי, שאינה ידועה עד היום ולא נזכרה בשום מקום — הוא שיר למודי על הנקודות שבלשון הקודש, הנמצא בכ"י בספריית הוותיקן מס' 301. העתקה ממנו המציא לי בטובו ד"ר א. ברלינר. בנגוד לשתי העבודות הפיוטיות הקודמות לר' מרדכי — כתוב השיר על הנקוד לפי מקצב ומתחלק לשני חלקים: החלק הראשון מדבר ב-55 בתים בני שתי שורות על הקמץ-גדול (קמץ) ועל הפתח גדול (פתח); החלק השני מדבר ב-33 בתים על הקמץ-קטן (צירה) ועל הפתח קטן (סגול). הבתים הם מרובעי-שורות, ששלוש הראשונות מתחרזות ביניהן; ואילו השורה הרביעית של כל הבתים מסתיימת ב-"ים". בסקירה ראשונה השיר קשה-הבנה; לפרקים מתקבל אפילו הרושם כאילו המחבר רצה לחוד לנו חידות. בשיר מורצים הרבה כללי מסורה וציוניה, שבסגנונם המצומצם הם, כידוע, לא פעם קשי הבנה; אולם במסגרת הצרה של תחרו והמקצב הם כאן עוד יותר קצרים ודחוקים. את המפתח כמעט לכל הסתומות שבשירנו נמצא, במקום שאיש לא היה מעלה על הדעת לחפש, בחבור של המאה ה-16. מר שמעון בכר מכאן, המפורסם לשבח בחוגים רחבים על בקיאותו הרבה בלשון העברית, העירני, שר' יעקב בן חיים בן יצחק בן אדוניה בהקדמתו למסורה הגדולה והקטנה שסדר ושגדפסה בכמה הוצאות של מקראות גדולות — מביא בהקדמה זו אותם הכללים שאנו מוצאים בשירנו הנידון; אותן ההוכחות, אותם מונחי הדקדוק, אותן הדוגמות; ועד כמה שאפשר (שהרי יש להביא בחשבון את ההבדל בין לשון פרוזה ללשון שירה) — באותו סגנון ובאותם הבטויים. אותו הדמיון המפליא בין השיר הלמודי לר' מרדכי ובין אותה הקדמה של ר' יעקב בן חיים, שחל כמאתים שנים אחריו — יש להסביר כמובן כך: שניהם שאבו ממקור שלישי קדום. ר' יעקב בן חיים השתמש בחבורים עתיקים¹⁹⁶, וביחוד בחבור לר' משה הנקדן¹⁹⁷, וכנראה שבחבור זה השתמש גם ר' מרדכי.

אין ספק שר' מרדכי חבר אותו שיר. גם כאן אנו מכירים את שיטתו האפיינית: להאחז ביצירת-מה להעיר עליה או לעבדה בצורה חדשה. התעוררות לכך קבל בודאי מאת רבו המובהק, המהר"ם מרוטנברג, שהתעסק הרבה בכתבי מסורה עתיקים¹⁹⁸ ושלרוב גם פרש אותם. מצד צורתו דומה השיר על הנקוד לזה הודן על הלכות שחיטה ובדיקה (עיין למעלה בתחלת הפרק עמ' נח). כמו שם כן אנו מוצאים בשירנו, בתחלתו באמצעיתו ובסופו, ראשי חרוזים המצטרפים לשם המחבר, לפי הכתיב האפייני: "בר הלל". האותיות הראשונות בשאר הבתים, כמו שם — הן: מקודם לפי א"ב ישר, ואח"כ בהפוך: תשר"ק. בבחירת המשקל, נראה, שבשביל החלק הראשון של השיר, שמש לו דוגמה שיר הלמודי "הענק"

רחוק הנקוד מלהיות מדויק; הווה, דרך דוגמה, את ההערות לבית הששי והתשיעי.
¹⁹⁶ בתחלת ההקדמה הוא כותב: "והם אסופות מלקט קוצרי, הגרנות ולא ידענא לפרסומי להם שמות וחבטתי אשר לקטתי וכו'".

¹⁹⁷ עיין במסורי המסרת לר' אליהו הבחור (הוצאת זולצ'ב) י"א ושברי לוחות שם ל"ג ע"ב; הווה שטרן בהקדמתו למחברת לפרחון, עמ' XIX הערה 2.
¹⁹⁸ צונץ, לתולדות עמ' 92.

לרשב"ג¹⁹⁰); בשעה שהמשקל לחלק השני מושפע משיר הלמודי של רכנו תם על הנגינות²⁰⁰).

את השיר אני מפרסם בנספחים ב (בחוברת הבאה). גם בכ"י אנו רואים אותה התכונה המיוחדת, לכתוב הכל מלא בוי"ו וי"ד²⁰¹. בקביעת המשקל ובנקוד השיר, שהעתקו לא היה מנוקד — טרח מר ש. בכר. הוא המציא לי גם את המקבילות לשיר מן ההקדמה הנ"ל לר' חיים בן יעקב. מקבילות אלה היו לי לעינים בשעת כתיבתי את ההערות המסבירות לשיר. התקונים המוצעים של בכר מסומנים בהערות ב"בכ".

(עוד יבוא)

¹⁹⁰) נתפרסם אצל דוקס, שירי שלמה עמ' 56 ואילך.

²⁰⁰) השוה שר"ל בכרם חמר ו' עמ' 38.

²⁰¹) עיין למעלה פרק א' עמ' רס"א; כך נמצא לדוגמא בכ"י בבית 5: יפותה, פעולה;

בבית 8: וחוקים; בבית 13: בקיצם; בית 17: בתחילה; בית 18: מחובר, ובבית 22: מילה. בשיר המתפרסם בנספחים ב, נוקד, במקומות הנ"ל ובכיוצא בהם, הנקוד המדויק.

הרב ד"ר שמואל כהן (ז"ל)

ר' מרדכי בן הלל האשכנזי

פרשת חיי, כתביו ושמות החכמים הנזכרים בספר מרדכי

ה

„ספר המרדכי“

ספרו העיקרי של ר' מרדכי, שהביא לו פרסום ושם עולם בספרות התורנית. הוא חבורו ההלכי הידוע „ספר המרדכי“, הנקרא גם „מרדכי“ סתם. ובכדי להבדילו מן המרדכי הקטן לר' שמואל שלישי טט, שעוד ידובר עליו להלן — פוראים אותו לרוב „מרדכי הגדול“²⁰², לפרקים נקרא גם „מרדכי הארוך“²⁰³.

* תורגם מגרמנית ע"י י. א. זידמן.

202) „מ' הגדול“ — כך כבר ב„סמ"ק מצורף“: עיין צונץ, ריטוס, עמ' 215.
203) „מ' הארוך“. השה בשו"ת לר' ישראל מברונא, תשובה ר"ת, בספר אגור תש"ה.
עיין עוד קטלוג, מיכאל עמ' 4 מספ' 46 ו-47. את הטעות של חלף ושל קרפט ודוטש, שחשבו שהספר נקרא הגדול או הארוך בכדי להבדילו מ„קצור מרדכי“ לר' יהושע בועז — אותה

ספר המרדכי מוסב על הלכות האלפסי, ולפי צורתו מתהוה הוא פרוש רצוף לרי"ף. לפיכך, מוצאים אנו, בכמה כתבי יד, מועתק המרדכי מסביב לרי"ף בצורת הערות שולים (עיין בפרק ראשון, סיני נה"ו עמ' רסה). אולם תלות המרדכי ברי"ף היא מבחינת הצורה בלבד. רק לעתים רחוקות משמשות הלכות הרי"ף נקודות מוצא לברורי המרדכי ולדיוניו; לרוב הוא דן בהלכות אלו בדרך אגב, ואינו מרחיב עליהן את הדבור יותר מאשר על מחברים וספרים אחרים, שהוא מזכירם בספרו. הקשר בין "המרדכי" והמחברים (ובכללם הרי"ף) הוא אפוא חיצוני בלבד. דבריהם משמשים לו נקודות אחיזה לשם הבאת חומר הלכי מרובה אמנם, אולם אין חוט רעיוני אחד שיהא מברית אותו.

אמנם שיטה זו שנקט בה ר' מרדכי אינה מעידה על כח יצירה רב; אולם הוא לא התכוון בספרו לתת יצירה עצמאית. אין לספר רעיון-מדריך עצמאי. מתוך מבנהו והרצאת הדברים יוצא, שר' מרדכי לא התכוון לזכחים הלכיים; ועוד פחות מזה, לפסוק או לקבוע דינים — לרוב התכוון ר' מרדכי לקבץ חומר הלכי רב המפוזר בחבורים שונים ולרכזו מסביב לדיני ההלכה הבודדים. בקצור, המרדכי מתכוון רק להמציא חומר הלכה.

אותה מגמה קבוצית ולקוטית נכרת אמנם גם בהוצאות שהן משובשות, אולם ביתר בהירות היא מתבלטת בכתבי היד. ר' מרדכי הקפיד מאד לציין את המקורות, שמהם שאב. תמיד הוא מזכיר את המחבר, שאת דעותיו או פסקיו יביא, וקורא בשם הספר שממנו הוא מצטט, אם מלה במלה או דרך קצור ותמצית. במקרה שהספר המצוטט מחולק לסמנים ושערים — יציין את הסמן והשער; ובשעה שאין בידו לציין בודאות את המקור לדבריו — יעיד על כך (204). וזנה בהוצאות שלנו, לא רק שציוני המקורות לקויים מאד אלא לרוב הם חסרים לגמרי (205). בגלל זה מתקבל רושם מטעה: בהוצאות שלנו נראות הרבה פסקות של מחברים אחרים, כאלו היו שייכות לר' מרדכי (206). וכך נתגלגלו הדברים, שלרוב רואים במרדכי פוסק, בשעה שלאמתו של דבר אינו אלא מלקט ומאסף, שלעבודתו נודעת אמנם חשיבות יתרה.

לשם הערכה נכונה אותה מגמת לקוט ואסוף חומר, מגמה הבולטת בספר המרדכי — מן הראוי לזכור ולסקור את התנאים והעובדות הבאים: מכאן הורגש

טעות שעמד עליה שטיינשניידר (קטלוג שם), עליה העיר גם פירסט בביב' יהודית בערך מרדכי.

204) עיין חולין פרק ג' תרכ"ג בסוף; ב"מ ו' שמ"ו, בכתבי יד בו נמצאת בפנים ההגהה: "בך מצאתי ולא נודע לי דברי מי הוא"; שם ה' תל"ח אחרי "ודאי לגמרי מסולק" כתוב בב ו: "זאת מצאתי ונ"ל דמס', אור זרוע הוא".

205) כך נמצא, לדוגמה, בשבת ב' רע"א אחרי "דינרי זהב" נמצא בב ו: "מספר התרומה"; שם רע"ו בסיום: "אביה" במשפטי הכתובה; אחרי "בורא פרי הגפן" (ברכות ט' רט"ז): "כך פסק רבי יחיאל מפריש זצ"ל"; מגלה א' תשע"ד: "עכ"ל ראבי"ה" בב נוסף עוד: "בסימן תיקינח"; שם תשע"ה בסוף: "אביה" סי' תיקי"ב וקצתו; שם תשע"ט ב: "אביה" סי' תיקי"ה; ב"ק י' קס"ו בסוף ב: "וכל זה כתב ה"ר חוקיה בפסקיו"; ב"ב א' אחרי תע"ז: "דבר זה מלוקט מחשובות מור"ם"; פסחים ב' תקצ"ג: מעשה אירע בפסח" וכו', בב ו רק בסוף ג' ומובא בשם ה"ר ו' ק ה: השוה הרוקח רע"ה.

206) מקומות כאלה נמצאים לרוב; השוה את ההערה הקודמת ולהלן פרק ז' וט.

באותה תקופה הצורך לסדר ולברר את המסקנות המקיפות ומרובות האנים של בעלי התוספות, שפעולתם הגיעה לידי חתימה; מכאן יש להביא בחשבון את נדירות הספרים, שהעתקתם עלתה בדמים מרובים ובעמל רב (עובדה זו הביאה את הרשב"א לחבור ספרו תורת הבית²⁰⁷); ובסיום ייזכר מצבם הדווי של אחינו בני ישראל באותה תקופה, שגורשו מעיר לעיר וממדינה למדינה. בחיי נדודים אלה, מן הגמגע היה לטלטל אתם כל אותם הספרים גדולי התבנית, שעל חסרונם הצטערו מאד. מטעם זה חבר גם ר' אהרן הכהן, בן דורו הצעיר של ר' מרדכי²⁰⁸ את ספרו „אורחות חיים“. בהקדמתו הוא אומר בפרוש, שהספר מלוקט „מדברי הגדולים ואינו רוצה להתגדל בו ומסתפק בזכות של „לבלר מעתיק מגלת ספר“.

בקיאותו המרובה של ר' מרדכי בספרות ההלכה, כמו כן ספריה עשירה וחשובה ובה כמה חבורים כתובים בכתב יד מחבריהם²⁰⁹ עמדו לו ביצירת ספרו. בספר המרדכי נזכרים חבורי ההלכה שהיו ידועים בזמנו במדה כה רבה, שאין למצא כדוגמתו בספר אחר מאותו הסוג. מובן מאליו, שמקודם הוא מביא דברי רבותיו, ובראש וראשונה דברי המהר"ם מרוטנבורג ושל רבו ר' יצחק אור"ז וכו'. כמעט באותה מדה מרבה ר' מרדכי להביא דברי החכמים מאוחר משפחתו הלא הם: הראב"ן, ר' יואל הלוי, וביחוד הוא מזכיר הרבה את דברי הסב"סבא, ר' אליעזר בן יואל הלוי, שמספריו „אבי-אסף“ ו„אבי-העזר“ הוא מביא בפרטות דברי תמצית מרובים ולפרקים אפילו פסקות שלמות. אולם ר' מרדכי מביא גם כמעט כל הספרות ההלכית של הדורות שלפני החכמים הנ"ל, ביחוד הוא מזכיר את בעלי התוספות. רק מעטים מחכמי אשכנז וצרפת הגדולים וחבוריהם החשובים נעדרו בספר המרדכי. מצד שני: הרבה חכמים וחבורים הכרנו מקרוב מתוך רשימות והודעות שבמרדכי, ויש אפילו שמות שלולא ר' מרדכי היו יורדים לתהום הנשיה.

ספר המרדכי ההולך, כאמור, בעקבות הרי"ף — מביא ממנו אם משפטים שלמים או כמה מלים בלבד, המשמשים מעין דבורי-המתחיל. אח"כ מביא ר' מרדכי, תוך התחשבות מיוחדת עם התלמוד הירושלמי וספרות השאלות ותשובות, מביא הוא בדרך כלל את הדעות השונות בענין-מה זו ליד זו; או שמקבץ את הדעות המתאימות של אישים שונים בקבוצה אחת ומעמידה מול קבוצת חכמים שיש להם דעה משותפת אחרת בענין הנידון. ור' מרדכי בעצמו, בדרך כלל, אינו מביע את דעתו הוא; ולא כל שכן, שאינו מכריע בין הדעות החלוקות. עם כל זה אפשר לעמוד מתוך הספר על הכוון הרוחני ודרך למודו של המחבר. אמנם ר' מרדכי לא היה אישיות יוצרת, אולם מחונן היה בשכל ישר והגיון בהיר. הוא התרחק מכוון הקבלה-מסתורי, שהועבר ע"י ר' אלעזר מוורמייזא גם לאשכנז. כל אימת, שר' מרדכי מביא את דברי ר' אלעזר — אף פעם אינו שם לב

207) עיין בהקדמה שם.

208) עליו ועל ספרו עיין גרוס במונשטייטס לפרנקל-גרץ 1869 עמ' 433 ואילך;

השוה עוד דברי ההקדמה ל„אגור“ לר' יעקב לנדוי.

209) סנהדרין ב' תרצ"ה: „הועתק מכתב ידו של רבי יואל הלוי“ בצ'ו נוסף:

„ומתוספותיו“; ע"ז ב' תתל"א: „רבי יהודה כתב בכתב ידו“; ב"ב ס' תר"ו: „ונשאל מה"ר שמשון, במקום זה נמצא בב'ו: „וזאת היא תשובת רבי שמשון והועתקה מחידושי מור"ם ומכתב ידו“.

לגימטריאות ולנוטריקון שלו, בנגוד לר' אהרן הכהן בספרו "אורחות חיים" (210). במרדכי אין למצא אף רמז לסגולות של אמונות טפלות או לשדים ורוחות, כמו שאנו מוצאים אצל ר' יצחק אור זרוע (211). הוא מתנגד חריף לדקדוקי עניות ולפלפולים דחוקים, שונא אריכות לשון וברורים ארוכים. במקום שר' מרדכי מוצא דברי אריכות אצל אחרים, הוא מקצר אותם ללא רחמים: אם שמביא — בנגוד למנהגו — את תמצית הדברים, או שמעיר עליהם במראה מקום בלבד (212). הוא מביע בגלוי את אי-רצונו על ארכנות יתרה ומיגעת, אף בשעה שהענין נוגע לאחד מרבותיו (213). במקרים כאלה, משתמש ר' מרדכי בבטויים שאנו מוצאים אותם אצל רבו המהר"ם מרוטנבורג (214). ובאותם המקרים, המעטים בערך, שבהם הוא מכריע בין דעות שונות — הוא עושה זאת מתוך ענווה יתרה ובלו הוכחות ארוכות או מחוכמות, ומשתמש, באופן מתמיה, בנסוח האפייני לו: "ולי ההדין נראה" או: "ונראה לי אני ההדין" (215). יש והוא מכריע בין דעות שונות ביתר פשטות: את הדעה הנראית בעיניו הוא מביא לאחרונה ומעיר עליה: "זה עיקר", או: "וזה מנהג" או: "וכן עמא דבר". תמיד הוא שקוד על כך, במקום שיביע דעה משלו, להשתמש בלשון קצרה ביותר (216). מקומות בלתי מובנים או מתמיהים, יעיר עליהם (217) בקצור לשון: יש שיעמיד את הקורא במפורש על הקושיא, ויש שרק ירמוז עליה (218). לפרקים מסתפק ר' מרדכי בציון מקום או

(210) השוה גרוס במאמרו שם עמ' 444. (211) גרוס שם 1871, עמ' 254.

(212) בדרך כלל הוא מעיר על כך ב"קצרותי, לפרקים — לדוגמה ב"מ ה' שכ"א—ע"י: "ועת לקצר", או — שם של"ח — במשפט נגודי: "הוא האריך ואני קצרתי", או — לדוגמה חולין א' תקצ"ח — בקצור: "והאריך".

(213) השוה שבת י' שע"ה בסיום תשובה של המהר"ם מרוטנבורג שם נאמר: "והאריך בלשונו הרבה", בב ו': ומורי האריך הרבה; מגלה ג' תתי"ז: "ועוד האריך הרב ואני קצרתי כי לא נפנית"; עיין עוד ב"ק ט' קי"ט.

(214) גם אצל המהר"ם אנו מוצאים: "אין פנאי להאריך" או: "להאריך אין פנאי" (עיין תשובות הוצאת פראג נ"י, פ"ה, צ"ה; הוצאת קרימוניה ק"א, רנ"ט, ש"א) "עת לקצר" (הוצאת פראג רמ"ז) "ואין להאריך" (פראג צ"ח, קט"ו, תכ"א, תל"ד, תקכ"ד; קרימוניה צ"א, צ"ח, ק"ב, קנ"ט) "והאריך הרבה" (פראג רצ"ט). כל הבטויים אנו מוצאים בכל פעם במרדכי.

(215) עיין צונץ, המזכיר IX עמ' 134; אמנם גם תלמידים אחרים של המהר"ם מרוטנבורג השתמשו במלה "הריוט", אולם אף אחד מהם לא באותה עקביות כמו ר' מרדכי. בשמוש מלה זו מרבה לחקותו ר' שמואל שליששטט. במרדכי רוח מאד הבטוי: "ונלע"ד" אף שם במקום שבדפוסים — לדוגמה ברכות ו' קי"ב — כתוב: "ונל". כן הוא משתמש בבטוי: "כמדומה לי", לדוגמה מגלה ג' תתי"ז.

(216) על"פי רוב באמרת הפתיחה: "מכאן יש ללמוד" (לדוגמה ברכות ו' קי"ב וקיד), או באמרה: "ומוכח מכאן" (למשל בתחלת ב"ב).

(217) בדרך כלל ע"י הבטויים: "וצריך עיון, ואני תמוה, ולי לא נתישב לי"; או: "ולא הבנתי".

(218) חשוה לדוגמה שבת הגהות תנ"ט ות"ס, שם ב' קס"ה; ביצה ב' תרע"ז, מגלה א' תשע"ז, ב"ק ט' קי"ט. בדבר הצדקת ר' מרדכי לרמוז גם על ההגהות לספרו, השוה לדגן פרק ז'. ההגהות הנוכחות כאן ובהערות אחרות, נמצאות — בשעה שלא נאמר ההפך במפורש — גם בכתבי היד; אולם כמובן לא בתור הגהות.

מחבר אחר הדן באותו ענין, שדבריו עומדים בסתירה לדעה המובאה (210). המרדכי, ככל ספר מאסף וילקוט, נתהוה מן לקוטים. אותם הלקוטים, מהם נכתבו לפני שנת 1293 (220), ומהם לאחריו; אולם רק חלק מן הדברים סודרו ונערכו בחיי המחבר ר' מרדכי. בהרבה מקומות מדובר עליו בגוף שלישי, קוראים לו "ומורי" או "מורי ה"ר מרדכי" (221). פעמים הוא נקרא: "אבא מורי ה"ר מרדכי" (222). יש ומדברים עליו כעל אדם חי (223), יש כעל נפטר (224); ולפרקים מדובר עליו כעל קדוש (225). מקומות כאלה, מהם שהם משותפים לדפוסים ולכתבי יד; מהם הנמצאים רק בכ"י, בשעה שבדפוסים מדבר המחבר בגוף ראשון ולהפך (226). אולם הברכה "שיחיה" רוחת לרוב רק בכ"י, בדפוסים היא נשמטה כמעט תמיד (227), או ששמו במקומה "ז"ל" ו"ז'צ'ק'ל" (228). וגם זאת. אמרות הפתיחה לקושיות ולמאמרים המובאים אינן שוות בדפוסים ובכתבי-היד (229). ויש פסקה המובאת בדפוס במסכת פלונית ובכ"י במסכת אלמונית (230). מתוך האמור למעלה מתברר

(219) ביחוד נמצא לרוב בב ו: "וצריך עיון מפרק" ואח"כ מסתפק בהבאת שם הפרק מלבד. השוה לדוגמה ב"מ ג' רס"ג: "וצ"ע בשאלת דרב אחאי" וכו'.
(220) השוה למעלה פרק ג' (סיני ס—ס"ב עמ' ר"ט), שנת 1293 היא שנת פטירתו של המהר"ם מרוטנבורג.
(221) שבת הגהות תנ"ט; ב"ק י' קפ"ז; מגילה א' תשפ"ז; גטין ה' תנ"ג; ועין הערות הבאות.

(222) שבת הגהות ת"ס: "תימ' אבא מורי ה"ר מרדכי ז"ל"; תמורת זה נמצא בב ו (שם ט"ז): "תמיה מוה"ר" ובכ"י מ: "אני הדיוס תמיה"; שם הגהות לפרק כ"א (הוצאת רחא קפ"ג): "ולאבא מורי ה"ר מרדכי ז"ל", אולם בב ו: "ולמורי ה"ר מרדכי ז"ל".
(223) "שיחיה", ביחוד בכתבי היד. כך בדפוסים תענית תרל"ד: "ולי אני הדיוס נר" בב; "ולמורי ה"ר מרדכי שי' נר"; מגלה א' תשפ"ז: "ומורי ה"ר מרדכי כתב", בב ו: "ומורי ה"ר מרדכי שי'".

(224) שבת הגהות ת"ס ושם הגהות לפרק כ"א; ב"ק י' קע"ב בב ו: השוה עוד שני הנוסח לסנהדרין ג' תשפ"ז.

(225) ב"ק י' קפ"ז בב ו: "ומורי הקדוש הרב ר' מרדכי"; שם ד' נ"ה לאחר תשובה ארוכה, אבל משובשת מאד, למהר"ם מרוטנבורג נמצא בב ו: "כך מצא מורי הק' הרב ר' מרדכי ז"ל" התשובה ונ"ל שכך היה המעשה והשאלה" וכו'; ב"מ ה' שכ"ג: "ונ"ל ראייה", בב ו: "וני למורי הקדוש" וכו', וכן שם של"ח.
(226) השוה ע"ז ב' תתל"א ותתנ"ה; חולין ז' תר"ס בסוף; יבמות ד' ל"א בסוף, בשעה שבדפוסים נמצאו "מורי" ובכתבי יד: "ואני"; ובסוכה ג' תש"ס, ב"ק ט' קי"ט וגטין ה' תנ"א נמצא רק בכ"י: "מורי".

(227) השוה למעלה הערה 223.

(228) לדוגמה ביצה ד' תרצ"א; השוה למעלה הערות 222—225.

(229) פסחים ב' תק"ס בדפוסים: "ה"ר מרדכי הקש", בב ו: "ולמורי ה"ר מרדכי נר" לו תשובה לדבריו"; ביצה ב' תרע"ד: "אמנם ר' מאיר פ"י בשם ריב"א" ובב ו: "ולמורי ה"ר מרדכי נר" ששמע ממור"ם ז"ל שאמר משום ריב"א"; מגלה א' תשפ"ז בדפוסים: "ומורי ה"ר מרדכי כתב", ובב ו: "ומורי ה"ר מרדכי שי' אמר", ובכ"י מ: "ואני תמיה על זה"; ב"ק ט' קי"ט בדפוסים: "ולי לא נחישב ל"י" ובב ו: "ומורי ה"ר מרדכי כתב וז"ל ולי לא" וכו'.

(230) השוה לחלן פרק ו'.

תיכף, שכאן לפנינו לא שתי העתקות שונות, אלא שני עבודים נבדלים של ספר אחד. ובאמת, כמו שיתברר להלן, ישנן למרדכי שתי עריכות, השונות זו מזו הן מצד הצורה והן מצד התוכן. כבר מעובדה זו יש להסיק, שהספר לא יצא מתחת ידי מחברו בצורה חתומת ומסרימת. מקאן יש להסביר את העדר הקדמה לספר ואף שם לא נתן לו ע"י מחברו, ורק המעבדים קראו אותו "ספר המרדכי". מסתבר אפוא שר' מרדכי, כמו ר' יצחק אור זרוע⁽²³¹⁾, כתב מקודם לקוטים בודדים, אולם לא שחקה לו השעה כלריאוי ולא זכה בעצמו לסדר את דבריו ולערכם. הסדור והעריכת נעשו ע"י תלמידיו, שביניהם היה כנראה גם אחד מבניו⁽²³²⁾. חלק מעבודה זו נעשתה עוד בחיי המחבר, אולם חלק ממנה — אחרי המתתו האכזרית⁽²³³⁾. לעובדה זו — כמו שנראת להלן — נודעת חשיבות מכרעת בעצוב הספר וגורלו.

יוצא אפוא, שספר המרדכי לא נחתם לפני שנת 1300 ובודאי שרק אח"כ נתפרסם ברבים — התפשט מור בקהל והעריכותו מאד. לאחר 40 שנה בערך, כבר מצטט אותו ר' אלכסנדר זיטלין בספרו "אגודה"⁽²³⁴⁾; ולאחר 30 שנה נוספות (בשנת 1370), כתב ר' שמואל שליזשטט את "המרדכי הקטן"⁽²³⁵⁾, שהוא קצור מספר המרדכי, שמעתה קראו לו גם "המרדכי הגדול" בכדי להבדילו מספרו של רש"י. מכאן אנו למדים, שספר המרדכי, זכה, אחרי עשרות שנים מועטות, להפצה נכרת באשכנז ובצרפת המזרחית, וכבר אז הורגש הצורך להוציאו בצורה מקוצרת ונוחה לשמוש. ר' משה מצור"ך מביא את המרדכי בהוספות ל"סמ"ק", שנכתבו בשנת 1380 בערך⁽²³⁶⁾ — מביא את דבריו ליד דברי הר"ף, הרמב"ם והסמ"ג⁽²³⁷⁾; באותו סרך זמן בערך, מעיר ר' מנחם ממרזבורק על המרדכי⁽²³⁸⁾ ובערך בסוף המאה הי"ד, כבר הגיע הספר עד שלאמנקה⁽²³⁹⁾, אולם כנראה לא הגיע לשם הספר בשלמותו אלא ציטטים ודברי תמצית בלבד⁽²⁴⁰⁾. אולם ר' יצחק בר ששת,

(231) השה גרוס שם 1871 עמ' 258.

(232) השה למעלה הערה 222.

(233) השה שטינשניידר קטלוג בור שם. מאחר שהברכה "שי" נוכרת ליד השם מרדכי בכ"י ב רק עד ב"ק, ואלו "ז"ל או "זק"ל רק מב"ק ואילך — ניתן אפוא להסיק מזה שהנוסח שהונח ביסוד כ"י ב עובד (עיין להלן פרק ו') בחיי ר' מרדכי רק עד מסכת ב"ק ושאר המסכות עובדו לאחר המחתו.

(234) מגלה ז'; שבת נ"ג וע"ג ("ספר הרב מרדכי"); תענית כ"ג. שאר הציטטים מן המרדכי המובאים שם בסוגרים אינם למחבר ספר אגודה; עיין בהקדמת המו"ל.

(235) השה כרמולי. la France israel. עמ' 140 והיסטוריה לגרץ VIII (בגרמנית) עמ' 14. עיין עוד להלן בפרק ז'.

(236) תאריך זה מוכח מן העובדה, שהוא מצטט כבר את "המרדכי הגדול" (עיין צונץ ריטוס עמ' 215), והרי המחבר של "המרדכי הקטן" עזב את הוהנלאנדסבורג (מקום ישיבתו מאונס) רק בשנת 1376 (כרמולי שם עמ' 141). אי-אפשר אפוא, שר' משה מצור"ך ידבר על מרדכי הגדול לפני שנת 1380. השה צונץ שם עמ' 218.

(237) צונץ שם עמ' 212.

(238) בנמוקיו, נספח לתשובות ר' יעקב ווייל (הוצאת קאפוסט) עמ' 62.

(239) דבר זה יוצא מן שואל בשם ר' משה בנימין, שפנה משם לריב"ש (עיין בתשובות של"ט).

(240) כך יוצא מלשון השואל שם: "כתוב בשם המרדכי". אותו הציטט מן ספר

שאליו סנו משלמנקה בשאלה הקשורה למרדכי, לא ראה כנראה את הספר (241). לאחר שנראו התוצאות העגומות של אותה המאה עשירת גרושים ורדיפות דמים על עמנו, לאחר שכתבי יד עתיקים הלכו ונעשו ליקרי המציאות (242) בגלל מעשי השוד והתבערה מצד הגויים (הגיעו הדברים לידי כך, שחבורי המהר"ם מרוטנבורג המפורסם נודעו כמעט רק הודות לספר-הילקוט של תלמידו ר' מרדכי) (243); ולאחר שדלל כוח היצירה בשדה התלמוד באשכנז וצרפת — בתנאים אלה נודעה חשיבות יתרה לספר מרדכי הן מצד צורתו-כוונו והן מפאת תכנו. בתחלת המאה הט"ו, אנו פוגשים בתשובות ר' יעקב מולן (מהרי"ל) את המרדכי כבן-סמך מוכר ומכריע בדינים הנוגעים הלכה למעשה (244). באותו פרק זמן בערך, מזכיר ר' ישראל מקרימס (245) פעמים רבות את דברי המרדכי בחכורו הגהות לרא"ש. ובמחצית הראשונה של המאה הט"ו, כבר מזכיר הרמ"א נוסחות וטפסים שונים של המרדכי (246). דבר זה אנו מוצאים, סמוך לאותו זמן, בתשובות המהרי"ק באיטליה, שמביא את המרדכי כמעט בכל תשובה. בתשובות ר' יעקב וייל בנירנברג, ר' ישראל ברונא ברגנשפורג (תשובותיו דנות לפרקים רק בישוב מקומות סתומים שבספר מרדכי) (247), ואף בתשובות ר' יהודה מינץ שנפטר בפדוא ובספר של ר' יעקב לנדוי בפאויא — בכל החבורים האלה, נזכר המרדכי לעתים קרובות מאד. האחרון אומר בפרוש בהקדמתו ל"אגור", שרוצה לקבץ בו "כל הדעות ודברי החכמים המתנגדים זה לעומת זה אשר הם נמצאים בחבורים אשר תחת ידינו, ובראשם רב אלפס, משנה תורה, מרדכי ס"מג", ור' יוסף לואנש (יוסל מרוזהיים) "נגיד היהודים באשכנז" (248). שחי במחצית הראשונה של המאה הט"ז — פסק לרוב, כעדות בנו ר' יעקב (המחבר של פסקי מרדכי) (249), לפי ספרו המפורסם של ר' מרדכי (250). הרמ"א מקראקא, שעבר על המרדכי עם תלמידיו פעמים אחדות, הקדיש לו אפילו שיעור מיוחד (251). והתלמידים הסתערו

המרדכי (עיין סנהדרין ג' תרצ"ג) הוא לר' אליעזר בן יואל. אלו היה ספר המרדכי עצמו מונח לפני השואל היה מזכיר את שם הראב"ה.

(241) דבר זה אנו למדים מתשובתו לשואל, אין הריב"ש חולק על הנחת השואל, שההבאה היא של ר' מרדכי גופו (עיין מהערה הקודמת). וכן משמע גם מסגנון התשובה. השוה ר' חיים בנבנשתי, כנסת הגדולה, חושן משפט ג"ה ח' לבית יוסף. מקום זה, אמנם בצורה בלתי נכונה, מובא גם ביד מלאכי (הוצאת ברלין) קל"ח ע"א וגם בחיד"א שם.

(242) השוה צונץ לתלדות עמ' 230 ואילך.

(243) מזמן המהרי"ל ואילך מביאים לרוב את המהר"ם מן ספר המרדכי: "כמו שכתב רבי מאיר במרדכי" או: "כתב רבי מאיר בתשובה במרדכי".

(244) ח': "נהג מורי חמי הכהן ז"ל ע"ם המרדכי" ושם קכ"ד: השוה עוד כ"א ומ; עיין עוד יוחסין עמ' 223; ועל פיו נוהגים באשכנז".

(245) עיין גרץ VIII עמ' 113. (246) השוה להלן סרק ו'.

(247) שם קכ"ג, קנ"ז וקנ"ח.

(248) עיף כרמולי שם עמ' 128 ואילך, וגרץ IX עמ' 51.

(249) השוה קטלוג אוס' (קהלת דוד) כ"י תבנית קורטו, מס' 619.

(250) כרמולי שם עמ' 137.

(251) עיין בתשובות ל"ה, א'; בה"חורף הקרוב כשהגדתי שנית המרדכי לתלמידים".

עליו ממש בשאלות הנוגעות למרדכי, שלשם ברורן הוא כותב תשובות שלמות²⁵²). עם פרושו המפורסם של ר' יוסף קארו לטור, שבו הוא מזכיר את המרדכי כבן סמך ליד הרמב"ם, הרא"ש והרשב"א — עם פרוש זה הגיע שמו ופרטומו של ר' מרדכי לכל הישיבות ובתי המדרש שבתפוצות ישראל. בכל פעם נעשו קצורים מספר המרדכי, ולקוטים מפסקיו; חברו לו רשימות של תוכן הענינים, כמו כן חברו הגהות, חדושים ופרושים למרדכי, שהם לרוב בעלי תוכן פלפולי; אולם לפרקים גם השלמות ותקוני נוסח²⁵³). וכך נוצרה לאט לאט ספרות שלמה מסביב למרדכי²⁵⁴), שבחלקה עדיין נמצאה בכ"י²⁵⁵).

«ספר המרדכי» נדפס במוקדם ולעיתים קרובות מאד. יש ונדפס יחד עם הרי"ף, ויש כספר בפני עצמו. במסכת ברכות הוצאת שונצינו משנת 1464, אחד מספרי דפוס העברים הראשונים, במקום שתלמוד בבלי נדפס מקודם עם הרא"ש — והנה במהדורות המאוחרות נדפס המרדכי תמורת הרא"ש למסכת הנ"ל. (עוד יבוא)

252) שם ל"ח בפתיחה, וכן ק'. לא פחות מ-16 שאלות נשאל הרמ"א בנוגע למרדכי. השוה עוד שם ל"ט, מ', מ"ב ועוד.

253) לשם תקון הנוסח עשה גדולת ר' ברוך בן דוד בספרו «גדולת מרדכי».

254) באותו ענין וכן בדבר הדפוסים הראשונים של המרדכי עיין בספרי הביבליוגרפים; השוה גם כרמולי, דברי הימים של מלאכת הדפוס בריחא (בגרמנית).

255) כך «פסקי מרדכי וקצורי מרדכי», מאת ר' יעקב (בן יוסף) לאונש, ציין למעלה הערה 249, וכן «לקוטי מרדכי» קט' אופ' כ"י תבנית סוליו מס' 666 ו-667.

הרב ד"ר שמואל כהן (ז"ל)

ר' מרדכי בן הלל האשכנזי *

פרשת חיי, כתביו ושמות החכמים הנזכרים בספר מרדכי.

ו.

מרדכי נוסח אושטרייך ונוסח בני רינוס

אותו מקום כבוד שתפס והלך ר' מרדכי בן הלל בספרות ההלכית, נתקפח בגלל נוסח הספר, שנשתבש מאד, מזל הספר לא שפר ממזלו של המחבר: ידים עסקניות משמשו בו ושבשוהו עד כדי עבור צורה.
לאחר שהמרדכי הגיע להתפשטות רבה ולסמכות גדולה, עד שגדולי התורה

(*) תורגם מגרמנית ע"י י. א. זידמן.

בחלומי אגרותיהם הביאו ממנו פסקות שלמות, ואגב כך התחילו לעמוד על נוסח הדברים — נתברר תיכף, שהרבה פסקות נמצאות בשנויי נוסח בכתבי-היד (השונים²⁵⁶), ולפרקים נתברר אפילו, שפסקה זו או אחרת חסרה לגמרי בכ"י פלוני או אלמוני²⁵⁷. למעלה מזו, יש ובענין אחד נמסרו בכ"י שונים דעות סותרות²⁵⁸. באותו פרק זמן, במחצית הראשונה של המאה ה"ט, כבר היו שני עבודים נבדלים זה מזה בחלקם גם מצד התוכן והיו ידועים בשמות "מרדכי דבני רינוס" ו"מרדכי מאושטרייך"²⁵⁹. משנדפס המרדכי בפעם הראשונה בקושטא בשנת 1509 והתפשט אפוא במהירות עוד יותר גדולה — נוכחו מיד, שהרבה פסקות, שהובאו קודם ע"י מחברים שונים בשם המרדכי, אינם בספר הנדפס²⁶⁰. וכן נתברר, שלהפך: במרדכי הנדפס נמצאות הרבה פסקות, אם בצורה אחרת מזו שבכתבי-היד ובציטטות מחברים, או שחסרו לגמרי בכתבי היד²⁶¹.

אין להתפלא אפוא, שכבר ה"ר י"ל (תשובות ל"ט) אמר, שאין לפסוק הלכה למעשה מתוך ספר המרדכי, מאחר שנוסח הספר משובש ומתפרש לפנים שינות, ואף המעריץ הגדול של ר' מרדכי, הר"מ א"א²⁶², הוכרח להודות "כי לרוב

256) השוה תשובות מהרי"ל ל"ט; ר' ישראל איסרלן, פסקים וכתבים צ"ד: "מרדכי שלנו חלוק בלשון משלכם בפסק זה"; שם ד"ה: "בטופס שלנו אין כתיב כך"; בתשובות מהרי"ק (הוצאת ויניציה) מ"ו (דף מ"ב ע"ב, ומ"ג ע"א) פתוב פעמים: "כמו שכתוב בקצת ספרי מרדכי", עיין שם בתשובות מ"ט (מ"ד ע"א), ק"ב (ק"א ע"א) וק"ו (קכ"ד ע"ב).

257) ר' ישראל איסרלן פסקים וכתבים קס"ו: "במרדכי דילן לית מזה לא רמז ולא רמיה"; בתשובות ר' ישראל ברונא נ"ח: "במרדכי שלנו ליתא"; שם ר"ט: "זה לא מצאתי במרדכי".

258) תשובות מהרי"ל ל"ט; תש' מהרי"ק כ' (כ"ד ע"א), ע"ז (ע"ט ע"א); השוה עוד חדושי אנשי שם ליבמות בתחלה (א' וג'). ר' ישראל ברונא בתשובות, ר"ח: "במרדכי מה"ר ז"ל כתב איסכא".

259) עיין צונץ, ריטוס עמ' 216, ברלינר במונטשריפט (פרנקל-גרץ) 1869 עמ' 323, ומלבד זה עיין בתשובות מהרי"ק ס"ג (ס' ע"א): "ראיתי במרדכי הגדול מאושטרייך אשר יש בו כמה דברים אשר אין מצויים במרדכי שלפנינו"; ובתשובות ר' ישראל ברונא נ"ח, קס"ו וקצ"ד.

260) השווה: להלן הערה 283 ובהערות הבאות: עיין באגודה, אחרי שמחית: "התשובה הזאת הועתקה אות באות מן המרדכי הגדול". תשובה זו, שנוספה כנראה ע"י מחבר מאוחר, אינה לא בדפוסים ולא בכתבי-היד של המרדכי אולם היא נמצאת, בצורה משובשת אמנם, בחדושי אנשי שם להגהות שבת פרק י', ובנוסח מדויק באור זרוע ח"ש רע"ה. עיין עוד באגור ת"ח, ת"ל, תע"ג, תרנ"ד, ותתשע"ב; דברי המרדכי הנוכרים כאגור שם, אם שבכלל אינם בספר המרדכי, או שהם במקומות אחרים.

261) השוה להלן הערה 281; עיין גם במגן דוד (לרדכי"ז) על א' חיים סימן תרפ"א על הנוסח המסוקס שבמרדכי לשבת פרק ב' רע"ד מדבר גם השואל שבתשובות הרמ"א ל"ח ב', בכ"י ב באותה פסקה, חסרות באמת המלים: "ואע"ג דתדיר קודם" וכו'; לעומת זה נמצא שם אחרי "כדסליק מיניה" הדברים הבאים: "וכן נמצא בתשוב' יהודאי גאון, אך רבי יהודה כהן הב' ממסכ' סופרים, ובהלכות פסוקות של ס' והזהיר ובברכות ירושלמי ס' ד' שמסטיין בד"ח ונלאיתי לכתוב ראיות". עיין עוד רדב"ז מגן דוד לא' חיים תרצ"ג.

262) עיין סיני סט—ע עמ' קה.

נמצאו בו (במרדכי) לשונות מגומגמים... "ובאו בתוכו הגהות ודינים רבים שלא במקומן בקצרה" (263). ור' יואל סירקש מרחיק ללכת עוד יותר ואומר: "מיהו כבר נודע דהרבה לשונות מגומגמים נמצא בספר זה (מרדכי) באשר מועתק מלפנים בכמה פנים זה מאריך וזה מקצר וכיון שהענין מובן אין לדקדק אחר הלשון כל כך" (264). לדעה זו מסכימים גם ר' מלאכי הכהן וכן החיד"א (265).

בצדק מציין הרמ"א (266), כי היות "ספר המרדכי מלוקט ומחובר מספרים שונים" לכן "באו בתוכו הגהות ודינים רבים שלא במקומן". וגם זאת, מאחר שחסר לספר מרדכי המשך ורציפות בין פסקה לפסקה — הרי הוא כאלו מזמין כל מעתיק ומשבש שיקצר ויוסיף ככל העולה על רוחו. ברם סבה זו בלבד אין בכוחה להסביר את הנוסח המוזר והמפריע של המרדכי, בספרות ההלכה, ביחוד בזו שנתחברה לפני המרדכי ואחריה, נמצאים הרבה ספרי הלכה מלוקטים, וכמה מהם, כגון "שבלי הלקט" וה"סמ"ק", הם באמת משובשים ומגומגמים; אולם לא באותה מדה כמו ספר המרדכי. כאן השפיעו עוד כמה גורמים אחרים. בפרק הבא נראה אלו תוצאות שליליות נגרמו לספר המרדכי מצד עבודתו של ר' שמואל שלישי שטט; אולם מחוץ להשפעה שלילית זו, יש להדגיש את העובדה שכבר נזכרה למעלה (סיני סט—עצמ' קג ואילך), כי ר' מרדכי לא סיים את ספרו בחייו. רק לאחר פטירתו סדרו תלמידיו את החומר המלוקט של רבם וחברוהו לספר. לכן אנו מוצאים כמה נוסחות לאותו ספר. ביחוד עשויה העובדה הנ"ל להסביר לנו את התופעה, שאין כדוגמתה בספרות הישראלית, והיא שמספר אחד יצאו ונשמרו שני עבודים שונים ונבדלים זה מזה, כמו המרדכי נוסח אושטרייך והמרדכי נוסח בני רינוס.

בקהלות ישראל שעל-יד נהר רינוס נוצרו (267), עוד לפני המאה האחת-עשרה, בכמה עינים מנהגי דת מיוחדים. המנהגים הסתמכו על "רבני רינוס" (268) וחדרו הרחק למזרחה של אשכנז; אולם לא נתקבלו בשום פנים במדינות אושטרייך. באושטרייך, מעזהרין, ביהם, שטייערמארק והגר (269); אבל גם במחוזות אשכנז הסמוכים (270), ביחוד בזכשן (271), וכנראה גם בפולין (272) — במדינות אלו

(263) עיין בתשובותיו ק', ה'.

(264) עיין בית חדש לאירח חיים סמן תרפ"ב.

(265) השוה דברי הראשון ביד מלאכי (הוצאת ברלין) קל"ח ע"א; ועיין דברי השני

בשם הגדולים בערך מרדכי. (266) בתשובות ק', ה'.

(267) עיין צונץ בספרו ריטוס עמ' 21, 67, 69; וכן עיין בדברי ווינער שנתפרסמו במונטשריפט לפרנקל 1863 עמ' 161 ואילך. עיין עוד במרדכי לביצה פרק ד' תרצ"ג, ליומא א' (בהלכ' י' כפורים) ולמגילה ג' תתל"א — במקום שמדובר על מנהג מגנצא וקולוניא. בימא שם מדובר גם על מנהג וורמייזא; ובמגלה שם מדובר על מנהג אשפירא.

(268) עיין להלן פרק ט' באותו ערך.

(269) עיין בהקדמה לספר מנהגים של ר' איזק טירנא, המזכיר במפורש את הארצות שהזכרנו בפנים, שאת מנהגיהם הוא רוצה לציין ולרשום.

(270) תשובות ר' יעקב ווייל. ס"ו: "דהא רעגנשפורק גריר בכל מנהג' בתר בני אושטרייך".

(271) תשובות ר' ישראל ברונא ק"ב.

(272) שם שם: "לענין מסים... פטורים הרבנים ככל בני אושטרייך, פולין,

זכשן" השוה לתרומת הדשן (לר' ישראל איסרלן) שמי"ב.

נתהוו מנהגי דת אחרים⁽²⁷³⁾. מהם מבוססים על פסקים או תקנות של רבנים בני סמך מאושטרייך⁽²⁷⁴⁾ ומהם יסודם בתנאי מקום מיוחדים⁽²⁷⁵⁾. שקבלו במשך הזמן דפוס וצורה קבועים. כבר בשנת 1380, חבר⁽²⁷⁶⁾ ר' אברהם קלויזנר מווינא חבור-קצור על "מנהגי אושטרייך". במקום שבכל פעם נזכר "מנהג אושטרייך" בנגוד ל"מנהג רינוס"⁽²⁷⁷⁾.

מן האמור לעיל יובן, שאם אחד מתלמידי ר' מרדכי שהביאו את הספר לידי סדור וסיום (עיין סיני סט—ע עמ' קד) הביא העתק אחד מן המרדכי למחוז הרינוס, ואילו תלמיד אחר הביא העתק שני (שסודר אולי מעקרו באופן שונה במקצת מן הראשון) לאושטרייך — הרי לפי תאור התנאים שנוכרו למעלה, מן ההכרח שמשני העתקים אלה נתהוו במשך הזמן שני עבודים שונים. בספר המרדכי הבלתי נשלם, המכיל המון פרטים (ללא קשר פנימי ביניהם) חלו, כמו שנראה להלן, הן בנוסח אושטרייך והן בנוסח ריינוס, השמטות; קיצורים ונוספו בו הגהות — בהתאם לדעות והמנהגים השונים, שרווחו באותם שני חוגי היהדות, ובהסכם לפרסומם של החכמים והרבנים באותם החוגים. לאט לאט קבלו שניים אלה צורות קבע, עד שהגיעו לידי הבדלה בין "מרדכי נוסח ריינוס" ובין "מרדכי נוסח אושטרייך"; הבדלה שר' אלכסנדר זיסלין, הראשון המביא את המרדכי (כארבעים שנים אחרי הופעתו) בספרו אגודה — עדיין לא עמד עליה⁽²⁷⁸⁾.

מה ההבדל בין שני העבודים של המרדכי? איזה מהם נדפס ונפוץ באומה; ואיזה מהם, מתוך שלא הודפס, נשאר בלתי ידוע ולא זכה לתשומת לב? האם בכלל נשמר אותו עבוד המרדכי שלא נדפס? ואם כן — איפה? על כל אותן השאלות, שנודעת להן חשיבות לא רק בשביל המרדכי אלא גם בשביל ספרות ההלכה בכלל — אפשר לענות בודאות גמורה, אם משוים כל אותן הפסקות, המסומנות במפורש כ"מרדכי נוסח ריינוס" או "נוסח אושטרייך"; אם משוים אותן מכאן עם המרדכי שבדפוסים שלנו ומכאן עם כתבי היד שהוכרנו למעלה. ויורשה להעיר מראש, מה שיבורר אח"כ בהרחבה, שאותם כתבי היד המתאימים ביניהם, הם כה שונים ונבדלים מן המרדכי שבדפוסים — עד שלפרקים מתקבל קרושם, כי כאן לפנינו שני חבורים נפרדים לגמרי.

ר' ישראל איסרלן מאושטרייך, ששמש ברבנות⁽²⁷⁹⁾ במרבורג

(273) על כמה מהם מדבר צונץ בספרו ריטוס עמ' 71; השוה עוד תרומת הדשן רמ"ה במקום שמדובר על מנהג בנות ישראל באושטרייך להחמיר על עצמן בענין נדה וטבילה; זשם שמ"ב מדובר שתלמידי החכמים באושטרייך סטורים ממסי הקהלה; בתשובות מהרי"ל ל"ו מדובר על אמירת קדיש באושטרייך.

(274) בתשובות מהרי"ל ע"ב: "בני אושטרייך כל יסודם לפי אור זרוע".

(275) תרומת הדשן רל"א.

(276) עיין קטלוג מיכל מס' 104: "מנהגי אושטרייך שיסד מה"ר אברהם קלויזנער".

(277) עיין תשובות מהרי"ל כ"ב, כ"ג (אושטרייך בנגוד לאילושא) ל"מ צ"ו; ר' ישראל איסרלן שם כ"ד ל"מ ט"ו, ק"ו, ק"י, ר"כ (בסוף), רל"א, רמ"ה, רס"ח רצ"א, שמ"ב; ובכתבים ופסקים צ"ד; ר' יעקב לנדוי, אגור תתשצ"ב.

(278) עיין סיני סט—ע, עמ' ק"ד.

(279) השוה למנוגריפיה המצוינה, שחבר ברלינר, נתטרסס במונטשריפט לפרנקל-

גרץ, 1869 עמ' 130 ואילך.

ובווינער נוישט ט, הכיר כמובן את המרדכי נוסח אושטרייך. את המרדכי נוסח רינוס, כפי שהוא בעצמו כותב²⁸⁰, לא זכור למצא בשום מקום שבסביבתו. בכל זאת, הוא מביא בכתביו לעתים קרובות פסקות מן המרדכי נוסח רינוס, שמצא אותן, אם בספרים אחרים המצטטים את המרדכי, או שהשואלים שלו ציינו אותן הפסקות כלקוחות מן המרדכי נוסח רינוס. והנה כל אותן הפסקות, שר' ישראל איסרלן מעיר עליהן במפורש, שהן נמצאות במרדכי נוסח רינוס וחסרות בזה שבאושטרייך — נמצאות במרדכי שבדפוסים וחסרות במרדכי שבכתבי היד הנ"ל²⁸¹. לעומת זה, הרבה פסקות, שהוא מביאן סתם (בלא ציון "רינוס" או "אושטרייך"), הלקוחות אפוא מן ספר המרדכי שהוא בעצמו השתמש בו, כלומר מן המרדכי נוסח אושטרייך, שהוא קורא לו גם "מרדכי שלנו" או "בטופס שלנו"²⁸² — פסקות אלו אינן בדפוסים, אבל נמצאות בכתבי היד²⁸³.

וגם זאת כל אותם הציטטים של המרדכי שהביא המהרי"ק בתשובותיו, שלפניו היה המרדכי נוסח רינוס²⁸⁴ — ציטטים אלה, כפי שכל אחד יכול להוכיח, נמצאים בדרך כלל, בדפוסים שלנו, בדיוק באותם המקומות שהמהרי"ק ציין; בשעה שלשוא חפשי הרבה מן אותם הציטטים בכתבי היד, ההבאות המועטות בערך שמביא מהרי"ק ואינם לא בדפוסים וגם לא

280) עיין פסקים וכתבים קצ"ב: "ומרדכי דבני רינוס אין לנו פה".
181) בתרומת הדשן ע"ו: "אחד מהגדולים העתיק... כמדומה לי שהוא במרדכי דבני רינוס" ובהמשך הענין: "אבל במרדכי דבני אושטרייך לא נמצא פסק זה כלל". הפסקה המובאת כאן נמצאת מלה במלה במרדכי שבדפוסים בערובין, תחלת פרק ז', אולם היא חסרה בכתבי היד. בתרומת הדשן פ"ד: "וכן העתיק אחד מן הגדולים בשם מרדכי... וכמדומה דבמרדכי (קרא: דמרדכי) דבני רינוס העתיקו דבמרדכי דבני אושטרייך ליתא"; עיין אותה פסקה החסרה בכתבי היד, בדפוסים ביצה א' תרס"א. בתרומת הדשן בסוף שמ"ב מובאת תשובה מאת המור"ם מרוטנבורג, שהועתקה מן המרדכי דבני רינוס; והיא אינה בכתבי היד, אולם נמצאת במרדכי שבדפוסים בב"ב א' תע"ה. לעומת זה, תשובת המור"ם מרוטנבורג, שהובאה בתרומת הדשן לפני התשובה הנ"ל והיא הועתקה מן טופס המרדכי שבידי ר' ישראל איסרלן, כלומר מן המרדכי דבני אושטרייך, והיא סותרת את התשובה (באותו ענין) מן המרדכי דרינוס — תשובה זו נמצאת בכ"י וחסרה בדפוסים.

282) פסקים וכתבים צ"ד, ר"ה.

283) כך הפסקה, שהובאה בתרומת הדשן ר"כ (בתחלה): "ובמרדכי ס' החולץ כת' בתשוב' ה"ר אביגדור כ"ץ" נמצאת אמנם בכ"י ב' ו' במקומה (יבמות ד'); אולם בדפוסים היא מובאת רק בהגהות שם ק"ט (על יחס ההגהות לגוף המרדכי, עיין להלן פרק ז'). בתרומת הדשן רכ"ח מובאת, תשובה של ר' אביגדור הכהן למהרי"ח, מן המרדכי גטין פרק ט', תשובה זו מובאת גם אצל המהרי"ל ק"ב וק"ה, ואינה נמצאת בשום מקום בדפוסים; אבל נמצאת בכ"י ב' ו' במקומה ולפיהם הועתקה כאן (נספח ה' 3). בתרומת הדשן רכ"ג מובאת פסקה גדולה מן המרדכי יבמות ד', והיא נמצאת מלה במלה בכ"י ב' ו'; אולם בדפוסים (שם כ"ח) היא מובאת בניסוח שונה ודרך קצור.

284) דבר זה יוצא מתשובתו ס"ג (ס' ע"א): "ראיתי במרדכי הגדול מאושטרייך אשר יש בו כמה דברים אשר אין נמצאים במרדכי שלפנינו". "מ' הג' מאושטרייך" — הכונה ל"מרדכי דבני אושטרייך". הגדול ר"ל בנגוד למרדכי הקטן להר"ש משלישטט.

בכתבי יד — עובדה זו, כפי שנראה להלן, היא פרי שנויים קלים של העתקים שונים לספר אחד. גם תשובת ר' אביגדור הכהן, שמביאה ר' ישראל ברונא (תלמידו של ר' איסרלן) מן המרדכי נוסח אושטרייך — חסרה בדפוסים והיא נמצאת בכתבי-היד בדיוק בו במקום שציין ר' ישראל ברונא²⁸⁶. יוצא אפוא, ביסוד המרדכי שנדפס חונח הנוסח דרינוס; אולם הנוסח דאושטרייך נשמר בכתבי היד על בודפשט, וינה — ובחלקו גם בכ"י מינכן של הנדיב מרצבכר.

המרדכי דרינוס, שהופץ אח"כ הודות להדפסתו, ושדחה לבסוף את מנהג אושטרייך — אותו מרדכי רווח לא רק באשכנז המערבית ובצרפת²⁸⁶, אלא גם באיטליה²⁸⁷; בשעה שהמרדכי נוסח אושטרייך היה רווח באשכנז המזרחית ובמדינות שנפלו לאוסטריה בירושה²⁸⁸.

אבל גם ההעתקים השונים, הן אלה של נוסח דרינוס והן של אושטרייך, לא התאימו תמיד זה לזה. לא רק שלפרקים היו שונים בנסוחם, אלא נטפלו להם גם הוספות שונות²⁸⁹, לרוב הוספות שהועברו מעבוד אחד לשני — עובדה שעוד ידובר עליה להלן. וכך חסרות פסקות המובאות מן המרדכי דרינוס לא רק בכתבי יד, מה שמובן מאליו; אלא הן חסרות גם בדפוסים המבוססים, כאמור למעלה, על נוסח ריינוס²⁹⁰. ומצד שני, כמה פסקות שעליהן נאמר בפרוש שאינן בנוסח אושטרייך — נמצאות לא רק בדפוסים אלא גם בכתבי-היד²⁹¹. עד כמה הטפסים השונים של עבוד ועריכה אחד נבדלים זה מזה, נוכל לראות מתוך השוואה בין המרדכי לברכות הוצאת שונצינו (עיין סיני, חוב' סט—ע עמ' קו), המבוסס אף הוא על נוסח רינוס, עם המרדכי, לאותה מסכת שבדפוסים המאוחרים. מכאן נמצאות אמנם במרדכי דפוס שונצינו כמה הוספות קטנות שאינן בדפוסים שבידינו; אולם מכאן חסרות בדפוס שונצינו הרבה פסקות שנכנסו לדפוסים המאוחרים²⁹².

285) עיין קס"ו. כמו שיוצא מן הפתיחה הובאה התשובה מן המרדכי לכתובות פרק ב' — והיא נמצאת בב, ו שם בסיום הפרק.

286) עיין להלן, על ר' שמואל שליזשטט והגהותיו, בפרק ז'.

287) עיין למעלה הערה 284.

288) השוה למעלה.

289) השוה דברי המהרי"ק למעלה הערה 256.

290) עיין ר' ישראל איסרלן פסקים וכתבים י"א, לו וקפ"ו.

291) כך ההבאה בתרומת הדשן רי"ג, שנמצאת הן בכתבי-היד והן בדפוסים. הפסקה, המובאת אצל ר' ישראל ברונא בתשוב' קצ"ד, ליבמות פרק ד', שהיתה צריכה אפוא להמצא רק במרדכי דאושטרייך — נמצאת גם בכתבי-היד וגם בדפוסים שם בסוף י"ח.

292) כך, דרך דוגמה, חסרה בברכות הוצאת שונצינו הפסקה מן "גרסי' בפ' ג' דשבועות" עד "סמוך למסתו" והיא נמצאת בדפוסים המאוחרים א' ה'. שם חסר מן "תפלה קצרה" עד "היה עליו לטורח" ונמצא בהוצאות המאוחרות י"ב. כן שם י"ג, ככיר לא ימאס" עד "ואחזה ואהבה"; שם בט"ז "הא דהמהדר" עד שפיר דמי" וכיוצא בהן. כן חסרות בהוצאת שונצינו כל אותן הפסקות המסומנות בדפוסים המאוחרים ב"הגה"ה". מאחר שכל אותן הפסקות החסרות בהוצאת שונצינו נמצאות בכתבי-היד — יש להסיק מכאן, שהן הוספות שוליים, שהועתקו מן המרדכי דאושטרייך. בהוצאת שונצינו עדיין אינן, אולם בהוצאות המאוחרות נכנסו לגוף המרדכי. השוה להלן פרק ז'.

אם נשחזר את נוסח ריינוס לזה שבאושטרייך, ולפי שעה נעלים עין מן ההגהות והוספות אחרות, שנוספו במרדכי שבדפוסים שבידינו (עיין פרק ז) — נעמוד על הבדל רב שביניהם, הן מצד הצורה והן מבחינת הענין. ראשית כל, התוכן, עד כמה שהוא משותף לשתי העריכות, מסודר באופן שונה: לפעמים פסקות שלמות נמצאות בעריכת רינוס בפרק זה, ואילו בעריכת אושטרייך — בפרק אחר; למעלה מזו: יש אפילו שעל ענין-מה מדובר בעבוד אחד במסכת פלונית, ואילו אותו ענין מובא בעבוד השני — במסכת אלמונית (293). דבר זה אפשרי הוא, מאחר שבתלמוד מדובר על ענין אחד בכמה מקומות. אולם חשיבות יתרה, מאשר לחלוקה השונה של החומר, נודעת לשוניות החומר שבשתי העריכות. ענינים המובאים באריכות בעבוד האחד, יש ומקוצרים הם פחות או יותר ולפעמים אף חסרים לגמרי בעבוד השני. אם נתבונן לשוניות התוכן שבין שתי העריכות, נמצא ביניהן כמה נגודים עקרוניים. במרדכי עריכת רינוס נכרת הנטיה לצמצם ולקצר (294), וכך קטון הקף המרדכי ותכנון שבדפוסים שבידינו — בשני שלישים בערך מזה שבכתבי יד בודפשט ווינה, כלומר מן המרדכי עריכת אושטרייך. לרוב השמיטו ציטטים ודברי תמצית של קבצי התוספות, שבכתבי היד הם תופסים לעתים קרובות כמה סורים (295). אין זה נדיר, שפרקים בגמרא, שעליהם דובר בכ"י באריכות לא זכו

(293) כך, דרך דוגמה, נמצא בכתב-היד מוזמ באיזה ענין הלכי למגלה פרק ד' — החסר במגלה שם בדפוסים; אבל מובא — אמנם מקוצר מאוד ובסדר אחר — כבר בפרק שני למגלה. בכ"י ב, ו מסתיים פרק שני של אותה מסכת לפני סמן תת"ב שבדפוסים — והוא מסתיים בהערה (החסרה בדפוסים): „הילכות ספירת העומר בסוף פסחים“. והנה בכ"י מ במקום הזה, כבר נמצאות חלק אותן ההלכות, כמו שהן נמצאות בדפוסים סמן תת"ב. בסמן תת"ג נמצא חלק נוסף של הלכות אלו. כל אותן ההלכות מובאות בב, ו בסוף מסכת פסחים — ואינן בדפוסים שם.

(294) השוה, למשל, את התשובה של רבנו גרשום מאור הגולה בדפוסים (שבת א' רמ"ו) בקיצורה השרירותי עם הנוסח המקורי בכתב-היד (עיין להלן גספחים ד'). השוה עוד בדפוסים (מגילה ג' תתי"ז): „ועוד האריך הרב ואני קצרתי כי לא נפנית“ עם כ"י ב, ו שם, במקום שמובאת הפסקה המתחילה ב„ואומר אני אם יש שם כהן“. בחדושי אנשי שם מעירים על אותה פסקה, ואח"כ מביאים את כל הפסקה: „סיהו אם אותו הנותן“ וכו', שנוספה בהגהות. בדפוסים (ר"ה ג' תש"כ): „ולא נפנית להאריך“, על זה מסומנת: „הגה: עיין בס' הרוקח הגדול ושמה האריכות“; ובכ"י ב, ו נמצאת אותה הפסקה אמנם בפרטות כמו שהיא נמצאת אצל הראב"ן (אבן העזר ס"א), אבל לא בשלמותה כמו שהיא בס' הרוקח. בדפוסים (ערוכין ד' תק"א): „ורבי אפרים ברבי יצחק אסר והאריך ואני קצרתי“; ובכתבי היד נמצאת המתלוקת הארוכה והעקשנית בין ר' אפרים ור' יואל לפי אור זרוע ח"ש ד', ועוד נפגוש הרבה דוגמות דומות לאלה.

(295) נסתפק בדוגמה אחת. בכ"י ב, ו לכ"כ א' תסי"ט מובא מקודם ציטט ארוך מן „חוס' רבי אברהם“ (השוה בתוספות שלנו לכ"ב ה' ע"ב ד"ה: „מי אמרין“); אח"כ מובא ציטט אחר מן הר"י (נמצא בתוספות שלנו שם ד"ה: „כל האומר לא לויתיי“, אמנם בניסוח אחר); ואחרי זה — מן רבינו חננאל (השוה תוספות שם ה' ע"א ד"ה: „מד' אמות ולמעלה“); ושוב מובאים דברי הר"י (השוה תוספות שם ו' ע"א ד"ה: „ומוד' ר' הונה“), אח"כ באה הפסקה, שנמצאת בדפוסים שם: „בי כוי לא הו' חזקה“ וכו' — אבל בהרחבה ובהערה: „מתוספי ר' פשה

בנוסח רינוס לאף מלה אחת²⁰⁶).

נגוד אפיני שני הוא במדת התדירות של הזכרת חכמים שבארצות השונות. במרדכי דאושטרייך מרבים להזכיר את החכמים ובני הסמך של אושטרייך, ביחוד את ר' יצחק אור זרוע, ר' אביגדור הכהן וחותנו ר' חיים בן משה; בשעה שבמרדכי דריינוס ממעטים להזכירם, ובין השאר השמיטו גם הרבה תשובות של שני החכמים האחרונים²⁰⁷. לעומת זה מרבה המרדכי דרינוס להביא פסקים ודעות מאת רבני רינוס, צרפת ואף מאנגליה — החסרים במרדכי נוסח אושטרייך²⁰⁸.

ובסיום יצוין עוד, שבנוסח רינוס בולטת הנטיה לחשמיט לגמרי²⁰⁹ פסקות.

ומתוספי ר' יצחק; אחרי זה הבאה מאת ר' יואל ועוד הבאה מן הריצב"א — ורק עתה נמצאה באותם כ"י הפסקה שבדפוסים שם ת"ע.

296) כך לעירובין פרק ט' וי' וכן למכות פרק ג'. ענינים השייכים לפרק האחרון ראה החיד"א (מערכת ספרים בערך מרדכי) במרדכי ישן בכ"י.

297) בסוף ר"ה נמצאת, בכ"י ב, ה, פסקה ארוכה בת שלושה טורים, שאינה בדפוסים. אותה פסקה מכילה תשובת ר' אביגדור הכהן, המתפרסמת להלן נספחים ה' 1; אח"כ ציטט ארוך מאור זרוע ח"ש רנ"ו, אמנם בניסוח שונה במקצת. כן חסרה בדפוסים תשיבת ר' אביגדור הכהן, הנמצאת בכ"י ב, ו לב"מ ד' סוף ש"נ (מתפרסמת להלן נספחים ה' 2). כן חסרה מן החכם הנ"ל תשובה אחרת, המעניינת מכמה בחינות, שר' ישראל איסרלן מביאה מגטין פרק ט'. השוה למעלה הערה 283. אף תשובה זו מתפרסמת להלן נספחים ה' 3. השוה עוד להלן פרק ט' בערך אביגדור הכהן וחיים בן משה.

298) כך חסרות, בכתבי"ד ב, ו ולפרקים גם במ, הרבה תשובות של ר' טוביה כווינא, המובאת במרדכי דרינוס למגלה ב' תשצ"ה, ע"ז א' תת"ט ושם ד' תתמ"ה בסוף. כן חסרה בכ"י ההסתמכות על ר' חיים הכהן, הנמצאת בדפוסים ע"ז א' תת"ט, ד' תתמ"ז (ובמפורש צוין כאן: "מצאתי"), ה' תתנ"ו. כן חסרים בכ"י דברי ר' שלמה הקדוש מדרויש (ב"מ ז' שס"ח); דברי ר' דוד ממיץ (ברכות ו' קי"ט); ר' יעקב מאור ליינש (הגהות ב"מ תנ"ה); ודברי ר' יצחק פלזנדריש (ב"ק י' קנ"א). השוה עוד להלן פרק ט' בערך ר' מתתיה מקיגון.

299) בכ"י ב, ו, שבת ז' אחרי סמן תס"ז, מובאת פסקה: "ובסי' פ"ז ד"ט התיר ראבי"ה לתלוש נוצה במקום שחיטה" — אותה פסקה חסרה בדפוסים וגוספה בהגהות שם. בפסחים א' תקמ"א בכ"י ו, מ (ובב בסמן קפ"ו) נמצאת הפסקה הבאה: "ומה שמשיר ינחנו בצנעא" כת' רבי יעב"ץ, מכאן הייתי אומר הבודק ליל י"ד תכף לבדיקתו שורפו ולא משהי עד למחר בשעת ביעורו מרקתני מה שמשיר דמשמע מאכילתו ולא קתני מה שמצא בבדיקתו ומה שמשיר, ועוד כיון דטעמ' כדי שלא תבוא חולדה ותטול בפניו א"כ להצניעו אסור והצניעו עד למחר לא מצינו בתלמוד; השוה הגהות מיימוני הל' חמץ ומצה ג' א'. כל אותה פסקה, המתנגדת להלכה המקובלת, נשמטה בדפוסים. בב, ו, ביצה ב' תרע"ג נמצא: "קימחא עיקר" מכאן יש לתלמוד היתר לאותן אובליד"ש וקנטיל"ש של גוים הנלושין בביצה דאין לאסור משום בישולי גוים" — וחסר בדפוסים; השוה תוספות שם ט"ז ע"ב ד"ה: "קמ"ל קמח' עיקר". בב, ו ליבמות ד' ל"א מובא פסק של ר' אביגדור הלה, שלפיו כוסי' יבם נשוא לתת חליצה, מאחר שהיום אסור לאדם מישראל לשאת שתי נשים — והוא חסר בדפוסים וגוסף אח"כ בהגהות שם בסמן ק"ח. עיין עוד בהרמ"א, ליוורה דעה קצ"ה, י"ד, מובאת דעה של חמרדכי (השוה ש"ך שם).

שבהן מתגלה כוח ההתרה, הקלה יתרה במנהגים דתיים; או שאותן הפסקות מתנגדות למנהגים דתיים מקובלים. יש, כאמור, שהושמטו לגמרי; ויש שאמנם מביאים אותן אבל רק דרך קצור ואגב רמז שאין להתנהג לפיהן (300).

מי אפוא משני העבודים הוא הנכון? נוסח רינוס, זה שבדפוסים, או נוסח אושטרייך, זה שבכתב-יד? ואיזה מהם מוסר את הנוסח המקורי, או ביתר דיוק, את התוכן המקורי של ספר המרדכי? לפני שנבוא לענות על שאלה זו, שנודעת לה חשיבות בשביל ספרות ההלכה בכלל — עלינו לחקור מקודם את הגורמים, שהשפיעו השפעה עצומה על עצוב הצורה של נוסח רינוס. אולם ראשית כל, עלינו לקבוע בדיוק את היחס בין ההגהות המרובות שבאותו נוסח לבין ספר המרדכי.
(עוד יבוא)

נספחים

ד.

תשובה מאת רבנו גרשום (1)

(עיין בפרק ו' למעלה הערה 294)

7

וששאלתם יהודי (2) שהיה לו תנור אחד בחצרו ברשותו אצל קירות ביתו וממנו פרנסת ביתו ויש לו שכיר גוי שהיה מחממו לישראל ולגוים, ובאו אנשי הפחה שרי האופים ופייסו את ראובן להכניסו לביתו והם יתנו לו שכר התנור,

והוא חולק עליה — אותו ענין לא נזכר בדפוסים, אבל נמצא בב' ו' לשבת פרק א'. כן חסרה בדפוסים הפסקה המתפרסמת להלן בנספחים ו'. הוספה זו נמצאת בשלמותה בב' לפסחים ב' ר'; ובכ"י ו' שם סמן תקס"ו, וכן במ' (שם שם) היא נמצאת בנוסח מקוצר במקצת.

300) בכ"י מדובר באריכות (שבת א' רנ"ז—רנ"ח) על התנאים בהם מותר להפליג בספינה בשבת. ובקשר לענין הנידון מובאת גם הדעה של הרשב"ם, שרצה להתיר אף את הנסיעה בקרון בשבת. והנה בדפוסים (שם) נמצא רק קצור, ובצורה מטושטשת, ממה שהובא בכ"י — ורק בהגהות (שם סמ' תנ"ב—תנ"ה) נוספו הדברים בשלמותם. כידוע אסר המהר"ם מרוטנבורג לחמם דירה בשבת ע"י גוי אפילו בחורף (עיין בתשובותיו, הוצאת פרג צ"ד ובהגהות מימי' לשבת ד'), ובכ"י ב' ו' נמצאת בסוף שבת תשובת ר' יום טוב מיוני, המקל בהרבה באותו ענין. תשובה זו נוספה בהגהות (שם תנ"ב) נמצאת בדפוסים (שם ר"נ) בצורה מקוצרת מאד ובהערה: "והאריך בראיות" וכו'. בכ"י ב' ו' שבת ב' רפ"ד מובאת פסקה מכתבי ר' שמואל בן ברוך מלה במלה כמו שהיא נמצאת בהגהות שם תג"ו. ענין זה לא נזכר כלל מעקרו במרדכי ורינוס, הוספה, שנכנסה אח"כ לפנים במרדכי שבדפוסים, מזכירו אבל בהערה (שהיא אפיינית גם למקומות דומים אחרים): "והאריך בראיות ואין לי להאריך כי לא נהיגין ה"י. בדפוסים שם רס"ב: "ורבני גרבונא אוסרים נר של שעוה"; אבל בב' ו': "ודברי אנשי גרבונא אינם נראים שאוסרים נר של שעוה". בדפוסים מגילה ג' של"א אחרי: "מניחין התלמוד ועושין ע"פ המדרש" חסרה ההוספה הנמצאת בב' ו': "ועוד יש הרבה שאנו מניחין התלמוד ועושין אחר המדרש"; השוה ב"מ ו' שע"א.

(1) הבאתי התשובה לפי כ"י מ וכמה שנויי נוסח הובאו לפי כ"י ב.

(2) בכ"י ב': ראובן.

ובתוך כך נכנסו לחצר ואפו את לחמם בתנור ובע"ש מיאנו לצאת³ והחזיקו בתנור וביום השבת עשו בו רצונם, ואחריהן באו אופים אחרים מן השרים של הפחה ועשו⁴ כראשונים, וראובן אין יכול להוציאם⁵ מפני שנאתם. ועתה יש עליו עון בדבר הזה או לא, וממה שנתנו לו אופי הפחה והשרים במ"ש שכר התנור שאפו בו בשבת אם יכול ליהנות מאותו פת".

כך הראוני מן השמים⁶ ודעתי נוטה לכך שאם אופים אלו של פחה אופין⁷ פת בפורני של ישראל שלא מדעתו ושלא מרצונו בשבתות ובימים טובים מה יש לו לעשות. הרי אנוס הוא ואונס רחמנ' פטריה ואין עליו עון, אבל מפני חשד כדי לצאת ידי שמים ובריות⁸ שלא יאמרו לרצונו אופין, צריך לילך לבי דוואר לקבול עליהן⁹ שחייב לצאת ידי הבריות כמו שחייב לצאת ידי שמים שנ' והיית נקים מהשם ומישראל¹⁰, ואם אינו יכול לסלקם מוצל מעון, אבל אסור לקבל מהם שכירות שבת, דתני' רשב"ג א' לא ישכיר אדם מרחצו לגוי מפני שנקראת על שמו וגוי זה עושה בה¹¹ מלאכה בשבתות ובימים טובים, ותני מרחץ וה"ה פורני מפני שנקראת על שמו, וכי תימ' לא ישכיר לכתח' אבל בדיעבד שרי למשקל שכירות שבת, הא ליתא דכל שכר שבת אפי' בדיעבד אסור דאמרי' לא יאמר אדם לגוי טול אתה חלקך¹² בשבת ואני אטול בחול¹³ אלמ' כל שכר שבת אסור וחילופי שבת אסור, ואם התנו מעיקר' מותר דלאו שכר שבת הוא דלהכי נחיתו, ואם באו לחשבון ודאי אסור דמיתו' כשכר שבת, והא אם באו לחשבון כמה נטל הגוי בשבת והישראל בא' בשבת דיעבד הוא ואסור, הילכך אסור ליה לראובן למישקל שכר שבת, וכן הילכת', גרשם ב"ר יהודה.

ה.

שלוש תשובות מאת ר' אביגדור בן אליה הכהן¹

(עיין למעלה הערות 283, 297).

1

זאת התשובה השיב מורי' הר' אביגדור כהנה רבה לה"ר חיים דעת התולעת מכרעת דלא² להתענות בר"ה דכת' ביה מקרא קדש כמ' ברגלים ודרשינ' בספרא ובסיפרי, קדשו במאכל ובמשתה ובכסות נקייה בפרש' אמור אל הכהנים, ומקרא קודש דיום הכיפורים בכסות נקייה ותפלה³, (וכל שאר ימים טובים במאכל ובמשתה ובכסות נקייה ותפילה⁴) ואע"ג דר' עקיב' בסיפרא (אמור פ' י"א) ובגמ' דידן (ר"ה ל"ב), דריש ליה למקרא קדש דר"ה לקדושת היום להזכיר בתפלה

(3) חסר בב.

(4) בב נמצאת אחרי ו"עשו" המלה "בו". (5) מ: להוצאה.

(6) בטוי זה הרווח בספרות הגאונים נמצא אצל רבנו גרשם בעוד כמה מקומות; עיין

בתשובות המהר"ם מרוטנבורג הוצאת פרג תתקכ"ח.

(7) חסר במ. (8) ב: לצאת ידי הבריות. (9) ב: למיקבל עליהו.

(10) מ: ומהישראל. (11) חסר במ. (12) חסר בב.

(13) ב: אטול חלקי בא' בשבת.

(1) הנוסח לפי כ"י ב. (2) ב: דלאי. (3) ו: ובתפלה.

(4) המשפט שבסוגרים חסר ב"ו.

את יום הזכרון הזה וחתם, הא נמי שמעינ' מינה ובכלל קדושת היום היא, ועוד בשביעית פ"י (משנ' ב') ומייתי לה בר"פ שואל (שבת קמ"ח:) השוחט את הפרה וחולקה בר"ת אם החדש מעובר משמט ואם לאו אינו משמט, אלמ' שחית' שריא ביה, אי אמרת בשלמ' אכילת מצוה היא היינו דדחיא י"ט, דכל מקרא קודש דימים טובים ילפינ' לה בסיפרי ממקרא קדש דפסח דכתיב ביה אשר יאכל לכל נפש הוא לבדו יעשה לכם, אלא אי אמרת רשות היא איך יתכן שתדחה עשה לא תעשה די"ט, והא אפי' מילה שלא בזמנה ושריפת נותר דמצוה נינהו, ומכשירי לולב ושופר דלצורך מצוה קעביד ולא דחו י"ט לדבר הרשות, ולדידן דסבירא לן כרב' לא מהני עירוב לאפות מי"ט לשבת אלא משום דסמכינן אהואיל, כדאית' בפ' אלו עוברין (פס' מ"ח.), ומעובדא דרבינא דפ"ק דביצה מוכח דשרי לבשל⁶ מי"ט של ר"ה לשבת ע"י עירוב, ואי אכילת ר"ה רשות היא מילתא דלא חזייה ליומיה היכי ליעבד ליה לצורך מחר, הא אין כאן לא הואיל ולא מתוך אלא ודאי אכילת מצוה היא, ועוד מדאמ' להו עזרא לעולי גולה לכו אכלו משמנים ושתו ממתקי' ותלי טעמ' בקדושת היום ושונה ומשלש, ולא בשמחת בניין בית המקדש, ועוד שחנוכת הבית עשו כבר באדר בשנת שית למלכות דריוש, ומשמ' נמי דה"ק להו אכלו משמנים ושתו ממתקים⁷ חובה קאמ' ולא רשות דומיא דאל תעצבו דתלי טעמא נמ' בקדושת היום, וכת' חללים מחשים את העם לאמר הסו וכו', אלמ' מיחה בידם, ה"ה אכילה ושתייה נמי חובה קאמ' להו ואסר להם להתענות, ואל תבכו נמי דקאמ' להו יותר מדאי דומי' להא דאל תתאבלו⁸ ותרואויהו לאיסורא, ולא מסתבר למימ' דיהיב טעמ' כי קדוש היום אשילוח מנות לבד אבל אאכילה ושתייה לא קאי, א"נ הוראת שעה⁹ היתה בשביל שמחת בניין הבית, דאמאי נעביר סכינא חריפתא לפסוקי קראי, ועוד דבבנין לא כת' בההוא עניינא כלל, ושלחו מנות לאין נכון לו, למי שלא הניח עירובי' תבשילין כדאית' בפר' ב' דביצה (ט"ו:), ונ' לפי העניין שבע"ש והוא י"ט ר"ה קאי, כי באותה שעה עשו אלול מעובר, וקא מוזהר להו לשלוח מנות למי שלא עירב מעי"ט כדי שיאכל בשבת, וכן קידוש היום דקא בעי למימ' שאי איפשר לבשל היום לצורך מחר כיון שלא עירב לפי שהיום קודש ואין אופין מי"ט לשבת, והכת' מגיד שבחם וילכו לאכול ולשתות ולשלח¹⁰ מנות ולעשות שמחה¹¹ גדולה כי הבינו בדברים אשר הודיעו¹² להם, ותו גרסי' בירושלמ' דתענית (פר' ב' מ"ב) בכל מתענין חוץ משבתות וימי טובי' וחולו של מועד וראשי חדשים וחנוכה ופורים, ותו גר' באידך פירקין (ר"ה י"ט.) עיר שהיתה בה מפולת היא מתענה ומתרעת וכל סביבותיה מתענות ולא מתריעות, ר' עקי' אומ' מתריעות ולא מתענות ומפ' טעמ' הת' לת"ק שכן מצינו ביום הכפורי' מתענין ולא מתריעין, ולר' עקי' שכן מצינו בר"ה מתריעין ולא מתענין¹² ודומי' דלא מתריעין ביום הכפור' קאמ' לאיסורא לת"ק שאסור להריע כמו בשבת, מדפרכינן בספ"ק דתענית (י"ד.) בגמ' דידן אתא דתני' על אילו מתריעין בשבת על עיר שהקיפוה גוים וכו', במאי אילימ' בשופרות שופרות בשבת מי

(5) בב וכן ב"ו נמצא בטעות: לבטל. (6) בב וכן ב"ו: ממתקים ושתו משמנים.

(7) חסר בב. (8) ב: הוראות שעת; ו: היראה שעה. (9) בכ"י: מלשלוח.

(10) חסר בכ"י. (11) בכ"י: הודיע.

(12) עד כאן נכרת בתשובתנו השפעה מכרעת של תשובת ר' נחשון גאון, שהוכחה

במרדכי ר"ה סרק א' תש"ח. תשובת ר' אביגדור הובאה בתכלית הקצור בחדושי אנשי שם (שם).

איכא¹³), והדנין ק"ו מעצמן דמותר להתענות בר"ה מתענית חלום בשבתות לךבריהם למ"ד אדם נידון בכל יום והא מותר להתענות בכל שבת וי"ט בלא חלום, אלא לא אשכחן דתענית מהני לבטל דין אלא צדקה וצעקה ושינוי השם ושינוי מעשה, ובוזה גמירי לה בלבד דתענית יפה לחלום כאש בנערת ביומו, דחלום אחד מס' בנבואה כדכת' בחלום בחזיון לילה בנפול תרדמה ע"א, אז יגלה און אנשים וגו', וכיון דחלום תעניתו זהו ביטולו כאלו אקדימנה בחלמיה תתענה והנצל. מי' תלמי' חכמים כגון מר בריה דרבינ' שתורתו אומנתו היא שמחתו והוא מקרא קדש של יום מתענה אף ברגלים כדאית' בפ' אילו דברים (ברכ' נ"ו:) "וכן רבי יהודה החסיד בדורו שהיה מתענה בר"ה" אמנם בהיותי מציק¹⁴ מים ע"י מורי' רבי' שמחה לא היה מתענה בר"ה" תהי השנה הבאה עלינו כתיקנה, שנת רחמים¹⁵ וחגיגה, לבא לציון ברנה, לעיני כל ישראל, אנכי תולעת אביגדור ב"ר אליה' הכהן זלה"ה.

2

וששאלת על ראובן שטען על שמעון השכרתיך ללוי ללמד את בנו ונעשיתי ערב עבורך אצלו והתנה ליתן לך ב' זקוקים כדי שתלמד את בנו מן הסוכות עד חג המצות, והנה נתתי לך כל שכרך משלם ועזבת את בנו ולא עמדת במלאכה אלא עד חצי שבט וברחת לך עם כל השכר" ושמעון השיב כדברך כן הוא, אמנם ברצון הייתי עומד ומשלים לו¹⁶ המלאכה, אך גירשני מביתו ונתן לי רשות על לא חמס בכפי ואמ' איני חפץ בך כלל, ואני בשומעי כן לא עברתי על רצונו¹⁸ ואילך לדרכי והשכר בידי מאחר שהיה ממאן בי" וראובן אומ' כי לוי הודיע לו ע"י כתבו שלא נתן לך רשות¹⁹ מעולם ולא גירשך כי אם הלכת ממנו בלא רשותו.

הדעת נוטה דפועל יכול לחזור בו אפי' בחצי היום ונוטל חצי שכרו על מה שעשה, ואם הוא דבר האבד אינו יכול לחזור בו, ואם חזר בו שלא מחמת אונס שוכר עליו אחר עד כדי שכרו אם לא מצא אחר בפחות או מטעהו, כדאית' פ' האומנין (ב"מ ע"ו:), וביטול מלמדי תינוקות מיקרי פסידא דלא הדר פ' לא יחפור (ב' בתר' כ"א:), ויכול בעל הבית לסלקו בלא התראה ובהאי עובדא דקמייתו, אם חזרה זו היתה מחמת בעל הבית בלא פשיעת המלמד זכה הלה במה שבידו, דדמי לשוכר את הספינה וטבעה בחצי הדרך ביין זה וספינה סתם, דאפי' לא נתן יתן דמצי אמר ליה את מייתי חמרא ואנא מייתי ספינתא (ב"מ ע"ט:), ומשמע דיהיב ליה כל שכרו אך מנכה לו קצת כדאמ' (ב"מ ע"ו:) אינו דומה הבא²⁰ טעון לבא ריקן עושה מלאכה ליושב ובטל" ונר' הדברים כי במקום אבי הבן שם ידוע האמת מי גרם חזרה ומשם תבררו הדבר אל נכון, ואם יודע שמחתו פשיעתו היה יחזיר לערב מן השכר לפי חשבון המגיע מיום חזרה עד הפסח" וזה היה שלום אביגדור הכהן.

וכן כתב ה"ר יצחק בר' יעקב. דמפקינן מן המלמד ושוברין אחר עד כדי שכירתו וכו'.

13) ברפוסים שלנו: מי שרי.

14) בכ"י: בהיות מוצק. 15) בכ"י: דרחמים.

16) בכ"י ו נמצא "כל" במקום "לו".

18) בכ"י ו: בשמעי כן עזבתי (אותו) ואלך. 19) חסר בכ"י.

20) ב: הכה; ו: הכא.

שאל רבי חזקיהו לרבי אביגדור הכהן על גט אחד שהובא מעירכם וכתוב בו ואנש לא ימחי ביו"ד, כי אנו רגילים לכתוב בה"א, כי ביו"ד הוא משמעות אריגה כמו עובד מחי²¹, או לשון מכה איש אנש דימחי גבר²², אבל בה"א הוא ממש לשון המחאה כמו הרשאה יכתוב מורשה וכן מוחה ועוד פתב בו ותרוכית ולא ידענא מאיזה משמעות הוא, ואנו רגילים לכתוב ותרוכית ולשם דבר יאמר תירוכין, ותרוכית לא ידענא מאי הוי, ועוד כתוב בו במתא ה"ל²³ ולא כתיב סולי, וגם לנהר יש שם אתר סולו"א ואין כתוב בו אלא ה"ל"א, מי כיון דבשני שמות מכירין כאן לא צריך כדפר"י, והנהו ולא ימחי ותרוכית נמי איכא למימר כיון דאינם אלא לשופרא דשטרא בעלמ' דגופו של גט הרי את מותרת כו' איפשר אע"ג דנכתב בטעות לית לן בה, אך עוד תמיהני דין דיהוי ליכי מינאי ביו"ד, ולכאורה הוי מינאי לשון מינות, דלשון ממני צריך לכתוב בלא יו"ד, ומפר"י דמנאי נמי בעי דליהוי ידיים מוכיחות, ושילהי גיטין (פ"ה:) בעי צריך למיכתב ודן או לא צריך, ולא איפשר, ומכאן זה מצריך ר"י שלא לכותבו בשיטה²⁴ אחרונה משום דאין למידין הימנה, וא"כ היכ' דכת' בטעות איך נוכל ללמוד הימנה, ואעפ"כ²⁵ אמרתי לשליח שימסר²⁶ לה הגט, אך התריתי בה שלא תינשא עד שאשמ' דעתך הנקיה, ואם יראה בעיניך שהגט פסול יש הבעל בסמוך לך תוקיקיהו לכתוב אחר ויעשה את זה, שליח להולכה ולך המצוה והחסד שתגמול טובה, וזאת אשר השיב, על דבר הגט כו' נר' כי יחזה בה"א יחזי ביו"ד שניהם לשון ראייה, אלא שזה לשון עברי וזה לשון ארמי ה"ה ימחי, ותרוכית ביו"ד ומינאי ביו"ד אמצעית, ראיתי בטופס גט והילכותיו שכתב ר"י הזקן בכתב ידו והאריך הוי", וכן היה נוהג מורי ה"ר אלעז' מוורנא על פיו כי היה תלמידו ומסר לו גט והילכותיו, ואיני זכור אם נתן טעם לדבריי, אמנם שמא היה דעתו דלא לישתמע תריכית שם דבר בחטף על משקל שארית, רוח קדים חרישית, ומינאי נמי בלא יו"ד דלא לישתמע מנאי כמו שכתב' רבותינו שבניאורשטט²⁷, וליכא למיחש אם יכתב ביו"ד לישתמע ינאי שמא דגברא זבעל מיגרשא מיניה, דפ"ק דנדרים (ו'). ודאי משמ' ידיים מוכיחות דבפי' ר' יהודה אמינאי קאי להודיע שהגירושין הם ממנו ולא מאיש שאינו אישה, אבל בפ' המגרש (גיט' פ"ה:) משמע ודן דיהוי ליכי ספר תירוכין קאי להוכיח שבספרו היה כורתיה ולא במלי דעלמ', ונר' לומ' דתרייהו מצריך ר' יהודה, מיהו בעיא דפר' המגרש אינה אודן יהוי ליכי ספר תירוכין ולא אמינאי, דכיון דכתב אנא פלוני פטרית תו ליכא למיטעי ולומר שאחר מגרשה ואין הוכחה יפה הימנה, אל' חומרא בעלמ' לשופרא דגיטין מחמיר לכתוב ב' הוכחות סמוכות זו לזו, הוכחת מגרש והוכחת ספר והא ודאי לא מעכבא, ואע"ג דאמ' פ' גט פשוט (ב"ב קס"ו:) הכל הולך אחר התחתון ואין ללמוד תחתון מעליון אלא באות אחת ולא בשתיים, ה"מ במידי דסתרי אהדדי כגון חנו וחנני ענן וענני, ואי איפשר להשוותם, אבל הכא כיון דאיפשר למיקרי

(21) תרגום אונקלוס לשמות כ"ח ל"ב; ל"ט כ"ב.

(22) השוה אונקלוס שם כ"א י"ב. (23) הלה על נהר סלה (=סולי).

(24) בכ"י: פשיט'. (25) בכ"י: אע"פ. (26) בכ"י: שמסר.

(27) היא Wiener Neustadt

מינאי קרינן להיות פרושו ממני כדי להשוות הלשונות ולא יכחישו זה לזה. ועל העיר ועל הנהר שיש להן ב' שמות איזה מהן שיכתוב לבד בלא חברו עמו כשר. דכיון דמכירין שם את שניהם כאשר כתבתי בשם ר"י, ושם הנהר לא מצינו שטבעו חכמים בגיטין א"כ יש עיר אחרת ששמה כשמה צריכים לכתוב שם הנהר לסימן להבחין איזה עיר שלא יטעו בחבירתה שאינ' על אותו הנהר, כמו שפיר' מורי' רבי' שמחה בשוירי מתא דעל רבים נהרא, שהוצרכו לכתוב כן לאפוקי בשוירי מתא אחריתי הידועה להם, אבל היכ' דליכ' למיטעי לא צריך למיכתב שם נהר מכת ההלכה, אלא נהגו משום דזימנין צריך לכותבו כדפרישית, וכיון שאם חסר לגמרי כשר, שינויו נמי כשר כמו שכתב ר"י הזקן בתשובתו על שינוי לידה, וליכ' למימ' זבחים יוכיחו דסתמן כשר ושינויין לשמן פסול, דהתם מדאוריית' צריך לכתחילה לשמן כדתנן לשם ו' דברים הזבח נזבח כו', ותי' וחתימת עדים לר' אלעז' אם אינה כלל כשר בעידי מסירה ובחתימה שלא לשמה פסול התם נמי אצריכוה רבנ' לכתחלה מפני תיקון העולם, אבל שם נהר לא אשכחן בגט כלל שיצריכו חכמי התלמוד לכותבו אפי' לכתחילה, הילכך שינוי שם הנהר כשר, כ"ש כאן שאין שינוי שהח' מכירין שם שניה', ולהקדים מתא לשמה לאו דווק' דזימני' אשכחן איפכא בפ' האשה שלום (יבמות קט"ו:), בסורא מתא בצד קלניא (28) מתא עכ"ל.

ו.

מן המרדכי נוסח אושטרייך לפסחים פרק ב'

(עיין למעלה בסיום הערה 299)

בפסחים פרק ב' בסיום תקס"ו, נמצא בכ"י ב (בסמן ר') התוספת הבאה:
 "ורבי' אפרים שאל לרבי' יואל על כך וכתב לו, אני נשאלתי עתה בפסח על החבית של שכר מזופף ומשירין זפתן ע"י האור ונתנו לתוכו יין והתרתיו, וחברו עלי חבירי ואמרו מקינסא דאסור אע"פ שנשר זפתן, ואמרתי להם אם אתם מקניטין אותי אני אתיר' אפי' היכא דלא נשר זפתן כלל אלא מיד כשהוציא שכר ושיפשך (1) במים אם נתן לתוכו יין מותר הוא, דלא דמי ליין נסך שהיא בחבית וקנקנים דהשת' כשיתן בתוכו יין כשר יפלוט יין נסך טעמו והוא עיקר איסור, אבל הכא חבית של שכר שתפלוט טעם שכר ביין בפסח הוי נותן טעם בר נותן טעם, דהא שכר בפסח אינו עיקר איסור אלא חמץ ע"י תערובת הוא כדאית' באילו עוברין (פסחים מ"ג.) ואין בשכר אלא טעם חמץ, וכשיתן השכר טעם בחבית ומחבית טעם אחר ליין, היינו ממש כדגים שעלו בקערה דמותר לאוכלן בכותח ולא דמי כלל לטעם יין נסך בחבית דהת' עיקר איסור הוא ולא טעם איסור, ומזה הטעם יש להתיר קנקנים של שכר להשתמש בהן בפסח, ואומ' אני כל מה שאמרו חכמים להגעיל כלי חמץ לפסח היינו אותן כלים שנשתמשו בהן עיקר חמץ, אבל אותן כלים שנשתמשו בהן טעם חמץ כגון שכר ואפי' רותח אין צריך הגעלה ונותן טעם בר נותן טעם הוא.

(28) כ"י: קלניא.

(1) בכ"י: ושיבשך.

ואפי' יורה שמבשלין בה שכר אינה צריכה הגעלה ולא כמו שאמרת דדוק' חמין
 בצונן דאפי' שכר רותח אם נשתמש בכלי אין צריך הגעלה» עכ"ל רבי' אפרים»
 ורבי' יואל הלוי השיבו על החבית של שכר המזומן ומשירין ופתו ע"י האור
 ונחתנין לתוכו (יין) והתיר מורי וחברו עליך חביריך ואסרו וראיי' מקינסא הדין
 עמהם דשכר הוא חמץ ע"י תערובת ולא טעם כ"א ממשו כדאית' באלו עוברים
 דכל מה דמני התם הרי אלו באזהרה ושכר המדי חדא מינייהו ומוכח בגמ' (שם)
 דחמיר ע"י תערובת מחמ' נוקשה בעיניה ואי חמץ ע"י תערובת טעם איכא ולא
 ממשות אין לוקין עליו הא"ר אח' טעמו ולא ממשו אסור ואין לוקין עליו ותו
 לדברי מר דהוי גותן טעם בר גותן טעם אמאי צריכי' עירוי כדמוכח בירושלמי»
 עוד השיב רבי' אפרים וחזו"ק דבריו דגותן טעם כנ"ט הוא ונלאיתי לכתוב»

הרב ד"ר שמואל כהן (ז"ל)

ר' מרדכי בן הלל האשכנזי *

פרטת חייו, כתביו ושמות החכמים הנזכרים בספר מרדכי

ז

„מרדכי קטן“ לר' שמואל שלישישטט, „הגהות“ שלו ו„הלכות קטנות“. „הלכות שמחות“ ו„לקוטי מיימוני“ להמהר"ם מרוטנבורג, הוספות אחרות במרדכי כבר נזכר למעלה (סיני סט—ע ע' ק"ד), שר' שמואל שלישישטט, חבר, כ"70 שנה לאחר פטירת ר' מרדכי, קצור מחבור המרדכי, חיי הר"ש שלישישטט, חתיכת רומנטיקה של ימי הבינים, היו עשירים בחליפות וזמורות ולפרקים ברגעים טרגיים⁽³⁰¹⁾. לאחד המאורעות של הר"ש שלישישטט נודע השפעה מכרעת על עיצוב הצורה של המרדכי. הרש"ש דן למיתה יהודי שהיה מסייע לדבר פשע לאביר-שודד. הלה רצה לנקום ברש"ש, והוא ברח למצודת הוהנלנדסבורג, הסמוכה לקולמר, במקום שמצא מחסה ומפלט. הרש"ש שהה שם עד שנת 1376, שש שנים בערך. וכפי שמוסרים, ניצל אותה ישיבה מאונס לשם חבור קצר מן ספר המרדכי, הנקרא: „מרדכי של שמואל שלישישטט“⁽³⁰²⁾, או בכדי להבדילו מן „המרדכי הגדול“, קראו כבר המחבר „מרדכי הקטן“⁽³⁰³⁾, שם, שבדרך כלל, נתקבל בספרות התלמודית.

אמנם עדיין לא הוברר הענין די הצורך, שבאמת חובר המרדכי הקטן כפי שנמסר למעלה⁽³⁰⁴⁾; אולם דבר אחד ברור, שהרבו להשתמש במרדכי הקטן סמוך להופעתו ולהזכירו⁽³⁰⁵⁾. הספר לא נדפס, אבל נמצא בצורת כתב-יד בכמה ספריות,

* חורגם מגרמנית ע"י י. א. זידמן.

(301) עיין כרמולי בספרו *la france israel* עמ' 138 ואילך וכן בגרץ תולדות ישראל (בגרמנית) כרך שמיני עמ' 13 ואילך.

(302) השוה החיד"א בשם הגדולים, מערכת ספרים בערך קצור מרדכי.

(303) השוה להלן הערה 312: עיין בתשובות ר' ישראל ברונא קס"ג ובהבאות המרובות באגור, קצורים, אי עבודים-קצורים, כאלה מצינו גם לספרים אחרים מאותו סוג, וגם הם מסומנים בתואר „קטן“. כך יש בידינו סמ"ק לספר מצוות גדול לר' ישראל קורבול. וכך חבר ר' חיים בנו של המחבר אור זרוע קצור לאותו ספר הנקרא „אור זרוע קטן“ (עיין בן-יעקב דברים עתיקים קונטרס שני, עמ' 8). בהלכות קטנות שבמרדכי מצוטט הספר לרוב דרך קציר: אז"ק.

(304) כרמולי (שם שם), ובעקבותיו גרץ, לא הביא ראיות לדבריו. תאור זה אינו אמנם מן הנמנע, אבל גם אינו בחוקת ודאי.

(305) נזכר כבר בתשובות מהרי"ל ק"ה. כנראה, שגם ר' משה מצוריק ידע על מציאותו של המרדכי הקטן, מאחר שהוא מצטט את המרדכי הגדול (עיין צוזן, רישום עמ' 215). ההערה שנוספו מאחרים בסמ"ק מצוריק, כבר מזכירים במפורש, ליד המרדכי הגדול, את המרדכי הקטן.

ובפרס נמצא הצתק מידי אשה³⁰⁶). מן העובדה, שמרבים לצטט אותו, יש להסיק, שאין לראות את קצור המרדכי כעבודה בלתי-עצמאית ונטולת-יצירה, כמו שרגילים לחשוב³⁰⁷) ולזלזל בתוכנו וערכו של הספר ובכח יצירתו של הסופר. וגם זאת, הרש"ש כתב גם דברים אחרים³⁰⁸) נוסף על מרדכי הקטן.

אולם הרש"ש לא רק קיצר את ספר המרדכי, אלא גם הוסיף עליו הערות והוספות הנקראות "הגהות מרדכי". הגהות אלה, יש ונדפסו כחבור-נספח מיוחד (כמו בהוצאת ריווא 1558), יש ונדפסו אחרי כל מסכת ומסכת (דוגמת המרדכי שנדפס יחד עם הרי"ף) — ויש אפילו שאותן הגהות נתגלגלו לתוך גוף המרדכי. על דבר זה כבר עמד החיד"א (שה"ג, מערכת ספרים, בערך הגהות מרדכי) ואמר, שמחבר ההגהות, המביא כבר את "הרא-ש מטוליטולא" היה, רב אחד אחר המרדכי. אולם מי היה אותו רב? תשובה לכך נחפש לשוא הן אצל החיד"א או מפי איזה חכם אחר³⁰⁹) ובכל זאת, בידינו לעמוד על מיהות המחבר מפי ההגהות עצמן. מחבר ההגהות, הפותח את דבריו במלים "אני הכותב" ובדרך כלל מוסיף את התואר הקבוע "הדיוט"³¹⁰) — מסב בכמה מקומות את דבריו על חבורו של ו' 311). והנה פעם אחת מפענח בעל ההגהות בעצמו ואומר, שאותו חבור הוא המרדכי הקטן³¹²) ופעם אחרת קורא לעצמו בעל ההגהות במפורש: שמואל³¹³). קל לעמוד על הסבה שהגיעה את הרש"ש, לאחר שכבר קיצר את המרדכי³¹⁴)

306) עיין ברמזי שם עמ' 144.

307) אם נכון הדבר, שהרש"ש השתמש בישיבתו מאונס, במשך כמה שנים ובבידוד, לשם חבור המרדכי הקטן — הרי אין לראות בכך, כמו שסובר גרץ, "סמן מובהק של דלדול כוח היצירה באותה תקופה"; אלא יש לזקוף את הדבר על חשבון העדר ספרים, העשויים לסייע לעבודה ספרותית עצמאית. וגם זאת, המרדכי הקטן אינו רק ספר קצור או עבוד, אלא יש בו גם חדושים לא מעטים, מה שמוכח מן העובדה, שמרבים להביא ממנו פסקות ומזכירים אותו על-יד המרדכי הגדול. עיין למעלה בהערות 303 ו-305. עיין עוד איסרלן פסקים קצ"ב וכ"ב במקום שנאמר בטעות: "כמו שכתב רבי שמואל בן מרדכי שלו", וצ"ל: "רבי שמואל". הפסקה המובאת שם אינה במרדכי על שתי עריכותיו, וקרוב לוודאי נמצאת במרדכי הקטן להרש"ש. גם ר' ישראל ברונא (בתשובותיו קס"ג, קצ"ד, ר"ז ורמ"ד) וגם ר' איזק שטיין בנימוקיו (מובא בחידושי מפרשים למרדכי, ברכות ב' ג') מביאים דוקא דברים מן המרדכי הקטן — סמן שמצאו כאן ענינים אפייניים שאינם במרדכי הגדול.

308) הרש"ש כתב גם תשובות (עד כמה שידועות מגיעות עדיין לא העיר על כך שום איש), שעליהן מוסבים דברי ר' יעקב ווייל בתשובותיו קמ"ז. 309) אמנם צונץ מגיח, שהרש"ש חיבר את ההגהות. כמפורש לא נאמר הדבר — עד כמה שידועות מגיעות — בשום מקום. אבל מיחס את הפסקות הרבות, של ההגהות, שמביאן בהמ"ז י"ר (IX עמ' 135) — לר' שמואל שליזשטט.

310) צונץ שם, שם.

311) "חבורי"; עיין יבמות ק"ו, ק"ט, קכ"ב, קכ"ז; כתובות ש"ד (פעמים); קידושין חקמ"ד.

312) יבמות ק"י: "במרדכי קטן אשר חברתי". משפט זה מביא גם צונץ בהמזכיר שם.

313) גטין תנ"ו: "ואני שמואל הקטן... לא הבנתי".

314) מן העובדה (עיין הערות 310 ו-311), שהרש"ש בהגהותיו מזכיר את המרדכי שלו — אנו למדים שההגהות חוברו אחרי שחבר את המרדכי הקטן.

— להוסיף עוד את ההגהות. ואותה סבה, שעליה ידובר להלן, עשויה גם להפיץ אור על היחס שבין ההגהות והמרדכי הקטן.
הגהות אלה, החסרות בכתבי היד, נכתבו (כמו שכבר העירונו למעלה) למרדכי נוסח רינוס, למרדכי שבדפוסים; שהרי הרש"ש היה יליד אלזס, ובסביבתו רוח המרדכי נוסח רינוס. והנה, אם על פי איזה מקרה — נאמר ע"י תלמיד שבא מאשכנז המזרחית או מאושטרייך — הגיע לידי הרש"ש המרדכי נוסח אושטרייך, יכול היה תיכף להוכיח, שבו נמצאות הרבה פסקות, שאינן באותו מרדכי שהיה לנגד עיניו. רוב פסקות אלה, שכבר העירונו עליהם למעלה, החסרות במרדכי נוסח רינוס, הכניס אותן הרש"ש אח"כ בהגהותיו. לרוב מסר את הדברים מלה במלה, אבל לפרקים קיצר אותם מאד. ויש שהוסיף הערות השייכות להם, אם משלו או ממה שמצא בספרים אחרים. ויש אפילו, שהביא לפרקים הערות, שכבר נמצאות במרדכי גופו, כמובן במקום אחר — דבר שנעלם אותה שעה מעיני הרש"ש. וכך יצא, שהיום אפשר למצא בדפוסים שלנו ענין-מה מובא פעמים, כלומר פעם בגוף המרדכי ושנית בהגהות (315).

אולם הרש"ש לא כתב השלמות והוספות אלה, כנספחים עצמאיים, כמו שהם היום לפנינו; אלא הוא כתבן, דוגמת ההגהות למימוני, בתוך הערות-שולים לענינים מסוימים (316). רק במקרה שלפרק-מה נצטברו הערות מרובות וארוכות, עד שאי-אפשר היה לכתבן בצד הגליון — רק במקרים כאלה סדר אותן כנספחים מיוחדים ובראשם ציין את הפרקים שלהם הם שייכים. במקרים אלה נמצאות בדפוסים שלנו, שתי נוסחאות לפרק אחד. כך, לדוגמה, לפרק האחרון של שבועות. אולם ב"נוסחא אחרת" לאותו פרק, נמצאות רק אותן הפסקות שמרדכי נוסח רינוס השמיטן — והרש"ש הוסיפן לפי מרדכי דאושטרייך, והן מתאימות בדיוק לכ"י ב, ו. בכתבי היד אתה מוצא כאן, כמו תמיד, רק נוסחא אחת; ובה כל החומר, הנמצא בדפוסים שלנו בשתי נוסחאות. רק אח"כ קובצו ההגהות, לפרקים הבודדים או למסכות, לנספחים נבדלים, ולפרקים אף הכניסו בהם דבורי המתחיל הלקוחים מן הפנים, אשר עליהם מוסכות ההגהות. אולם מסכות כאלו, שלהן הגהות מועטות וקצרות, כגון ר"ה, סוכה, ביצה ואחרות — נשארו ההגהות בשולי הגליון, ואח"כ נתגלגלו לפנים. לרוב הן מצויינות במפורש: "הגהה", אולם לפרקים נשמט אותן סמן (317). הגהות בודדות נכנסו לפנים המרדכי אפילו למסכות כאלה, שלהן קובצו שאר ההגהות לנספחים (318).

315) השוה, למשל, הגהות לב"ב חרנ"ט, התשובה לר' טוביה בן אליה עם מרדכי ב"ק י קצ"ב, ישם בהגהות חרנ"ט עם ב"ק י קנ"ז. וכן בב"ק ט' קל"ה—קל"ח עם ההגהות שם רי"ב; ושוב ב"ק י ק"מ עם ההגהות שם ר"ב — ובסיום השוה עוד הגהות שבת י"ז (הוצאת ריווא ק"ס) עם מרדכי שם י"ט ת"כ.

316) המהרי"ק תשוב' צ"ג וצ"ח (בסוף) עורגו מצטט: "הגה' סביב המרדכי".

317) הגהות כאלו חוברו גם אחרי הגהות של הרש"ש, מאחר שהגהות מסוג זה במסכת ברכות חסרות עוד בהוצאת שונצינו; כך שם ח' קצ"ב וקצ"ה חסרה ההבאה מן התשב"ץ. השוה עוד הציטט מן הגהות מימי במגילה ג' תתל"א, כל ההוספות האלה, אינן שייכות למרדכי (עיין להלן), ובכל זאת אינן מסומנות בסמן "הגהה" — חסרות בכתבי היד.

318) הפסקות בשבת ב' רס"ג ובפסחים ב' תקנ"ט, נמצאות — למשל — גם בב, ו שם, אבל כמובן לא בתוך "הגהה".

מן האמור יוצא אפוא, שההגהות הן לפי מהותן ותכנן השלמה למרדכי נוסח רינוס המקוצר מאד — השלמה הלקוחה מן המרדכי נוסח אושטרייך, השלם בהרבה מן הקודם. לפעמים מובאים בהגהות ברורים לפרקים שלמים, שנשמטו מעקרים בנוסח רינוס⁽³¹⁹⁾. הגהות אלו, אעפ"י שנוספו ע"י הרש"ש — מהות חלק בלתי נפרד של "המרדכי", לאמר מרדכי נוסח אושטרייך. ובאמת הן נמצאות במרדכי — חוץ מן ההוספות העצמאיות של הרש"ש, — אולם לא בתורת הגהות, אלא כחלקים רצופים של הפנים⁽³²⁰⁾. פרט לאותן הוספות מאוחרות, הניכרות ע"י שמות מחברים וספרים מאוחרים⁽³²¹⁾ — חוץ מהגהות מאוחרות אלו, אפשר להסתמך על ההגהות כשם שאפשר להסתייע בדברי המרדכי בכלל⁽³²²⁾. והנה, כמו שרגיל בספר מאופי ליקוטי כמו המרדכי, ישנן כמה הגהות שנכנסו למרדכי עוד לפני הרש"ש. כבר בב' ו' מסומנות פסקות מועטות כהוספות או הערות גליון, ונוספו כנראה כבר ע"י המוציאים הראשונים של ספר מרדכי⁽³²³⁾. אולם מצד שני, נמצאות בדפוסים שלנו גם הוספות המאוחרות להרש"ש, שלפרקים נתגלגלו מכתבי יד שונים⁽³²⁴⁾.

הוספות מסוג אחר מאשר ההגהות, ואף הן נמצאות בדפוסים שלנו — הן "הלכות קטנות" שבמרדכי. ידוע הדבר, שהלכות אלו אינן לר' מרדכי בן הלל⁽³²⁵⁾; כמו כן יודעים אנו שמעקרון נמצאו הלכות הקטנות רק במרדכי הקטן להרש"ש⁽³²⁶⁾. צונץ היה הראשון, שהביע את הדעה, שהרש"ש חבר את הלכות אלו⁽³²⁷⁾; אולם מן הראייות שהביא, אנו נמצאים למדים רק זאת, שההלכות

319) כך, למשל, אין בדפוסים שום מלה על הפרקים ט' י' שבעירובין; אולם בהגהות שם נמצא כל החומר המובא לאותם הפרקים בב', ו'.

320) השוה הערות 300—299 ב"סיני", כך י"ג, עמ' ש"א—ש"ב.

321) שמות מאוחרים במרדכי הם: "אור זרוע הקטן" (למשל ב"ב, תרנ"ז, תרנ"ח, תרנ"ט); שער דורא (חולין תשמ"ג); אשרי (יבמות ו' מ"ט, נ'; כתוב' דפ"ד וב"ב תרנ"ט בסוף); ר' יצחק בן פרץ (עין להלן פרק ט' בערכו), השוה למעלה, הערה 318. 322) על הוספות מאוחרות נמנות לרוב אותן הפסקות, שבהן מסיקים, על סמך הדברים הקודמים, מסקנות הלכה למעשה. פסקית התסורות במרדכי דאושטרייך הן רק לעתים רחוקות של המרדכי; השוה, למשל, ברכות ג' (בסיום) פ"ו, וכן ב"ק י' ק"מ.

323) כך הפסקה בע"ז (ה' תתנ"ו) המתחילה: "וכגון שלא ידע דהפליג" עד "אפי' מסר לו המפתח" — פסקה זו מסומנת בב' ו' בסמן "גליון"; כמו כן הסיום בסוף פרק ג' תרצ"ז מסומן בכ"י "גליון". לעומת זה הפסקה בחולין (א' תקצ"ז): "וכתב הר"י בשם ה"ר שמחה" מסומנת בב', ו' בסמן "הגה". בב', ו' ביומא נמצא — אחרי הוספה אריכה שאינה בדפוסים — הערה בלתי מובנת זו: "כך טרקו (?) הראיות והרחיות (?) (ו': והרחיקות) מפי רב מרדכי מאור עינים", וההערה מסתיימת ב"ע"כ הגיליון".

324) עיין למעלה הערה 317. עיין עוד בחולין ג' תרי"ז, רק בדפיסים: "וזה לשון שנמצא במרדכי אחר" וכי'; וכן בדפוסים בסוכה ג' תשע"ב: "ומסקינן כאביי דאמר" וכי' — ואח"כ מעיר המוסיף במפורש: "ולפי שראיתי בני אדם... כתבתי כן". 325) עיין חיד"א ח"ש, בערך מרדכי.

326) עיין כרמולי שם עמ' 143, במקום שמביא את הכתובת של מרדכי קטן שבאוכספורד: השוה צונץ ריטוס עמ' 215. 327) צונץ שם, וב"המוכיר" IX עמ' 135.

הקטנות נכנסו לספר מרדכי קטן להרש"ש — אבל אין ללמוד מאותן הראיות, שהרש"ש אף חברן.

ההלכות הקטנות, המצטטות כבר את ר' מרדכי בן הלל וספרו⁽³²⁸⁾ וההגהות, — יצאו בודאי מידי מחבר אחר, וכנראה חבר הרש"ש את ההגהות לפני ההלכות. שהרי בהגהות הוא מודיע שיברר ענין-מה בהלכות⁽³²⁹⁾; ומצד שני הוא מודיע בהלכות שיברר ענין-מה באריכות בהגהות⁽³³⁰⁾.

רוב ההלכות הקטנות הן הבאות וקיצורים מן הסמ"ג ותוספות שאנן, לאלה מתכוונים כאן תמיד במלה "תוספות"⁽³³¹⁾, לרוב מצוטטות התוספות, מדברי ר' שמשון (משאנן)⁽³³²⁾. כן מצוטט הרבה האור זרוע הקטן, סמ"ק ועטור — ולפרקים מצוטטים גם חבורים פחות ידועים⁽³³³⁾. ההלכות הקטנות עברו מן המרדכי הקטן להרש"ש, יחד עם ההגהות, למרדכי דרינוס⁽³³⁴⁾, והן נמצאות היום בדפוסים שלנו.

אולם במרדכי דרינוס נמצאים עוד ענינים נוספים, וביניהם אפילו חבור שלם, שנתגלגל לכאן ממקום אחר, כידוע, נמסר המרדכי למועד קטן בדפוסים שלנו בשני עבודים, השונים זה מזה. בעבוד השני מדובר בפרטות על דיני אבלות. ואף בהשוואה שטחית, אפשר להכיר, שכאן לפנינו חבורו הידוע של המהר"ם מרוטנבורג, רבו של המרדכי, הנודע בשם "הלכות שמחות" או "הלכות אבלות". והנה למרות שחבור זה נדפס כספר לפני עצמו ואף בתוספת של פירוש⁽³³⁵⁾ — למרות זה, מתמיה הדבר, שלא הכירו בעבוד השני למ"ק שבמרדכי ולא זיהוהו עם החבור הנ"ל למהר"ם. פרט לכמה קיצורים⁽³³⁶⁾, הרי השנוי בין החבור המקורי ובין העתקו שבמרדכי הוא בזה: בראשון מדבר המהר"ם המחבר בגוף ראשון; ואילו באחרון מדובר על המהר"ם בגוף שלישי, כלומר מצטטים את דבריו⁽³³⁷⁾. אותו מעשה זיוף מכון שולל את האפשרות מלחשוב,

(328) הלכות קטנות תתקס"א, ותתקס"ט.

(329) בהגהות שבת בסוף פרק שני: "ובהלכות ציצית אפרש ב"ה".

(330) עיין בהלכות קטנות תתקס"ח, שם נאמר: "עיין במרדכי בגיטין סוף ס' הניזקין ושם הארכתיו". המקום שעליו רומזים כאן נמצא בהגהות לגיטין סמן תס"ג, ושם מראים על המקום בהלכות קטנות: "ועיין לעיל בסוף הלכות תפלין" — שצריכים לקרא: "הלכות ס' תורה", עיין שם.

(331) עיין בחיד"א ח"א בערך מרדכי.

(332) עיין, לדוגמה, סעיף תתקנ"ז: "לשון רבי שמשון".

(333) כגון "חיי עולם" בסמן תתקנ"ב.

(334) ר' ישראל ברונא, מצטט עוד את ההלכות הקטנות מן המרדכי הקטן; בתשוב' ק"ע.

(335) בשם "ספר מחנה לוי", ליורנו 1789.

(336) כגון בסמן תתס"ז: "ועוד האריך האלפסי והראב"ד" — בשעה שבספר הלכות שמחית, בסמן ח"י נמצאות שתי הבאות מפורטות מן הרי"ף והראב"ד. השוה עוד מ"ק עבוד שני תתקנ"ד, במקום שנאמר: "והאריך בתוספות ולא נפנית להאריך" — למה שנאמר בהלכות שמחות סמן צ"ה.

(337) כגון בסמן תתס"ז: "ונשאל לרבי מאיר ואמר לה להתאבל"; ואילו בהלכות שמחות בתחלת סמן ו' נאמר: "ונשאלתי... ואמרתי לה להתאבל". וכן

שר' מרדכי בעצמו הכניס את החבור הנ"ל של רבו לתוך ספרו. בעבוד הראשון למו"ק, שיצא מידי רבי מרדכי, הוא מזכיר מדי פעם בפעם את החבור הלכות אבלות של רבו המהר"ם, שבו אפשר למצא פרטים בענין הנידון⁽³³⁸⁾. אולם מראי-מקומות אלה נשמרו רק במרדכי דאושטרייך, שבו חסרות הלכות אבלות⁽³³⁹⁾; לעומת זה במרדכי דרינוס, שבו נתגלגלו ונכנסו אותן ההלכות — נשמטו מראי-המקומות שבעבוד הראשון. מסתבר, שאחד מתלמידי ר' מרדכי, שהפיץ את ספר רבו במחוז הרינוס — הוסיף את הלכות אבלות כהשלמה למרדכי על מו"ק. לאחר שההלכות מצאו את מקומן בספר המרדכי, התחילו ממילא מעתיקים מאוחרים לשנות כל אותם המקומות המגלים את מחברותו של המהר"ם מרוטנבורג, ושינו — כאמור למעלה — מגוף ראשון לגוף שלישי; וכך הלך ונשכה, במרוצת הזמן, המחבר האמתי.

הלכות אבלות אלו נתגלגלו במוקדם מאד — כנראה יחד עם התהוות ההעריכה — למרדכי נוסח רינוס. הרש"ש כבר מזכיר, הן בהגהותיו למו"ק והן בהלכות קטנות, וחושבן כחלק בלתי נפרד של ספר "המרדכי"⁽³⁴⁰⁾.

חבור אחר של המהר"ם מרוטנבורג, נתגלגל למרדכי והפעם למרדכי דאושטרייך. בכתב-יד ב, ו, נמצא אחרי מסכת מכות (בכ"ב 29 עמודים, שהם 58 טורים) חבור בפני עצמו, המסומן — הן בראשו והן בסופו — ובשני הכתב-יד, בשם: "ליקוטי המיימוני"⁽³⁴¹⁾. חבור זה מכיל דברי-תמצית קצרים — לרוב מלה במלה — מן ספר "יד החזקה" להרמב"ם. בחבור נשמר סדר הפרקים ומספריהם כמו במ"ת — אולם בליקוטי המיימוני אין דיון על כל פרקי הרמב"ם; וכך יוצא, למשל, שאחרי פרק ב' בא פ' ה' ואחריו — פ' י"ב⁽³⁴²⁾. לעתים, יש ולקיצורים נוספו פסקים הנוגעים לאותו ענין מאת בני סמך אחרים, כגון: הרי"ף, רש"י, רשב"ם ומאת ר' ברוך בן שמואל — או הערות המחבר עצמו.

במרדכי סמן תחסינו, להשוות להלכות שמחית שם, במקום שנאמר: נשאלתי על מת".
(338) בכ"י, ב, ו למו"ק א' כתוב: "אין חופרין כיכין וקברות" עיין בהילכת אבילות של מור"ם ז"ל סימ' א"; שם תחילת פרק ב': "עיין בהילכ' אבילות מור"ם בסימ' ח", ושם ג' מזכיר ה"א סימ' י"ד. והנה בחבורו של המהר"ם מרוטנבורג נמצאים כל הענינים ובמקומם, כפי שסומנו במראי-המקומות במרדכי.

(339) הלכות אבלות חסרות לגמרי בכ"י ב, ו; ואילו בכ"י מ הן נמצאות אמנם בחלקן הגדול — אבל, בנגוד לדוססים, אינן מהות כאן חבור שלם בפני עצמו, אלא הן מיכאות קטעים קטעים המפוזרים בתוך העבוד הראשון המקורי למו"ק, ותמיד אחריהם נמצאת הערת-סיום: "מהלכות שמחות", המהרי"ל המביא לריב דברי המרדכי — ואף את דברי המהר"ם מרוטנבורג היא מביא מספר המרדכי — עודנו מזכיר (תשוב' צ"ט): "אבלות שכתב מהר"ם. ר' ישראל ברונא מאושטרייך מצטט (תשוב' קפ"א) את הלכות שמחות מתוך המרדכי הקטן.

(340) השוה הלכות קטנות סמן תתקמ"ה: "ועיין במרדכי במס' שמחות ושם הארכת" עם מו"ק תתס"ג, הלכות מהלכות אבלות (או שמחות) למהר"ם מרוטנבורג — הרש"ש רק הוסיף את משפט-הסיום הבא: "וכן טוב הדבר להסיר הציצית".

(341) בכ"י ו נמצא עוד בסוף החבור, אחרי "סליקי ליקוטי המיימוני" — נמצאות עוד המלים הבאות: "שחברתי מחיבור של הרב הגדול מאור העולם הרב רמב"ם זצ"ל".

(342) הליקוטים מבילים: ה' זכיה, ה' מכירה, ה' גירושין, הילכות אישות, ה' נזרים

אולם סגנון ההערות — בנגוד לסגנונו הצנוע והכבוש של ר' מרדכי — הוא כה תקיף וכתוב אגב הכרת ערך עצמי, שמכירים תיכף, שאינן לר' מרדכי³⁴³). והנה בתשובות המהר"ם מרוטנבורג הוצאת פרג, בתשוב' סמן תר"מ, תרמ"א, תרנ"ט ותרס"ב נמצאים קטעים של ליקוטים ליד החזקה לרמב"ם — ואף כאן נקראים הם "ליקוטי מיימוני"³⁴⁴), וכל אותם הקטעים שבתשובות הג"ל נמצאים, מלה במלה, בליקוטי המיימוני שבמרדכי נוסח אושטרייך. אמנם באותו קובץ תשובות נמצאים כמה דברים, שאינם שייכים להמהר"ם; אבל העובדה שהוא מדבר במקום אחר עליהם כעל חבורו³⁴⁵) — מוכיחה בעליל, שהמהר"ם חבר את ליקוטי מיימוני. ר' מרדכי הוסיף לליקוטים אלה של רבו הוספות קצרות והערות. דבר זה יוצא: א. מתוך השוואה של קטעי הליקוטים שבקובץ התשובות עם ליקוטי המיימוני שבמרדכי דאושטרייך; ב. מחבר ההוספות רומז לעתים על ענינים הנמצאים בספרו — וכל מראי המקום האלה מוסבים על ספר המרדכי³⁴⁶). אמנם לא תמיד אפשר לומר בודאות שההוספות הן למרדכי, אבל במקום שבעל ההוספות מזכיר את רבותיו בשם המהר"ם או ר' פרץ — הרי ברי לנו שר' מרדכי כתבן³⁴⁷); או במקום שנמצאת הנוסחה הקבועה: "ונראה לי אני ההדיוט"³⁴⁸). במרדכי דאושטרייך נמצא אפוא חבור של המר"ם מרוטנבורג — שעובד ע"י ר' מרדכי, כלומר הוסיף עליו הוספות והערות. עד היום הכירו רק קטעים מאותו חבור, שכנראה נשמר במרדכי דאושטרייך בשלמותו.

כשם שר' מרדכי התייחס לחבור הג"ל של רבו, כך התנהג בחבורים של אביו-אביו-סבו, ר' אליעזר בן יואל הלוי, ביחוד עם הספר "אבי העזרי". דברי המרדכי, לפרקים בודדים, לפעמים אפילו למסכות שלמות — הם לרוב רק עבוד החלקים המתאימים שב"אבי העזרי"³⁴⁹). יש ור' מרדכי מביא במלואם ויש בקצורם — אבל תמיד מוסיף הוספות קצרות ומביא הערות, מאת חכמים

ושביעות, ה' טוען ונטען, ה' מלוה, ה' שאלה, ה' שכירות, ה' שילוחין, ה' שכינים.

343) כגון בה' שכינים י"ב ובהלכות מלוה י"ד: "וכן ראוי לדון"; בה' אישות י"ד: "וכן ראוי לנהוג"; שם שם: "ודין יפה הוא זה"; שם כ"ה: "ולא יראה דין זה"; ה' טוען ונטען ט': "ודין זה פלא בעיני"; שם שם: "ואני אומר לאסור"; ה' שילוחין י': "וזהוהר בדין זה, שכבר טענו בו כל בעלי הוראה והוא דבר של טעם שראוי לסמוך עליו ולדון"; ה' טוען ונטען ח': "והוא דבר של טעם שראוי לסמוך עליו ולדון כן וברור למוצאי דעת וראוי לדין לשום אותו לנגד עיניו ואל ילזו (יוזזו)". בסגנון פסקני כזה, לא כתב ר' מרדכי אף פעם.

344) בסוף תרמ"א ובראש תרנ"ט.

345) מקום זה נמצא רק בב, ו לשבת ג' המסתיים: "ואין להאריך כאן ובליקוטי (!) מפורש"

ע"כ לשון מור"ם ז"ל."

346) כגון בליקוטים לה' אישות י"ח: "אלמנה שתפסה מטלטלין כדי שתזון וכו' כתבתי

בר"פ אלמנה ניוזנית תשובת מור"ם"; ושם ה' זכייה י"ב "בפ' יש נוהלין כתבתי בפרו' רבי יואל הלוי טעם וכו'".

347) המהר"ם, נזכר בה' אישות ט"ז וכ"ה; ר' פרץ נזכר שם ג'. 348) שם ט"ז.

349) בכתבי היד ב, ו לביצה נאמר במפורש, שהדברים לקוחים מן אבי העזרי; אחרי

עירובין כתוב בשני הכתבי"ד (ו: אחל) פיסקי י"ט מאבי העזרי. וכן המרדכי למסכת יומא עד סמן תשכ"ח; בשני הכתבי"ד נמצאת הכתובת: "אחל הילכות יום הכפורים של אבי העזרי". בב, מ כתוב לפני סמן שניח (המתאים לסמן תשכ"ח שבדפוסים): "סליק הילכות יום הכפורים

אחרים, השייכות לענין הנידון. וכך משוקע בספר המרדכי פרקים שלמים מספר של הראב"ה, שאמנם עוד לא נדפס אבל מצוי עדיין בכתבי יד³⁵⁰). מחוץ להוספות הנ"ל, נמצאות במרדכי דריינוס עוד הוספות, שנתגלגלו לכאן במאוחר, והם: "דיני נטילה" בברכות ח' קצ"ב ו"הלכות נטילת ידים" (שם קצ"ג ואילך), החסרים בכ"י ב, ו. מן העובדה, שבהלכות אלו, מזכירים את התשבץ³⁵¹) ומובאים דברים מחבורי ר' יצחק בן פרץ³⁵²) — יש להסיק שהרש"ש הוסיף אותן, מאחר שהוא רגיל לצטט דברי החכמים הנ"ל בהגהותיו³⁵³).

ח.

נוסח מרדכי שלפנינו והנוסח המקורי

כל מי שקרא את הברורים וההוכחות, שהובאו עד עתה — בודאי כבר הגיע לידי מסקנה שספר המרדכי המקורי, נשתנה ונשתבש בלרוצת הזמן, כמעט עד כדי עבור צורה. ביסוד המרדכי שבדפוסים הונח המרדכי נוסח ריינוס — נוסח המבוסס על עריכה פגומה של הספר, עריכה של השמטות וקיצורים מרובים. במרדכי המודפס נוספו עוד — בהשפעתו הישירה של הרש"ש או בעקיפין — הוספות והשלמות, מהן שאובות מן המרדכי דאושטרייך ומהן ממקורות אחרים. ובמשך הזמן, נוספו אפילו חבורים שלמים של מחברים זרים (הלכות קטנות, הלכות שמחות). ומאידך גיסא, הושמטו במרדכי שבדפוסים חבורים, שחברו או עובדו על-יד ר' מרדכי (הלכות ארץ ישראל וחלה, לקוטי מיימוני — עיין למעלה סיני סג—סה, עמ' נ"ט, ובפרק הקודם עמ' מ"ג). נזכור עוד (עיין בסיני כרך י"ג, עמ' שא); שבמרדכי דריינוס, מביאים דברי מחברים ממחוז הריינוס וביחוד מחכמי צרפת — במדה רבה יותר מאשר במרדכי דאושטרייך; לעומת זה: שמות מחברים הרווחים במרדכי דאושטרייך נשמטו בזה של ריינוס. כבר עובדה זו בלבד מוכיחה, שבטופס שלפנינו חלו ידי משנים ומעבדים על דעת עצמם. שהרי, כשם שלא מתקבל על הדעת, שר' מרדכי שחי באשכנז, "הא שוקד כ"כ להביא דוקא דברי מחברים מצרפת; כך מסתבר, שהוא ירבה להזכיר מחברי אושטרייך, כעדות כתבי היד. בכ"י נזכר הרי"א ז' בתדירות מרובה מאשר במרדכי הנדפס, ודבריו נמסרים כאן ביתר הרחבה. והנה אנו יודעים, שהרי"א³⁵⁴) מווינא היה רבו של המהר"ם מרוטנבורג — רבו המובהק של ר' מרדכי — ועמד בחילופי דברים ערים בעניני דין והלכה עם ר' אביגדור הכהן מווינא ועם חותנו ר' חיים בן משה שבווינר-נוישטט³⁵⁴). טבעי אפוא, שרק מרדכי יקדיש תשומת לב יתרה לאותו חוג חכמים ומחברים, שנתוודע להם ע"י מורו ורבו, המהר"ם, כעדות כתבי היד,

של אבי העזרי וצוק"ל" ובכ"י ז': "עכ"ל רבי אבי העזרי" ואח"כ כתוב, כמו בדפוסים: "גרסי בס' גיד הנשה", גם, להלכ' ט' באב נמצא בב' ו' ציון המקור: "מאבי העזרי"; אותו ציון נמצא גם בדפוסים בסיום אותן ההלכות.

350) עיין קט' מיכ' מספר 1 ו'2.

351) שם סמן קצ"ב וקצ"ה.

352) שם סמ' קצ"ה — ר"ב; בהוצאת שונצינו נמצאת, אחרי סמן ר"א ההוספה: "העתקתי

זה מנמוקי הר"ר יצחק בן הר"ר פרץ גאון".

353) עיין למעלה הערה 321.

354) השוה גרוס, במונטשריפט לפרנקליגרץ שנת 1871, עמ' 260. עיין עוד ב"ק ג' ל'.

כלומר, המרדכי נוסח או ש ט ר י יך. אעפ"י שאין זה מן הנמנע, שפסקה זו או אחרת, המובאת בכ"י שבמרדכי בשם אותם החכמים — נוספה אח"כ ע"י אחרים, גם הסמן האפייני השני של המרדכי דריינוס, והוא להמנע מלפסוק להתר (עיין בסיני, כרך י"ג, עמ' שא—ב) — מראה על אופי בן-אדם, העושה ומכריע על דעת עצמו; בשעה שמתוך ספר המרדכי בכ"י, מסתמן אופיו של ר' מרדכי, מבחינה זו, כאדם אוניקטיבי שאין לו שום כוון משלו, ורק משתדל לרכז את חומר ההלכה מסביב ענין-מה.

כן יש לציין, שנוסח המרדכי בדפוסים משובש מאד. מחוץ להמון השגיאות והטעויות⁽³⁵⁵⁾, נעשו ע"י מעתיקים הרבה סמני קצור בדרך ראשי תבות, שלא הובנו אח"כ, ויש שפענחו אותם בטעות⁽³⁵⁶⁾. וגם זאת, מפחד הצנזורה, מחקו, תקנו ושבשו כל מלה וכל משפט, שיש בו איזה רמז או אף רמיוזה לגנאי, ביחס לנוצרי ונצרות⁽³⁵⁷⁾. ועוד ליקוי גדול נמצא במרדכי הנדפס. כבר נזכר למעלה (סיני ס"ט—ע' עמ' ק'), שבניגוד למרדכי שבכ"י — אין בנדפס אותו סמון מקורות דייקני וקפדני, מכאן צמח בלבול גדול בספרות ההלכה המאוחרת: בדורות המאוחרים ראו במרדכי מובאים דברים ופסקים הסותרים זה את זה, בשעה שלאמתו של דבר אין אלה דברי ר' מרדכי, אלא הבאות מספרים אחרים, שבהוצאות, כאמור, הושמטו ציוני המקורות. אותו בלבול גרם להרבה פלפולים בלתי מבוססים, שבאו לישב את ה"סתירות" האלו שבמרדכי⁽³⁵⁸⁾.

לעומתו המרדכי נוסח או ש ט ר י יך, המונח ביסוד כתבי-היד שהשתמשתי—

(355) עיין בהקדמת גדולת מרדכי לר' ברוך בן דוד (האנוי 1615), המעיר בצדק: „ספר רב מרדכי... עלה כלו קמשונים, כסו פניו חרולים“.

(356) כך פענחו „פ“ פעם: „פסק“ ופעם: „פירש“. את ראשי התבות „ס“ה“ פענחו דרך שרירות פעם: „ס“ החכמה“, פעם: „ס“ התרומה“ ופעם אחרת: „ס“ המצות“, כמודגם להלן: בדפוסים ב"ב ג' תתכ"ח: „וכן פסק ב'ס' החכמה פ' השואל (וכ"כ) הרב ר' מאיר הלוי בשם ריב"ס: במקום זה כתוב בכ"י ב, ז: „וכן בס' התרומה ס"פ השואל ה"ר משה הכהן בשם רצ"א“. בדפוסים (מגילה תשצ"א) מפוענח ה"ג ל"הגאונים; ואילו בב, ז: „הלכ' גדולות“. עיין עוד להלן בפרק ט', בערך משה בן מרדכי.

(357) במקום שבכתבי יד נמצא „גוי“, אתה מוצא בדפוסים על-פירוב: „נכרי“ או „עכו"ם“. בכ"י בע"ז נמצאות המלים: „גלח, משומד“; תמורת אלו אתה מוצא בהוצאת ריווא: „שמש, מומר“, מלים שהעבירו אח"כ עליהן את הקולמוס בשחור-המדפיסים. באותה הוצאה יש והשמיטו את המלה „גלח“. לגמרי, לגון שם א' תשצ"ה — נמצא בב, ז: „אע"פ שנותנין לגלח תקרובת ע"ז“. בב, ו ב"מ ה' של"ד נמצא „טוחנט“ או „טחנט“ (Dechant); ובדפוסים: „מלצר“ ובג"א: „אדוק“. בכ"י (ב, ו) בע"ז ב' תתט"ו נמצאת אחרי המלים: „למטעי בתר ע"ז“ — היספה ובה המלים: „בשם ישו הנוצרי“ (הוספה זו נמצאת גם בשלטי הגבורים (שם), אלא כאן כתוב „לחש בשם ע"ז“). לפי הכ"י יש לקרוא כך גם בירושלמי שבת י"ד ד' במקום: „משם של אחר“. בדפוסים ע"ז ד' תתמ"ו מובאים דברי הרמב"ם (מאכלות אסורות י"א ז'), כמו שהם גם בדפוסים הרמב"ם: „אבל מי שעובר ע"ז הם סתם יינם אסור“; אבל בב, ו שם נאמר: „אבל הנוצרים עוברי ע"ז הם וסתם יינם אסור“. בדפוסים מגילה א' תשפ"ו: „אסר רבי יואל לגר להעתיק ספר חומש מספר שלו“; אבל בכ"י שם נאמר: „מספר פסול של גלחים“.

(358) עיין בהקדמת גדולת מרדכי: „ובמקומות הרבה יש להקשות דבריו אהודי“.

וכפי הנראה הוא הונח ביסוד גם ברוכ כתבי היד הישנים, שיש לנו ידיעה עליהם (360) — המרדכי הזה משקף בהחלט את העריכה המדויקת יותר והמקורית יותר, או זו הקרובה ביותר לאותה הצורה שר' מרדכי חשב לתת לספרו. דבר זה אנו למדים מן העובדה, שהמרדכי עריכת ריינוס, שקוצר ע"י עורכו, הושלם — כמו שראינו למעלה — על יסוד המרדכי דאושטרייך; ואילו הלה לא היה זקוק לשום השלמות ע"י הגהות נוספות. בניגוד לנוסח ריינוס, לא מצאנו בזה של אושטרייך שום חבורים זרים. הלכ' ארץ ישראל וחלה, החבור על פרק שמיני בזבחים וליקוטי מיימוני — חבורים החסרים בעריכת הריינוס — אפשר שר' מרדכי חברם בעצמו, או שעיבד אותם בספרו, שבו הוא מרבה להזכירם (360).

משידפס המרדכי דאושטרייך, שהוא עבוד יותר שלם ומקורי של אותו ספר, ויימצא בידי הקוראים הלומדים — רק אז נוכל להגיע לידי הערכה נכונה על הספר, ורק אז נוכל להשתמש ברשימותיו המרובות (361) בשדה ההלכה, ההיסטוריה, התרבות ותולדות הספרות. עד אותו היום המאושר, יש להשתמש במרדכי בזהירות מרובה ותוך השוואה קפדנית עם המקורות, ביחוד תוך השוואה עם חבורי המהר"ם מרוטנבורג, ר' יצחק אור זרוע, ראב"ן, ר' אליעזר בן יואל הלוי ואחרים.

(359) כך בכ"י העתיק, שעליו מודיע החיד"א (מע' הגדולים, מערכת מרדכי) שמצד תוכנו הוא מתאים בדיוק עם ב, ו. וכן בכ"י שממנו מעתיק אורבך (ברית אברהם עמ' 6) פסקה אריכה החסרה בדפוסים — אף היא נמצאת בב, ו (השוה להלן פרק ט', בערך אפרים מבונא).

(360) עיין בפרק הקודם עמ' מ"ג ואילך.

(361) אין מתפקידי להביא כל איתן הרשימות ולהעריכן. אמנם כמה דברים בשטח זה כבר נתבררו מן האמיר עד כאן. הרשימות הנוגעות להיסטוריה ולתולדות הספרות, תובאנה כמעט בשלמות בפרק הבא, פרק ט', על כמה רשומים הנוגעים לתולדות התרבות ארמיו בקצור: כך יוצא ממקום אחד ביבמות, שנשתבש בהוצאות עד כדי אי-הבנה, שיהודי אשכנז השתתפו במסחר עבדים מביהם שפרח באותו זמן. ביבמות היצאת ריווא סמן ס"ב כתוב: "זה שלקחו רבו ע"מ שלא למלו ואתן בני כה"ם" — נוסח שנשתבש עוד יותר במהדורות המאוחרות (יבמות ד' מ"ב): "ואותם בני כה"ם. הנוסח הנכון נמצא בכ"י ב, ו: "ואותן בני כה"ם". מן ביצה ה' תרצ"ו אנו למדים, שבזמן הראב"ה (ב, ו) מצינים אותו כמקור לאותה פסקה) היה נהוג גם כשבת (בגוד לאסור שנתפשט אח"כ) לדפק על הפתחים בכדי להקיץ את הקהל לבית הכנסת. מן הנאמר בתענית א' חרי"ט אנו למדים, שלא רק ביום כפורים, כמו שזה נהוג עד היום — אלא גם בר"ה עברו הפרנסים עם החזן לפני ארון הקודש. ממה שנאמר ביבמות ד' ל"א יוצא, שבמאה השתיים-עשרה היו באים רבני שו"ם לחזק דיוני דיינים חשובים, כגון יבום וחליצה. מן סוכה ב' תשמ"ג יוצא, שבאותה תקופה בצרפת היו בחורים רוכבים "בסוסים לקראת חתן וכלה ונלחמים זה עם זה" (השוה פר"ס "חתונה יהודית" (בגרמנית) עמ' 8 של התדפיס. ר' שמשון הנזכר שם, הוא ר' שמשון משאנץ. מן סנהדרין ב' תרפ"ד יוצא, שבשעת הלויית המת, היו בצרפת הנשים הולכות בסוף, ובשעת החזרה מן בית הקברות — הן יצאו תחלה. מרברי הראב"ן המובאים שם ג' תרצ"ה, יוצא, שכפי הנראה, לא שתפו משחק בקוביא בתפלה, והיו מוציאים אותו: "מי שהוציאוהו הקהל מבי"ה". מתוך ההגהות לסנהדרין סמן תשכ"ג יוצא, שביום ראשון של פסח התירו לתינוקות לשחק באגוזים. אולם מסמן תשכ"ב שם, יוצא, שגם גדולים היו שקועים ראשם ורובם באותו משחק, עד שנמצא אחרי, שהפסיד במשחק אגוזים שלשים דינר.

הרב ד"ר שמואל כהן (ז"ל)

ר' מרדכי בן הלל האשכנזי*

פרשת חייו וכתביו

ט

שמות החכמים הנזכרים במרדכי

כבר הודגש למעלה (סיני, חוב' סט—ע, עמ' קא), שר' מרדכי השתמש לשם חיבור ספרו כמעט בכל ספרות ההלכה שקדמה לו. ביחוד הוא מרבה להזכיר את חכמי אשכנז וצרפת, במדה שלא מצינו דוגמתה בשאר ספרי ילקוט ההלכיים. ומאחר, שר' מרדכי משתדל למסור בדייקנות שמות החכמים וספריהם הנזכרים בספרו — הרי שהוא עשוי לשמש אחד המקורות החשובים ביותר לתולדות הספרות הישראלית עד זמנו. היינו, עד סוף המאה השלש-עשרה בערך. ואם נביא בחשבון גם ההוספות של הרש"ש — הרי עשוי הספר לשמש מקור עד השליש השני של המאה הי"ד. ובאמת כל כותבי תולדות הספרות הישראלית, החל מר' גדליה אבן-יחיא ועד ימינו אלה, דלו ממקור לא אכזב זה. ועם כל זה עדיין לא מצו כל החומר ההיסטורי העשיר, המשוקע בספר, ובפרט, שהם השתמשו במרדכי מהדורת ריינוס המקוצר והמשובש, ומתוך שהסתמכו על עריכה זו, מסרו לנו הרבה הודעות מסולפות.

במה שיובא להלן, יש משום נסיון למסור רשימה ממצה — על סמך כתבי היד המשקפים את המרדכי דאושטרייך — של כל החכמים הנזכרים במרדכי וההודעות על חייהם ופעולתם הספרותית. ברשימה זו לא יצוינו חכמי התלמוד והמדרש, שהובאו במרדכי. מתקופת הגאונים נזכרו רק אלה, שעליהם נמסרו הודעות מפורטות. לשם נוחות הסקירה, סודרה רשימת החכמים בסדר אל"ף-בי"ת. הרשימה סודרה לפי שמות המחברים, היינו שמות החכמים הנזכרים במרדכי, ועל-ידם שמות ספריהם. רק חבורים שאינם ידועים, או שמחבריהם מוטלים בספק, או שבכלל אינם ידועים — רק לספרים כאלה יחדו ערכים מיוחדים. יש כמובן לשים לב לכל מה שנאמר בפרק ו' (סיני פ—פא) על שתי העריכות של המרדכי; ומה שנאמר בפרק ז' (בחו"ב פב) על ההוספות שבמרדכי.

ואלה שמות החכמים הנזכרים במרדכי בשתי עריכותיו:

אב ב"ד מלוניל (הל' קטנות ה' תפלין, הוצאת ריווא סימן תתקצו) כנראה נשתבש מן ראב"ן מלוני, הוא ר' אברהם בן נתן ואולי הכוונה לר' אברהם בן יצחק אב בית דין, שהיו רגילים לקראו סתם ר' אב ב"ד¹; ואם כך יש לקרא נרבוני במקום לוניל.

* תורגם מגרמנית על-ידי י. א. זידמן.

1 עיין גרוס במונטסשריפט לפרנקל שנת 1868, עמ' 244. לעומת זה, אין יסוד להשערותו (שם עמ' 343, הערה 3), שר' אב ב"ד לא ראב"ד כמו שדגא כותב) הוא הראב"ד ממשקירי.

אביגדור בן אליה הכהן (ב"ב ב, תקיז) נקרא גם אביגדור כהן-צדק (בכ"י ב, ו בתשובה המובאת בב"מ ט ת"ב). היה חתנו של ר' חיים בן משה מווינר-נוישטט (עיין להלן בערכו). שכבד אותו מאוד²). היה מפורסם בדורו. בשנת 1240 פנה בשאלה לר' יצחק אור זרוע³). שהה בנעוריו בצרפת⁴). היה תלמידו של ר' שמחה משפירא⁵). של ר' שמריה הצעיר (הגהות יבמות ד קט) ושל ר' אלעזר מוירונה (עיין להלן בערכו). בן דורו הקשיש ושואל של המהר"ם מרוטנבורג (ב ו גטין בסיום פרק ד). לתשובתו שנשלחה לקהל פיבר"ם בביהם — נודעת חשיבות היסטורית (ב"ק י, קפ). מאחר שנמנה על גדולי אושטרייך, הרבו לפנות אליו בשאלות דין והלכה⁶). לפרקים פנו אליו ולחותנו ר' חיים בן משה כאחד (הגהות כתובות רפא; אולם התשובה נכתבה ע"י ר' אביגדור בלבד). הרבה מתשובותיו חסרות במרדכי ריינוס והן נמצאות בזה שבאושטרייך ומסתיימות לרוב במטבע הבאה: "אני תולעת אביגדור ב"ר אליהו הכהן זלה"ה". לכן קוראו הרש"ש: "אביג' איש תולעת"⁷). אותו כנוי "תולעת" "הדיוט" וכיוצא בהם (עיין צונץ כתבים מקובצים (בגרמנית) ח' שלישי, עמ' 210—121) — הם בטוי לעונה מופלגת ונאמרו עדה"כ בתה' כב ז: "ואנכי תולעת ולא איש" וכו'. גם ר' חיים פלטיאל בן יעקב, שחי אחריו חותם ברגיל: "ח"פ תולעת"⁸).

אברהם. עיין להלן "אברהם בן עזריאל בן דוד" ו"אב' בן משה מרגנשפורג". אברהם, נכד של אלמנת ר' קלונימוס בן יוסף (עיין להלן בערכו). אברהם בן עזריאל, בכ"י ב ו בסיום מסכת ר"ה נזכר כרבו של ריא"ז⁹). כנראה שהוא מזדהה עם "מהר' אברהם"¹⁰). המובא (בברכות א, יט) ע"י ריא"ז. אברהם בן ברוך. עיין למעלה בפרק ג', המדבר על רבותיו של ר' מרדכי (סיני חוב' ס—סב).

אברהם ביהם (מביהם) מרגנשפורג, עיין להלן ר' אברהם בן משה מרגנשפורג. אברהם מבורגיי"ל, יבמות א, א. אברהם חלדיק. בדפוסים שבת ד' תש"ע: "מפסקי הר' יחזקיהו"; לעומת זה נמצא בב ו: "הגה' בפסקי הר' יחזקיה בשם הר' אברהם חלדיק זצ"ל", וב"ב א' תע"ו בסוף (אחרי לתקן לי אחרת בב ו: "הגהה בשם הר' אברהם חלדיק"; בו: "הר', חלדיק"). הוא היה אפוא, כמו שיוצא מן ההבאה הראשונה, וכפי שכבר שיער

מאחר שהראב"ד שהה רק זמן קצר בלונדון ואין להעלות על הדעת, ששמש שם אב בית דין ולא יכלו להוסיף לשמו את הציון "מלונדון".

2) בתשובה אליו (ב, ו חולין ט) הוא חותם: "חיים עבדך בר משה".

3) אור זרוע ח' ראשון ר"ח: "ה' אלפים לברי' עולם".

4) שבלי הלקט, סמן י ו ע"א.

5) עיין תשובתו בספר התשובות למהר"ם מרוטנבורג, הוצאת לבוב, סמן קעה, המובאת

בב, ו לשבת י קו ובדפוסים שם יד שפה בקצור וכן בהגהות לקידושין תקסט; השוה עוד שבלי הלקט קא מד ע"ב ונספח ה (סיני פ—פא, שני' שג).

6) הרבה מהן מובאות באור זרוע.

7) עיין ביי"עקב, דברים עתיקים, קונטרס שני, עמ' 9.

8) עיין בתשובות המהר"ם מרוטנבורג הוצאת לבוב קלה, קלו וקנו.

9) עיין במונטסשריפט לפרנקל-גרץ שנת 1871, עמ' 251.

10) השוה "המוקיר" ט עמ' 174.

צונץ 11) רבו של חזקיה (מהרי"ח, עיין להלן בערכו), הנקרא בהגהות אשרי, ר' אברהם חדליק. גם במרדכי כ"י די רוסי, פרמה מס' 506 נמצא בב"ק בסמן עא: "הגה' בשם ר' אברהם חדליק" 12). כנראה שהשם "חדליק" הוא הנכון; שהרי בפרמה נמצאים מנהגים לכל השנה, שחברם ר' אברהם חלדיק 13), ובכ"י מינכן מספר 346 מובא בפירוש לסליחות: "מפרישת הר"ר אברהם חלדיך זצ"ל" 14). למלת "חדליק" צלצול צ"כ, וכנראה שכתובתה בלשון הצ'כית Chladik או Hladik שפרושה: לוטש, שפאי 15). אין אפוא לראות במלה זו שם מקום 16).

אברהם בן דוד (ראב"ד מפושיקירי). כבן דורו ר' זרחיה מגירונדי, כך גם הוא, אינו מצוטט אף פעם ע"י המרדכי עצמו; אולם הוא נזכר לרוב בהלכות הקטנות הנוספות, וכן בעבוד שני של מועד קטן, במקום שנזכר לרוב רק בשם ר' אברהם (כך לדוגמה בסמנים תתסז, תתעג); והנה במקבילות שבהלכות שמחות להמהר"ם מרוטנבורג נמצא השם: אברהם בן דוד. פעם הוא נקרא (שם סמן תתסז) בשם: "הישיש הנגיד ר' אברהם" 17), וכאן טעה שד"ל ולא זהוהו עם הראב"ד 18). ספרו "בעלי הנפש" נכתב (שם תתקו) בטעות: בעל נפש 19).

אברהם העזרי. כך נמצא בהוצאת ריווא, הגהות שבת קכה. אולם שם זה הוא פרי פענוח מוטעה, של הקצור "רא"ה", כמו שנמצא לנכון בשאר הדפוסים ובכ"י ב'ו (שם פרק ז). הכוונה לר' אליעזר (בן יואל) הלוי (עיין להלן בערכו). אברהם הגדול מרגנשפורג; עיין בערך אברהם בן משה מרגנשפורג. אברהם בן יעקב; עיין הלל בן יעקב.

אברהם בן משה מרגנשפורג, כך הוא נקרא כמעט תמיד בכ"י ב, ו; ואילו בדפוסים הוא נקרא על-פירוב רק אברהם מרגנשפורג (ב"ב ח, תקעז וכן תרמ) או אברהם בן משה (יבמות טז, צא); ונוסף לו התואר "הגדול" 20) (שם קז). בדפוסים בב"ב ט, תרי"ב נשתבש השם ל"אברהם ביה"ם" (הוצאת ריווא בה"ם). מסתבר שהשבוש בא מן הקצור ב"מ = ב' משה 21). ב' ו מזכירים בכל פעם את התוספות שלו (שם ג תקכו בסוף, ושם ח תקפו בסוף). הוא היה אחד מרבותיו של הריא"ז 22); וכפי הנראה היה חתנו של ר' יצחק בן מרדכי 23), שאף הוא חי ברגנשפורג.

11) ריטוס עמ' 199 הערה 2.

12) ברלינר, הודעה בכתב.

13) צונץ ריטוס שם.

14) עיין בקטלוג המינכני לשטיינשניידר עמ' 163.

15) דבר זה הודיעני בטובו הרב ד"ר פלציק מברין.

16) שטיינשניידר ציין שם, אמנם בסמן שאלה, את המלה חלדיק במפתח המקומות.

17) על התואר הוה, עיין במונוגרפיה המצוינה לגרוס במונטסשריפט לפרנקל-גרץ, שנת

1873, עמ' 341, הערה 3.

18) אוצר נחמד, ח"ש עמ' 10.

19) ובשמו הנכון נזכר במקבילה בהלכות שמחות סמן פב.

20) השוה תשובות מהר"ם מרוטנבורג (הוצאת פראג, תתרכב).

21) ר"א מביה"ם, תוספות עבודה זרה ז ע"ב, הכוונה לר' אליעזר מביה"ם, השוה קסל

קורא הדורות טו ע"ב הערה 7.

22) השוה מונטסשריפט לפרנקל שנת 1871 עמ' 253.

23) בכ"י ו לב"ב ט אומר ר' אברהם בן משה על הריצב"ם (כך נמצא בקביעות בב, ו

אברהם בן נחמן. שד"ל (אוצר נחמד ח"ש עמ' 10) חושב ששם זה נעלם מצונן, שם הנזכר בב"ק ק"ח (הוצאת ריווא). אולם בכ"י ב ו כאן וכן בק"ט (במקום שהשם נזכר שוב) כתוב "ראב"ן". כמין כן בדפוסים אחרים (שם ח פז, פח) נמצא "ראב"ן" (ר' אליעזר בן נתן), שנשתבש ע"י מעתיק טועה או מדפיס שוגה לאברהם בן נחמן.

אברהם (בן יוסף) מאורלייניש (ביצה א' תרנ"ה; ע"ז ב תת"ל בב ו נמצא רב אברהם), היה חותנו של ר' יהודה סיר ליאון (בדפוסים ברכות ו קנח). על בנותיו מסופר (שם שם), שהיו מזמנות ברכת המזון לעצמן.

אברהם מרגנשפורג, עיין אברהם בן משה מרגנשפורג. אהרן, שואל של ר' אביגדור הכהן (שבת ב' הוצאת ריווא, תתשכ"א, ובב ו לשבת י, קו 24). כנראה שהוא זהות עם השואל, שאליו שולח תשובה הריא"ז (אור זרוע ח', ראשון עמ' 206).

אהרן בן יוסף (ע"ז ב תתיו), שואל של רבנו תם (יבמות יב גז). אהרן מוירצבורג, בן דורו של ר' צדוק (ר"ץ, עיין להלן בערכו), הגהות ערובין הוצאת ריווא רכ"ז.

אושעיה הלוי, בדפוסים, חולין ב תרד, נזכר ליד רש"י ורבינו תם. אלדד בן מחלי, בחולין א תקעא נזכר בשמו הלכות שחיטה שהביאו אתם עשרת השבטים.

אלחנן, בשם זה נזכרים שני חכמים והם:
אלחנן בן יצחק, בן של בעל התוספות ר' יצחק בן שמואל²⁵, שעליו מסתמך ר' יחיאל מפריש (חולין ג' תרי"ג). תוספות שלו מובאות בע"ז ה תתנח. וחכם אחר, שהיה צעיר בהרבה מר' אלחנן בן יצחק, ושהיה בן דורו של ר' מרדכי הוא: אלחנן בן פרץ, הוא ר' פרץ רבו של המרדכי²⁶. לפי זה, אפשר לשייך לו, רק במקרה שהשם ר' אלחנן נזכר בחלקים המאוחרים הנוספים במרדכי נוסח ריינוס, ביחוד בהלכות קטנות ובהגהות של ר' שמואל שליזשטט. אולם בשעה שענין-מה נאמר בשם ר' אלחנן במרדכי נוסח אושטרייך, או בחלקים המקוריים של מרדכי ריינוס — הרי שיש לשייכו תמיד לר' אלחנן בן יצחק, כן מתכוונים בהלכות קטנות לר' אלחנן בן יצחק, בשעה שדברי אלחנן סתם מובאים מן תוספות שאנן. "תקון תפילין" הנזכר בהלכות קטנות סמן תתקנד — שייך גם כן לו, ואין לשייכו לר' אלחנן בן פרץ.
אליה, עיין אליה מפריש.

אליה הזקן, בב"ב ט תרט, מצוטטות ה"אזהרות" שלו²⁷; בכ"י ב ו שם

במקום ריב"ם): "כמו שפיר' אחי חמיי, אחי כהוראת: בן הדוד; עיין צונץ כתבים מקובצים (בגרמנית) ג' עמ' 175.

24) התשובה הנזכרת כאן מתאימה לזו שבקובץ התשובות למהר"ם מרוטנבורג, הוצאת פראג גה.

25) עיין חיד"א בערכו; צונץ לתולדות עמ' 34 ובספרו תולדות הספרות עמ' 238.
26) עיין הלכות קטנות, הלכות תפילין, הוצאת ריווא 1493, שם נאמר: "שאל ה"ר אלחנן את הר"ף אביו". הר"ף הוא סמן הקצור הרגיל של ר' פרץ, רבו של ר' מרדכי; השוה למעלה פרק ג' (סיני ס—סב עמ' ריא).

27) השוה לכך תוספות ב"ב קמה ע"ב דיבור המתחיל: "ואין השביעית משמטתה".

נאמר: "יסד הפייט רבי אליה הזקן באזוטרות". השוה להלן אליה בן אליה.
אליה כהן, עיין אליה בן אליה.

אליה בן אליה. במרדכי לב"ב ט תרלה פונים ר' שמשון ומר אליה כהן בשאלה לרבינו גרשם; אולם בכ"י ב ו שם נמצא: "תשובת רבי גרשם מ"ה למר שמשון (בכ"י ו: שמעון) כהן ולמר אליה בר אליה". הנוסחה של כתבי היד מקבלת אשור בתשובות המהר"ם מרוטנבורג (הוצאת פראג) סמן תתמו. מסתבר שהכוונה לר' אליה הזקן, שהיה כידוע תלמידו של רבינו גרשם, ונמצאנו למדים ששמו היה אליה בר אליה.

אליה מלונדון, הגהות שבת (הוצאת ריווא) רל"ב; תשובה ממנו מובאת בהגהות לב"ב בסוף תרנ"ט.

אליה מפריש, בכ"ב ג תקנג, מגלה ד' תתלא; בכ"י ב ו שם הוא נקרא אפילו "אליהו הזקן מפריש". אולם בדרך כלל הוא נקרא רק ר' אליה. בכתובות ה' קעד הוא נזכר כשואל של הר"י.

אליעזר, בסיום פרק ב דגיטין מוסיף כ"י ב: "מן אין לתמוה ע"כ הגהה ה"ר אליעזר ז"ל"; בשבת פרק כב מובא בשלשת כתבי היד, ב ו מ: "מפרישת ר' אליעזר". בחוג החכמים, שר' מרדכי היה קרוב להם באמצעות רבותיו, היו כמה חכמים בני אותו שם²⁸.

אליעזר מביהם, בן דורו של ר' יצחק הלוי (קדושין ג תקלא), ושל אברהם בן עזריאל, שהיה רבו של אור זרוע (בכ"י ב ו לר"ה בסוף).
אליעזר הגדול, חולין ג תרט"ו, פסחים ג תקצו.

אליעזר בן יואל הלוי, ראבי"ה (בכתבי היד נמצא לרוב השם המקוצר: "מהר"א = מורי"ה"ר אליעזר, או הקצור "רא"ה" שיש לפענחו אם — "רבי" אליעזר הלוי" או "רבי אבי העזרי"י). הריא"ז אומר עליו: "גבור בתורה וכל הוראות וראוי לסמוך עליו"²⁹. הוא היה אבי-אבי-הסבא של ר' מרדכי (עיין למעלה). ליד המהר"ם מרוטנבורג, הרי דברי ראבי"ה מצוטטים ביותר במרדכי (עיין למעלה פרק ב', סיני נז—נט עמ' ח). דברי תמצית קצרים או ארוכים מן ספריו גדולי הכמות אבי-עזרי ואבי-אסף מוצאים כמעט בכל עמוד שבספר המרדכי³⁰. באותם המקומות בדפוסים, שהמקור לא צויין במפורש — הרי קל להכירם לפי הבטוי האפייני "ורפיא" או "נרפיא ביד" או לפי הציון "וראב"ן זקני" הנמצא לרוב. יש והוא נקרא על שם ספרו הראשון: "רבינו אבי-העזרי" (מגלה ד תתלב; בהוצאת ריווא נמצא בטעות: "רבי יצחק אבי-העזרי"). כן מזכירים את "משפטי כתובה" שלו (כתובות יב, רסה; בכתבי-יד ב ו מציינים "משפטי כתובה" כמקור לשבת ב רעו, וכן לב"ב ג תקמ). כמו כן נזכרים תשובותיו ליד מקומות אחרים (צויין בכ"י ב ו גם לב"ב ג תקנג). בדבר יחוסו עיין למעלה סיני נז—נט עמ' ח ואילך. כדאי לציין, שהוא מזכיר את

28) אחד היה שואל של המהר"ם מרוטנבורג (עיין בתשובות הוצאת קרימוניה, סמן לו; הוצאת פראג, סמן רמ"ג) ושמו היה אליעזר בן אפרים; אחר נזכר (תשובות הוצ' קרימוניה סמן י) ושמו המלא היה אליעזר בן שלומיאל; ולר' אביגדור הכהן היה את ושמו ר' אליעזר (אור זרוע ח"א עמ' 206).

29) אור זרוע חלק שני עמ' 16.

30) ע"ז ה' תתנו: "אביה סימ' אלף ופ", בחולין ג תרכ"ג בסיום נזכר אפילו "סימ' אלף וקנ"ח".

אבי-זקנו ר' אליקים, וכן את זקנו הראב"ן (קדושין ב תקיד). ראבי"ה היה תלמיד אביו, ר' יואל הלוי (ב"ב י תרנא), של ר' אליעזר ממיץ (שם ט תריא, י תרנא, חול' ג סמן תריט וכן בסמן תרמא). בב"ב א תפב קורא אותו ראבי"ה: "מורי הזקן ממיץ". כן למד מפי רבי אפרים בן יצחק ברגינשפורג (ר"ה ג תשכ), מפי ר' מתתיה מקינו (עיין שם) ומפי ר' יצחק הלוי³¹). השואל של המהר"ם מרוטנבורג, ר' אברהם ב"ר אליעזר הלוי, הנזכר בתשובה לב מתשובות לרמב"ם להל' שכנים — היה כנראה בנו של ר' יצחק הלוי.

אליעזר ממגנצה, עיין אליעזר בן נתן.

אליעזר ממיץ, עיין אליעזר בן שמואל.

אליעזר בן נתן, ראב"ן, חתנו של ר' אליקים ממגנצה (עיין שם). כבר בשנת 1145 נחשב כבן-סמך בדברי הלכה (ר"ה ג תשכ בסוף³²). אף הראב"ן חי במגנצה, ושמע דין בבית דין יחד עם חמיו (שם שם; חולין ג תרלז; קידושין ב תקיד). לכן הוא נקרא גם ר' אליעזר ממגנצה (בכ"י ב ו לב"ב ג). הוא היה שואל של ר' מאיר בן שמואל ושל בנו ר' שמואל (רשב"ם, קידושין ב תקיד); והיה ערב לחתן של רבי יעבץ על נדונייתו שקצבו לתת לחתן (ב"ב י תרנא). תשובותיו נזכרות לרוב (יזכר כאן, שבכ"י ב ו לב"ב ט נאמר: "שו"ת ראב"ן סי' תתקד"), כן נזכר ספרו "צפנת פענח" (חולין ח תרצ"ב, תשכא; ע"ז ד חתמו, בכ"י ב נוסף כאן: "סי' שו"), הפסקים שלו (ב"ב א תע); אולם ברגיל כשמזכירים את הראב"ן, הכוונה לספרו אבן-העזר (צפנת פענח).

אליעזר מפראג, אם נכונה הגירסא של כ"י ב לפסחים ב תקסו, הרי הוא זהותי עם ר' אליעזר מביהם (עיין שם); אולם בדפוסים כתוב ר' יצחק מפראג, ומאחר שכל הפסקה במרדכי שם לקוחה מאור זרוע, — הרי גרסת הדפוסים מסתברת יותר³³).

אליעזר בן שלמה, כך הגירסא המשובשת בדפוסים לע"ז ב תתיד; והגירסא הנכונה נמצאת בכ"י ב ו, שם נאמר: "שמואל בן שלמה"³⁴.

אליעזר בן שמואל, תענית א תרכ"ט, נקרא ברגיל ר' אליעזר ממיץ בקצור: "רא"ם"³⁵). חבר את ספר "יראים", שמ"רים לצטטו, כן חבר פרוש למסכת נדרים (ב"ק י קנ) ופסקים (נדה תשמז). היה תלמידו של רבנו תם (חולין ג תרכט), רבו של ר' ברוך בן שמואל ושל ר' אליעזר בן יואל הלוי (עיין שם).

אליעזר בן שמשון, קרובו ובן דורו של ר' אליעזר בן נתן (עיין באבן העזר סמן צח דף לח, ב). בדפוסים ר"ה א תש מובאת תשובה ממנו, ולפיה יוצא, שהיה תלמידו של ר' יצחק בן אברהם. הוא עמד בכתובים עם ר' אליעזר בן יואל הלוי³⁶). חי בקולוניא³⁷; אולם כנראה, שבצעירותו היה גר במגנצה (ר"ה שם) ואח"כ בעיר מלון (כתובות ט ריט). בשעה שבדפוסים לשבועות ד תחלת סמן תשס נאמר:

31) בכתב-יד ב ו לפסחים א קעז נאמר: "ורבי אבי"ה קבל מד"י הלוי".

32) בכל שלשת כתב-היד ב ו מ כתוב כאן: "ור' אליקים נחלק עליהם וחתנו ראב"ן

החזיק דברי חמיו וכו'"; השוה אבן העזר לראב"ן סמן סא.

33) השוה צונץ, לתולדות עמ' 93.

34) עיין להלן בערכו; השוה תשובות לרמב"ם ט' משפטים תשובה לו.

35) עיין ב"יעקב, דברים-עתיקים, קונטרס שני עמ' 8, צונץ לתולדות עמ' 34.

36) אור זרוע חלק ראשון עמ' 180. 37) שם חלק שני עמ' 21.

„כת' ראב"ן" — הרי נמצא בכ"י ב ו: „כת' רבי' אליעזר ב"ר שמשון", כמו שנמצא אף בדפוסים שם לסמן תשסא.

אליעזר מטול, ב"ק י קפו וקצ"ג; היה לו אח ר' אברהם. במשך זמן מסוים שהה ר' אליעזר בתורת מורה או מעתיק אצל ר' חזקיה בן ראובן שבבוברט³⁸). אליעזר מווירדון, בדפוסים מחליפים לרוב בינו לבין ר' אלעזר מוירונא, (עיין שם). צונץ (המזכיר, VII, עמ' 21) אינו רוצה להודות, שקיים חכם באותו שם וקורא תמיד אלעזר מוירונא. אולם בכ"י ב ו, ששם נמצא בכל המקומות לנכון אלעזר מוירונא, משייכים — ובהתאם עם הדפוסים — את התשובה שביבמות טז צא לר' אלעזר מווירדון³⁹).

אליקים בן יוסף, מועד קטן תתצט. הוא חי במגנצה והיה חמיו של ר' אליעזר בן נתן (עיין שם); בדפוסים לע"ז ג תתם נאמר בטעות: „ורבינו אליקים אביו של ראב"ן, ואילו בכ"י ב ו נמצא לנכון „חמיו של ראב"ן". אליקים הפרנס, שלקח לאשה את האלמנה הזקנה של ר' קלונימוס בן יעקב (עיין להלן בערכו).

אלעזר בן יהודי מוורמייזא, בנו של ר' יהודה בן קלונימוס בן משה (עיין להלן בערכו). היה בן דורו של ר' ברוך בן שמואל (כתובות ח רז), רבו של ר' יצחק אור זרוע (מגלה ד תתלב), חבר ספר „רוקח“, שמרבים לצטט אותו. „סדר התשובה“ שלו נזכר בשבועות א תשנה.

אלעזר (בן שמואל) מוירונא, כך שמו בכ"י ב ו לחולין ג תרל"א; ואילו בדפוסים נשתבש השם ל„אליעזר“ וכן שם העיר ל„מירונא“. הוא היה תלמידו של ר' יצחק בן שמואל (ר"י הזקן) ורבו של ר' אביגדור הכהן⁴⁰). בהלכות מקואות (נדה) בדפוסים סמן תשמה מובאות, לפי ספר הרוקח, שתי תשובות מאת ר' אליעזר מוורדינא (פעם כתוב: מווירדין); והנה בכ"י ב ו משייכים אותן לר' אלעזר מוירונא, ובצדק, כמו שיוצא מספר הרוקח סמן שעז, במקום שנקרא בשמו המלא: ר' אלעזר בן שמואל מוירונא. טעה אפוא בעל קורא הדורות⁴¹) שהבדיל בין שני חכמים בשם שוה: אלעזר מוירונא.

אלעזר מוורמייזא, עיין למעלה בערך ר' אלעזר בן יהודה מוורמייזא. אלפסי (יצחק), ליד הלכותיו מובאות לרוב גם תשובותיו (לדוגמה ב"ק ו עו). אפרים. מן החכמים שיובאו בערכים הבאים באותו שם, קורא ר' מרדכי לשנים „אפרים“ סתם, בלי ליחסם על שם אביהם או עירם. והנה בשעה שהוא מזכיר „ר' אפרים“ יתכוון תמיד לר' אפרים בן יצחק; ואילו בשעה שהוא כותב „מורי ר' אפרים“ — הכוונה לר' אפרים בן נתן. לזה האחרון מתכוונים תמיד בשעה שמזכירים תבירו של ר' אפרים (עיין למעלה סיני ס—סב עמ' ריג).

38) עיין ר' חיים אוריזרוע, תשובה לט, השוה צונץ תולדות הספרות עמ' 621.
39) ר' משה מטראני רוצה אפילו (בתשובותיו סמן קפו) — וכמובן שלא בצדק — לתקן במרדכי בפסקה המובאת מן הרוקח סמן שעז (השוה אלעזר מוירונא) ולקרא במקום „מוורונא“ ל„מחורון“.

40) עיין בנספח ה 3. (סיני פ—פא, עמ' שו), שם אומר ר' אביגדור הכהן: „ראיתי בטופס גט והילכותיו שכתב ר"י הזקן בכתב ידו... וכן היה נוהג מורי ה"ר אלעזר מוירונא על סיו כי היה תלמידו“; השוה רוקח סמן שעז במקום שר' אלעזר מוירונא אומר: „וקבלתי ממורי רבי' יצחק“.
41) דף יח ע"ב.

אפרים בן יצחק. אחד הרבנים הגדולים באשכנז בתקופת ימי הבינים. חיבר גם פיוטים⁴²). היה אישיות בלתי מצויה עם קוי אופי בולטים. למד תורה מפי רבנו תם בצרפת⁴³), ולכן הוסיפו לו את הכנוי: „הצרפתי“⁴⁴). בני דורו וכן בדורות שלאחריו מזכירים אותו לרוב בשם „רבינו יקיר“ (עיין להלן בערכו). הוא חי והורה בריגנשפורג, במקום שעמד יחד עם ר' משה מריגנשפורג ור' יצחק בן מרדכי בראש הקהלה, וכפי הנראה היוו שלשתם הבית-דין באותה עיר⁴⁵). שהה גם בוורמייזה⁴⁶), אולי רק לרגל נסיעת-מה. ראוי לציון יחסו לר' יואל הלוי. מקודם היה ר' יואל תלמידו⁴⁷), אולם אחר-כך הפך לבר-פלוגתא תמידי; ונעימת הדיבור של ר' אפרים היא לעתים לא רחוקות נעימה של מרירות⁴⁸). אולם אין לנו שום ראיות שתיו ביניהם סכסוכים אישיים, או שהדברים הגיעו אפילו לערכאות של נכרים⁴⁹). היה קפדן ותקיף, לכן בשעה שבבית-הכנסת נהגו מנהג-מה נגד הסכמתו — היה עוזב את ביה״כ בכעס ופעם הכריז אפילו נידוי על אלה הממרים את פיו⁵⁰). עמד בעקשנות על דעתו, והיה בעל אופי עצמאי, אמיץ וללא רתיעה ורתיון בהתנהגותו. כך התיר בפסח להשתמש בחבית של שכר, בקנקנים של שכר ואפילו ב„יורה שמבשלין בה שכר“ — לאחר ששטפו אותם במים. היה בהתר זה משום הקלה גדולה בדיני פסח החמורים; וכפי שר' אפרים כותב בעצמו, לא הסכימו לדעתו חבריו להוראה שבריגנשפורג. עם כל זה, באגרתו לר' יואל הלוי הוא עומד על דעתו, ואף לאחר שר' יואל הצטרף לדעת החברים האוסרים, לא הוציא את כלי

[42] עליו עיין אצל צונץ בתולדות הספרות עמ' 274 ואילך.

[43] מגלה ג תתיב. המחלוקת שבינו ובין ר' יואל הלוי, המובאת בדפוסים שם בצורה מקוצרת מאד נמסרת בכתב-יד ב ו ברחכות ובפרטות, בערך באותה צורה כפי שהיא נמצאת באור זרוע חלק שני עמ' 19 ואילך. בין שאר הדברים כתוב שם: „ובצרפת ראיתי רבי יעקב“.

[44] צונץ שם עמ' 274, הערה 3.

[45] בר״ה ג תשכ״א נמצא בכתב-יד ב ו: „מעשה בריגנשפורג בפני רבי אפרים ור' משה ור' יצחק בר מרדכי; השוה עוד להלן בערך יצחק בן מרדכי.“

[46] המהר״ם מרוטנבורג, הל' שמחות סמן ה: „כשהיה רבי אפרים בוורמייזא“.

[47] ר״ה שם; אור זרוע חלק שני עמ' 4: „ומורי יוריעני אם יפה דנתי“, השוה יוחסין

עמ' 221.

[48] השוה; דרך דוגמה, ר״ה ד תשכ״ח ושכא, מגלה ג תתיב (עיין למעלה הערה 43; בכ״י ב ו כתוב: „כמה שגית וטעית“) ושם ר' תתלב; חולין ג תרכג ותרכה; עיין עוד נספח י (סיני פ—סא, עמ' שז—ח) ובאור זרוע חלק שני עמ' 4 ואילך.

[49] העובדה הנמסרת בבב״ק י קצה, אינה יכולה בשום פנים — כמו שכבר העיר אויערבאך בספרו „ברית אברהם“ עמ' 7 — להיות מוסכת על איתו אפרים ועל אותו יואל. מה שכתוב שם בדפוסים: „כת' ר' ברוך“, הוא שבוש; והטסת הנכון הוא: „מאיר ב' ברוך“, כמו שיוצא מן המרדכי הוצאת ריווא שם, מכתב-היד וכן מן הדפוסים בעצמם מח שנאמר שם בסוף התשובה. והנה ר' מאיר מרוטנבורג חי מאה שנה ויותר אחרי ר' אפרים בן יצחק — לא יכול אפוא לפסוק בדינו.

[50] מגלה ד תתלא: „הנה בשמחת תורה יצאתי מב״ה בחרי אף“ וכו'. הסיום לאותה פסקה מתאים בכ״י ב ו עם מה שכתוב באור זרוע חלק שני עמ' 20: „יותר ממ' פעמים עבור ששה פשיטים“. מקרה דומה לכך מוסר עליו המהר״ם מרוטנבורג בהל' שמחות סמן ה: „יצא מב״ה בכעס ואמר כל מי שעבר על דברי רב יהי בנידוי“.

נשקו מידו; ובמקום הנימוקים שנדחו הוא מביא שוב נימוקים חדשים לחוק את דבריו. אולם המרדכי כבר השמיטם, משום, כמו שהוא כותב: „ונלאיתי לכתוב“⁵¹. כן התיר לשים בעסת יהודי שמרי יין שנתייבשו בתנורים של עכו"ם לשם החמצת הבצק במקום שאור; ועל כך גער בו הרבינו תם בנויפה⁵². בשעה שר' אליקים אסר צורות אריות ודרקונים בבית הכנסת בקולוניא וצויה להרחיקם — הרי התיר ר' אפרים צורות אלו וכיוצא בהן (ע"ז ג תתמ). כן קבע כמה דינים שבגלל המסקנות המרחיקות שלהם, עוררו ברורים ולבונים (עיין להלן בערך רבינו יקיר). למעלה מזה, הוא התנגד לכמה מנהגים ודינים מקובלים. כך אסר רבינו אפרים לכהן שהוא שליח ציבור לקרות כהן חברו לספר תורה, כן אסר על לוי. שהוא חזן לקרות ללוי חברו לספר תורה; דבר שהתנגד לו ר' יואל הלוי. אולם ר' אפרים החזיק בדעתו⁵³. כמו כן, התנגד למנהג המקובל בימיו להריח ולברך, בשעת ההבדלה, על הדס שוטה. והוא הנהיג לשם כך את קופסת הבשמים, שהלכה ונתפשטה בישראל⁵⁴. הרבינו תם הצטער מאד ואף כעס, כשהגיעו אליו שמועות בדבר התנהגותו זו של תלמידו ר' אפרים; קל וחומר שהקפיד ורגז, בשעה שקבל ישר שאלות מתלמידו ובהן התבלטה הנטיה לבטל ולהתנגד למנהגים מקובלים בישראל. כך כתב פעם לרבינו תם, שהוא מתנגד לברכת ההבדלה המקובלת, הנאמרת בקדוש כליל יום טוב החל במוצאי שבת, ושבכמה דברים יש בהבדלה זו אריכות מיותרת⁵⁵. כן ערער לפניו על הדרך והאופן של תקיעת השופר בראש השנה⁵⁶. הרבינו תם גער בו, התיחס אליו בגלל כך בזלזול, הביט עליו כעל צעיר פזיז, שלא כדאי לשים לב לדעותיו, ויעצו שבמקום לערער על מנהגים מקובלים מוטב שישאל פי רבותיו, ואל יפסוק הלכה על דעת עצמו. הוא כתב לו, שאינו רוצה להודות על האמת, ששוגה שגיאות חמורות, שחבל לבזבזו ניר לשם סתירתן, ומשפטים חריפים כיוצא בהם⁵⁷. אולם במשך הזמן שינה את דרכו: אם שדברי רבנו תם השפיעו עליו, או אפשר שאותו הצעיר התוסס שהרבה לשאול ולהקשות עוד בהיותו תלמיד⁵⁸ — נעשה במרוצת השנים שקט

51 עיין בנספח ו נפרסם בסיני חוב' ג—פא, עמ' שו—ח.

52 ע"ז ב תתכז; השה תוספות ע"ז לד ע"א דבור המתחיל: „דורדא דארמאי“ במקום שהרבינו תם אומר עליו: „והמורה יורה כבן סורר ומורה“ ומסיים: „ועלי יערה רוח הבורא“.

53 מגלה ג תתיג; השה למעלה הערה 43.

54 צונץ בספרו ריטוס, עמ' 67, מיחס בטעות אותו חידוש לר' אפרים מבונא. על ענין זה מדובר במרדכי לברכות ח' סמן קסח והנה בכ"י ב ו שם כתוב במפורש: „רבי אפרים בר יצחק“.

55 בספר הישר פא ע"ב כתוב: „ועל מנהג המדינות אני חולק“ וכסוף אותה פסקה נאמר: „ואריכות שוטים ג"ל“.

56 שם, שם.

57 שם ס' ע"ב: „גנאי לתת מתון ופנאי על לא צריכות לסנויי“ כן כותב עליו שם רבינו תם: „יודעים לבי ולבך ילדות היתה בך“, ושם להלן: „שאל לבבך העומד בשיבתך או אלי ואשיבך“, שם פא ע"א: „אך זה דרכך שלא להודות“, שם: „טעית טעות רעות“, כן הוא כותב לו: „לא עמדת על עיקר הלכה, ואם תשלח קלף אשיב תשובה“, ולהלן: „ולביתך נאווה אמת וענוה, אך בגאיה לא מצא תאוה“, שם ס"א ע"ב: „באת לשנות מנהג אבותינו... באת לסחור מנהג קדמונים... מי ישמע לך לשנות מנהג תורה“.

58 שם ס' ע"ב: „ושאלתי הרכ בישובי“, והשוה למה שנאמר בהערה הקודמת.

ומתוך. והגיעו הדברים לידי כך, שבמקום הגערה והתוכחה התייחס אליו אח"כ מורו הרבינו תם בחבה ואהבה; נתן לו את תואר הכבוד "מורי" המקובל בין החכמים, קורא לו "חבר" ו"אחי"; ונתן לו תעודה בה הוא מפליג בשבחיו וגדולתו ואומר, שהנה צעיר פזיז ותסיס נעשה ראש ומורה בישראל, ושהחזיר לקהלת ריגנשפורג את כבוד התורה לישנו⁵⁹). נתכבד אח"כ בתואר הכבוד "הגדול" ו"הגבור"⁶⁰). אפרים בן יצחק נמנה על בני סמך בהלכה שהמרדכי מרבה לצטטם בדפוסים הוא נקרא לרוב רק "רבינו אפרים"⁶¹).

אפרים בן יעקב⁶² מבונא, היה לו שם לואי: שלום וחתם "יליב"ה"⁶³). היו לו שני אחים: הלל וקלונימוס (עיין להלן בערכו). מרבים להביא את פסקיו, שרבים מהם הוציא יחד עם ר' יהודה בן קלונימוס (בן משה) ממגינצא⁶⁴). משה בן מרדכי ור' ברוך בן שמואל (עיין להלן בערך משה בן מרדכי); כך מובאים דבריו בב"ב א תסח, ח תקסד; ע"ז ה תתנו. בכתובות א קל בדפוסים מובא בטעות: "ר' אפרים ממגינצא"; אולם בכ"י ב ו כתוב לנכון: "ר' אפרים מבונא"⁶⁵). הספר המצוטט הרבה בשם: "חבורו של רבינו אפרים", שזונץ מיתסו לר' אפרים בן יעקב⁶⁶). שייד באמת לר' אפרים בן נתן, רבו של ר' מרדכי (עיין למעלה סיני ס—סב עמ' ריג).

אפרים ממגינצא, עיין אפרים בן יעקב מבונא.

אפרים "מקלע", כך כתיב המלה ועליה קו-סמן מסוים (עיין למעלה בפרק א. סיני נה—נו, עמ' רס) המסמן שם עיר, ונמצא בכתב-יד ב ו לב"מ א רנב במקום רבינו יקיר (עיין להלן בערכו) או ר' אפרים שבדפוסים. כנראה ש"מקלע" היא שבוש

59) שם פ"ג ע"ב: "עירי פרעים אדם נבראים ויהיו נקראים ראשים לאריאל, למורי ר' אפרים" ושם להלן: "והחזרת העטרה לישנה". מתוך אותו תאור אנו למדים שאין שום יסוד לדעתו של אויערבאך — שכבר נפרכה ע"י צונץ בספרו תולדות הספרות עמ' 274 — שלפיה חיו בזמן אחד בריגנשפורג שני חכמים בשם אפרים בן יצחק, ולאחד מהם התייחס רבנו תם בולול; ואילו השני זכה לתוקרה מרובה מצדו. כפי שהוכח כאן, אין שום יסוד לדעה זו.

60) הכונה גבור במלחמתה של תורה; עיין צונץ שם שם.

61) השוה, בין שאר הציונים, את המקומות שנמנו למעלה בהערה 48; בכ"י ב ו נוסף כמעט תמיד: "ב' יצחק", לרוב עוד יחוס עירו: "מריגנשפורג".

62) בקורא הדורות ית' ב הוא נקרא בטעות "אפרים בן יצחק".

63) עיין צונץ, תולדות הספרות, עמ' 288.

64) הכונה ליהודה שבמגינצא ולא ליהודה בן קלונימוס משפירא; עיין להלן בערך "רבינו שפירא".

65) השוה צונץ שם עמ' 289. הפסקה המובאת בשם אותו ר' אפרים בערובין, ושאייערבאך (ברית אברהם עמ' 6) מצטט איתה מתוך כ"י מרדכי שבפרנקפורט — נמצאת גם, אמנם בנסיון שונה במקצת, בכל שלשת הכתבי יד: ב ו מ. בב וכן ב"ז מסתימת הפסקה כך: "אפרים מבונא יליב"ה א"ה שצא"ב"; והנה בכ"י של אויערבאך וכן בכ"י מ כתוב "יליב"ה", אויערבאך רוצה למצא במלה זו את העיר יוליך. אולם ברור שכאן שבוש והגרסא הנכונה היא "יליב"ה" (עיין צונץ שם עמ' 619 ואילך, את הקיצור "א"ה שצא"ב" רצה צונץ לפענח (הודעה בכתב) כך: "אלהי הצעיר (או: אפרים הנקרא) שלום צורי אחסה בו" והנה בכ"י מ נמצא הקציר כך: "אבי"ה בסימ' שצ"ב"; שיש לפענח בפשטות: "אבי העזרי סי" שצ"ב"; איתיות הסמן נשתבשו אפוא, 66) שם, שם.

„מקלוני“⁶⁷), והכוונה לר' אפרים מקלוניא⁶⁸).

אפרים בן נתן, רבו של ר' מרדכי. עיין למעלה סיני ס—סב עמ' ריב ואילך.
אשר, עיין אשר בן משה.

אשר בן יחיאל (אשרי) מטולידו, הגהות חולין תשנה.
אשר בן משה, אחינו של הריא"ז (הגהות ב"ב תרנח); שואל של המהר"ם
מרוטנבורג (התשובה נתפרסמה בהוצאת קרימונה ז). מסתבר שהוא הוא השואל
אשר בגטין ה ת"א, ולפי ב, ו, גם בשבועות א תשעד.
(עוד יבוא)

67 קל לסעות ולקרא „ו“ ואחריה „נ“ — כאות „ע“, וכן נקל לשבש אותן
האיתיות בכתיבה ולכתוב במקומן „ע“. על ר' אפרים מקלוניא עיין צונץ שם, עמ' 618.
העובדה שיקיר (עיין להלן בערכו) הוא כנוי של השם אפרים — מסתבר שאף השם יקיר מקאלון
(שטיינשמידר, קטלוג מינכן, עמ' 173) הוא שבוש מיקיר, כלומר, אפרים מקלוניא.
68 צונץ מונה אותם בצייטש, עמ' 310; השוה גם נספח ד' נתפרסם למעלה בסיני,
חיב' פ—סא.

הרב ד"ר שמואל כהן (ז"ל)

ר' מרדכי בן הלל האשכנזי *

פרשת חיי וכתביו

ט

שמות החכמים הנזכרים במרדכי

(המשך)

בכור שור, עיין להלן יוסף בכור-שור.

בנימין, פייטן. החכם לנדסהוט מזכירו בספרו עמודי עבודה בערכו המתאים. ליד פיוטו „אגן הסהר“ הוא מציין: „זכרו המרדכי סוף ר"ה (פרק ג' תש"כ בסיום): „ובקרוב“ דאגן הסהר שעשה ר' בנימין כתוב: „גוי מ' קולות בהריעם“. אולם עיין להלן בערך שמשון בן יונה.
בנימין מקנטרבוראו¹) (בדפוסים: מקנטבוריא, בכ"י ב: ה"ר מקנטבריא, ואילו בכ"י ו: ה"ר מקורטביל), ע"ז ב' תתכ"ו.

(*) תורגם מגרמנית על-ידי י. א. זידמן. (1) השוה צונץ שם שם.

ברוך, אבי המתרים מרוטנבורג, ב"מ ו' שמ"ו.
ברוך בן אליעזר, גטין ד' שע"ז, אולם יבב, ו שם כתוב: „ר"ב וה"ר
אליעזר" ולא „בר אליע".
ברוך מארץ יון, ב"מ ג' רע"ג ושם בהגהות תמ"ג, הוא נזכר גם בספר
אור זרוע².

ברוך (בן יצחק) ברגנשפורג, קדושין א' תפ"ד. תלמידו של ר' יצחק
בן שמואל (חולין ח' תרצ"א, ובב, ו נמצא במקום: „פיר' הר"י בר שמואל" –
„פיר' מורי הר"י"). מחבר „ספר התרומה", בכדי להבדילו מר' ברוך בן
שמואל, שגם הוא נקרא ר' ברוך (בלי יחוס אביו) – נקרא הראשון: „רבי' ברוך
איש תרומות" (ב"ב ג' תקל"ט). מזכירים לרוב את התוספות שלו (ב"ק ט' קכ"ו,
חולין ג' תרכ"ג, וכן בב, ו' לב"מ א', לב"ב א' תסי"ט ושם ג' תקל"ט).
ברוך בן שמואל ממגינצא (גטין א' שט"ז; חולין ז' תרפ"ד), חי בקולוניא
(ב"ב ח' תקס"ו), מחבר ספר „החכמה", שר' מרדכי מביא ממנו הבאות רבות
(שם ח' תקע"ז). ומאחר, שמזכירים אותו ספר דרך קצור „ס"ה" – המשמש סמן
קצור גם לספר „התרומה", שגם מחברו ר' ברוך (בן יצחק), לכן רגילים
להחליף את ר' ברוך שלנו עם ר' ברוך בעל ספר התרומה³, רבו היה ר' משה
הכהן, שהוא מזכירו לרוב בשם: „מורי הכהן"⁴. קרוביו הם: ר' אליעזר ממיץ
(ב"ב ט' תרכ"ג); ר' יהודה ממגנצא (שם ח', תשנ"ח, וכן בב"מ ט' של"ט,
בכתב יד בוכן בכ"י ו הוא מצוטט מספר החכמה); ר' אפרים בן יצחק (עיין
להלן בערכו). ר' ברוך היה בן-דורו הצעיר של ר' יואל הלוי (חול' ז' תרפ"ד),
ועם בנו ר' אליעזר עמד בחלופי שאלות ותשובות (ב"ק ח' צ"ז, כתובות ט' רכ"ז).
אחת מתשובותיו נזכרת בכתוב' ג' קנ"ה.

ברוך צרפתי, נזכר רק בכתבי יד ב ו בב"ק פרק ג', אבל בשניהם
נשתבש השם ל „שרצפטי"⁵.

ברכיה מניקולא, נזכר רק בדפוסים ברכות ד' צ'; אולם בהגה' אחת
נשתבש שמו לר' ברכי' מצוקולא⁶.

בשר על גבי גחלים, בדפוסים בב"מ ו' שס"ה כתוב: „ר"ח וראב"ן וכן
פירשו הגאונים"; והנה בכ"י ב ו נוספו עוד המלים הבאות: „בס' בשר על
גבי גחלים" אותו ספר (השוה החיד"א ח"ש בערכו) נזכר עוד פעם בכ"י ב ו,
ביבמות פרק ד'.

גאוני לותר, תשובתם נמצאת בפסחים ב' תקצ"ד.

גאוני מגינצא, עליהם נמנים בב"ק י' קפ"ז החכמים הבאים: ר' יהודה
בן קלונימוס, ר' משה בן מרדכי ור' משה הכהן. בכתובות מובא פסק החתום
על-ידיהם, אלא במקום משה הכהן כתוב השם ברוך בן שמואל (עיין להלן בערך
משה בן מרדכי).

(2) חלק שני ב', מ"ט.

(3) כך כתוב, דרך-דוגמה, בדפוסים בב"י תרמ"ח; „כתב ר' ברוך בס' החכמה"; לעומת

זה נמצא בכ"י ב ו: „בס' התרומה".

(4) כך נמצא בב"ק ט' קל"ג, ב"מ תנחות תכ"ד, תכ"ז ותל"א; השוה צונץ לתולדות עם' 54.

(5) השוה שו"ל, אוצר נחמד כרך שני עמ' 10.

(6) השוה צונץ שם עמ' 97.

גרשם (בן יהודה) מובא תמיד עם שם הלואי „מאור הגולה“. במרדכי מובאות כמה מתשובותיו. הלי טרפות שלו נזכרות בחולין ג' תרס"ז ובסוף סמן תר"פ. הוא נהג מנהגי אבלות לאחר מות בנו המשומד⁷; אולם מן הראוי לציין—כמו שיוצא מן האור-זרוע (חלק שני קע"ו ע"א), המשמש מקור לאותה הודעה—עבר הבן לנצרות לא מרצונו אלא לאנסו „בשנות השמד“.

גרשום המוהל, בשבת י"ט ת"כ כתוב בדפוסים: „ומפרש בה"ג כיצד ידעינן הבירור“ וכו'. והנה בכל שלשת הכתבי יד אין שתי המלים „ומפרש בה"ג“ — לעומת זה נמצא בסוף הפסקה: „מדברי ה"ר גרשום המוהל“. הגרסא בדפוסים נשתבשה בדרך זו: מקודם היה כתוב הקצור ג"ה (=גרשום המוהל) בא מעתיק טועה ופענח בהפוך סדר האותיות ה"ג (=הלכות גדולות). הציטט לקוח בודאי מן „סדר המילה“, שחיבר ר' גרשום בן יעקב המוהל, שנקרא גם „הגורר“⁸.

גור אריה, עיין להלן יהודה מפריש (סיר ליאון).
דוד, אבי מר"ב מבורך, נזכר בכ"י ב ו בסוף סוכה.
דוד, אבי ר' שמואל בן דוד (הלוי ז'), עיין להלן בערכו.
דוד בן קלונימוס, יבמות י"ד צ"ב. בן דורם של ר' אליעזר בן יואל ושל ר' ברוך בן שמואל, שפנו אליו בשאלות (כתובות ב' קמ"ט, גטין ט' תמ"ה, בכ"י ב ו נמצא: „ר' קלונימוס“, בדפוסים: „דוד בר קלונימוס“; ע"ז ה' תתנ"ו).
ר' דוד בן קלונימוס עבר אח"כ לגור לעיר מינצבורג, משום כך הוא נקרא גם: „ר' דוד ממינצבורג“⁹ (ב"ק, הגהות תרנ"ט). תשובותיו נזכרות בדפוסים לכתובות ג' קנ"ה¹⁰).

דוד הלוי, ב"מ ה' של"ב.

דוד ממיץ, פסחים ב' תקפ"ט (בכ"י ב ו רק „ר' דוד“) נזכר ע"י ר' שמואל מפלייזא; ברכות ו' קי"ט.

דוד ממינצבורג, עיין בערך דוד בן קלונימוס.

דוד בן שאלתיאל, בדפוסים הגהות לכתובות רפ"ג נמצאת תשובה החתומה עלידו וכן ע"י ר' שניאור בן משה הלוי וע"י ר' יעקב בן יעקב. מתוך אותה תשובה אנו למדים, שהוא היה בן דורו של ר' אליעזר בן יואל הלוי. כן הוא היה שואל של ר' יצחק אור זרוע ושל ר' ברוך בן שמואל¹¹). הוא חי אפוא ב-1220 בערך.

דן, עיין למעלה בסוף פרק ג' (סיני כרך י, עמ' ריד), המדבר על רבותיו של המרדכי.

האי גאון, ספרו מקח וממכר מצוטט בב"ק ז' ס"ט; וספרו שערי שבועות מצוטט בב"ב ג' תקכ"ח.

7) מועד קטן סימן תתס"ו; השוה למקבילה בהל' שמחות למהר"ם מרוטנבורג סוף סמן ל"ז. לפי זה יש לקרא בהגהות אשרי למועד קטן ג', ובאור זרוע חלק שני קע"ו ע"א, שאף הם מביאים אותה עובדה—לפי זה, כמו שיוצא מן המשך הדברים, יש לקרא „שנשתמד“ במקום „כשנשתמד“.

8) עיין שד"ל באוצר נחמד ב' עמ' 10.

9) השוה וינר במונטשריפט לפרנקל שנת 1863 עמ' 166 ואילך.

10) השוה עוד אור זרוע חלק ראשון עמ' 15 ובתשובות לרמב"ם להל' אישות סימן כ"ו.

11) עיין תשובות ר' חיים אור זרוע, סמן ק"ג, קכ"א, וכן בתשובות לרמב"ם אישות ל"ה.

הלכות קטועות, מועד קטן סמן תתפ"ז; השוה למקבילה בהל' שמחות למהר"ם מרוטנבורג סמן ל"ח.

הלכות ארץ ישראל, הגהות חולין תשמ"א.
הלל בן יעקב, אחי ר' אפרים בן יעקב מבונא (עיין להלן קלונימוס בן יעקב).

הלל מרומא, הגהות גטין תס"ז (השוה עטור הוצאת לבוב חלק ראשון, ח' ע"ב).

„וזהוהיר", מצוטט בכתבייד ב ו, בשם ר' יהודה הכהן, בפרק ב' של שבת בהוספה לסימן רע"ד¹²) („בהלכות פסוקות של ס' וזהוהיר").

זרחיה הלוי, ספרו „מאור" נזכר במועד קטן סמן תתקט"ז.
חזקיה, חכם בן-סמך, שמרבים להביא דבריו בספר המרדכי, אף-על-פי שהרבה חכמים שחיו בדורות שלפני המרדכי נקראו באותו שם¹³); הרי מסתבר שבמרדכי מתכוונים תמיד לר' חזקיה בן יעקב איש מיידבורק, שהשתייך לחוג החכמים הבאים: ר' יצחק אור זרוע, ר' אביגדור הכהן והמהר"ם מרוטנבורג, בדפוסים ליבמות ב' ט"ו נזכרת תשובה מאת ר' חזקיה, המובאת¹⁴) בשלמותה בתשובות לרמב"ם (אשות ח') בשם ר' חזקיה ממייידבורק¹⁵). בכתובות בהגהות רצ"א בדפוסים מובאת שאלת ר' חזקיה מאת ר' אביגדור הכהן ותשובת האחרון. ושם מוער שמקומה של אותה תשובה צריך להיות ביבמות פרק ב'. והנה בכתבייד ב ו מובאת אותה תשובה באמת ביבמות פ"ב, ובסיום השאלה נאמר שם: „ע"כ שאלת ה"ר חזקיהו בן הח"ר יעקב". ור' אביגדור פונה אליו שם בתאר הכבוד: „מורי הגדול הרב ר' חזקיה". הוא היה פונה בשאלות גם לריא"ן, שחוזר ומדגיש את גילו הצעיר של השואל. ריא"ן קורא לו בכל פעם „בחור"; אולם יחד עם זה התיחס אליו בכבוד גדול¹⁶). ר' חזקיה היה גם שואל שאלות את המהר"ם מרוטנבורג¹⁷), וכן את ר' יחיאל מפריש (גטין ד' שע"ט). מרבים להזכיר את פסקיו (ב"ק ז' ע"ט, בכ"י ב ו שם י' קס"ו; ב"מ ו' ש"ע; ב"ב תחלת פרק ח'; שבועות ד' תש"ע ועוד). גם אחרים¹⁸) מרבים

12) על אותו ספר, שיצא בחלקו על-ידי פריימן (לייפציג 1873), עיין שם בהקדמה, עמ' IV ואילך.

13) עיין צונץ, תולדות הספרות עמוד 621. חכם אחר בשם ר' חזקיה, שפנה בשאלה לר' יהודה הכהן הצעיר (עיין להלן בערכו) – היה חי' בביהמ"ן. עיין תשובות המהר"ם מרוטנבורג הוצאת מראג סמן תתפ"ז.

14) זהו שתי התשובות מוכח מן הענין הנידון בהן; וביחוד מן העובדה, ששתיהן מסתמכות על ספר השאלות. ר' יוסף קולון המביא אותה תשובה (הוצאת ויניציה סמן ק"ס, ק"ע ע"ב, קורא למשיב: ר' חזקיה מוירצבורג, הוא ערכב והחליף שני חכמים ששמן היה אסנ"ם חזקיה, אלא שחיו במקומות שונים.

15) השוה מונטשריטס לפרנקל-גרץ 1871 עמ' 262.

16) אור זרוע חלק ראשון, 41.

17) עיין בתשובותיו הוצאת לבוב סמן ק"ס.

18) כך הוא נזכר בהגהות מיימוניות הל' גזילה ס"ט ה"א וה"ב; חובל ומוזק ס"ח ה"ד) ס"ו ח"א, ס"ח ה"ד. ר' חיים אור זרוע מזכירו בתשובותיו סמן כ"ג; הוא מובא בסמ"ק של צוריק (עיין צונץ, ריטוס עמ' 115), בהגהות אשרי נזכר בשם המקוצר „מהרי"ח" וכן בחבורים אחרים.

להביא את פסקיו. כן מובאות במרדכי הגהות של ר' חזקיה (ר"ה ג' תש"כ¹⁹), הפרישה שלו (בהלכות ארץ ישראל וחלה, נספח ג' – עיין סיני כרך יא, עמ' רסח ואילך), וכן התוספות שלו, שבת (הגהות לפרק שני) תנ"ה, ובכ"י ב ו לב"מ פרק ה'. ר' חזקיה היה נצר למשפחת חכמים מפורסמת²⁰, דודו של המהר"ם מרוטנבורג²¹ ותלמידו של ר' אברהם חלדיק (עיין למעלה בערכו). שמו, שנשתבש בדרכים שונות, נכתב פעם חזקיה או חזקיהו, ופעם יחזקיה או יחזקיהו²². הכתיבה „יחזקיהו“ היא הנכונה²³, כמו שיוצא מן השם המקוצר „רי"ח“ או „מהרי"ח“ (=מורי הר"ר' יחזקיהו) כפי שהוא נזכר לרוב ביחוד בהגהות אשרי²⁴. חיים הכהן, כתוב ב' קמ"ו (בכ"י ב ו כתוב רק: הרב הכהן), שבוע' ב' (הוצאת ריווא) תתשע"ד; נקרא גם חיים כהן צדק (פסחים ב' תקע"ג) וגם חיים הכהן הגדול (שם בסיום „סדר של פסח“). היה פוסק בר"סמכא, בשנת 1180, כאשר פילים אבגוסט בצרפת אסר את כל היהודים, שעמדו תחת שלטונו, ושםם בתפיסה. כנראה, שגם על ר' חיים עברה אותה כוס. בע"ז ד' תתמ"ז בסיום נאמר: „מצאתי כתוב בתשובה, שבתפיסת צרפת התיר ר' חיים הכהן“ וכו' (עיין גם שם סמן תתנ"ו). מה שמובא במרדכי (מועד קטן תתק"כ, שר' חיים הכהן אמר: „אילו הייתי שם, כשנפטר ר' תם הייתי מתעסק בו“ – דבר זה מועתק מהלכות אבלות למהר"ם מרוטנבורג סמן קי"ד.

חיים בן יוסף, בדפוסים, גטין, הגהות סמן תע"א מובאת תשובה ממנו. חיים בן יצחק, בהגהות לקדושין תק"ס מובאת תשובה ממנו. כנראה שהיה בנו של ר' יצחק אור זרוע, שספרו „אור זרוע הקטן“ נזכר פעמים רבות בהגהות (עיין למעלה בפרק ז', סיני כרך יד, עמ' מ"א הערה 321). חיים בן יצחק הצרפתי (ב ו רק: ה"ר חיים הצרפתי), נזכר בב"ב ט' תרכ"ז. חיים בן משה מוינר-גוישטט²⁵, חותן ומשיב של ר' אביגדור הכהן (עיין

(19) בדפוסים שם כתוב: „וה"ר יצחק חגיח“; אולם בכ"י ב ו המביאים אותה מסקה לר"ה פרק ב', כתוב נכון: „וה"ר חזקיה“, השוה למעלה בערך אברהם חלדיק.

(20) אור זרוע שם: „בחור הממלא מקום אבותיו“.

(21) עיין בתשובותיו הוצאת קרימוניח סמן כ', אולם שם נשתבש מקום ישיבתו וכתוב: „יחזקי' ממזבורק“ במקום „ממזבורק“; השוה תשובות לרמב"ם ס' נשים סמן ח'.

(22) במקום אחד, גטין ד' שע"ט, הוא נקרא מקודם „יחזקיהו“ ואח"כ „חזקיה“. אולם במרוצת הזמן, מסתבר שמתוך פענוח מוטעה של הקצור „מהרי"ח“, נשתבש השם ל„יחזקאל“ (עיין בן-יעקב דברים עתיקים ב' עמ' 9). ב„מסקי מה"ר יחזקאל“, הנזכרים בתשובותיו לר' יעקב לוי, סמן ל"ב – מתכוונים מן הסתם לפסקי ר' יחזקיה. בגטין הגהות תקנ"ט נשתבש השם ל„יחזקאל ממזבורק“; והנה במקבילה, תשובה לרמב"ם אשות ח', כתוב נכון „חזקיה ממזבורק“.

(23) עיין בתרומת הדשן לר' ישראל אסרלן סמן רכ"ג. אמנם שם כתוב רק: „מהרי"ח הנזכר בחבורים היה שמו חזקיהו וכן כל זרע לבני משפחתו שנקרא על שמו“; אולם ר' ישראל אסרלן התכוון רק לקבוע את הור"ו בסיום השם. מן הקצור „רי"ח“ אנו למדים, שיש עוד לחוסיף יו"ד בתחלת השם; ועיין עוד להלן.

(24) עיין עוד ר' ישראל אסרלן שם שם, וכן צונץ, ריטוס שם.

(25) עיין תשובות ר' חיים אור זרוע, סמן קמ"ט.

בערכו²⁶). היה אצל הריא"ו בשעה שהלה כבר כתב את ספרו (עיין בהגהות לקדושין ת"ע).

חיים מפריש, נזכר ע"י המהר"ם מרוטנבורג בב"ק ח' פ"ו (כ"י ב ו קוראים רק : 'רבי' חיים").

חנינא בן יהודה, כך שמו בדפוסים ; אולם בכתבי יד ב ו נמצא : חנניה בן יהודה²⁷). בכתובות קס"א מובא בשם העטור (בדפוסים בטעות : עשור) תשובה מאת ר' חנינא הנ"ל.

חננאל, פרושו לתלמוד (פ"י ר"ח) נזכר לעתים קרובות מאד. חבורו 'ס' המקצועות" (בכ"י ב ו נקרא גם : 'המקצועין') נזכר גם בשבועות א' תשנ"ו. החבור 'ס' חפץ המיוחס לו—נזכר בסנהדרין ג' תרצ"ו ובכתובות י"ב רס"ה. הלכות שחיטה שלו נזכרות בחולין ג' תרי"ד וכן שם תרט"ו. בדפוסים ר"ה ג' תשכ"ב, נזכר סדור ממנו, — אולם שם יש לקרא 'ר"ת' במקום 'ר"ח'. השה להלן בערך יעקב בן מאיר.

חסדאי מריגנשפורג, נזכר במקואות בסיום סמן תשמ"ו (וכבר הי' מעשה בריגנשפ' ופסלה הרב ר' חסדאי"). אולי הכוונה לפייטן חסדאי הבלתי נודע, שמזכירו צונץ בתולדות הספרות עמ' 345.

טוביה בן אליה, נקרא גם טוביה מווינה²⁸) (בהגהות לחולין פרק ג' — טוביה מווינא, הוצאת ריווא. שם (סמן תרכ"ח)—מיונא ; כתוב' ד' קנ"ה, בדפוסים בטעות—ט' משיאן, הוצ' ריווא שם — מבינא, בכתבי"ד ב ו נמצא אפילו — מבונא). בב"ק ו' קצ"ב מובאת תשובה ממנו לאחיו ר' יחזקאל, תשובה הנשנית גם בהגהות לב"ב סמן תרנ"ט. אולם תחלת אותה תשובה, נמסרה בדפוסים שם בטעות 'נשאל לראביה'—הטעות מוכחת הן מן החתימה והן בהגהה לב"ב שם. תשובותיו במגילה ב' תשצ"ח ובעבודה זרה ד' סוף סימן תתמ"ה נמצאות רק בדפוסים.

ידידיה, שואל של המהר"ם מרוטנבורג ; נזכר בקידושין ג' תקכ"ב²⁹), וכן במועד קטן תתק"ו. מתוך המקבילה לאותה פסקה, הנמצאת בהל' שמחות להמהר"ם בסמן פ"ב, יוצא שהכוונה לר' ידידיה מנירנברג — הוא ר' ידידיה הנקרא בשמו המלא (בתשובות המהר"ם הוצאת קרימוניה סמן י"ב) : ר' ידידיה בן ישראל מנירנברג. השה עוד תשובותיו הוצאת פראג סמן ע"ב, ועיין וינר כמונטשריפט לפרנקל שנת 1863 עמ' 168. בדבר חכם בשם ר' ידידיה בעיר מילון, השה המנהיג לר' אברהם בן נתן עמ' 79.

יהודאי גאון, לפי מועד קטן תתסב (השה המהר"ם מרוטנבורג הלכות

26) התשובה שנוכחה ב"סיני" כרך יד, עמ' שטו, הערת 2 מתחילת ב"ו הלשון : 'שאל ח"ר אביגדור כהן את חמיו, בית שישראל וגוי שותפין בו אם חייב במוזה... וזאת אשר השיב, מעשה הרב כלו (בכ"י ו: שלו) חמד, שואל מעבדו וצעירו דבר הידוע לו, ואין מסרבין לגדול, ואומר אני כקוטן דעתי הואיל והרשני הרב', ור' חיים חותם : 'חיים עבדך בן משה', אותה תשובה נמצאת אמנם בצורה מקוצרת מאד, בתגות לחולין תשמ"ב.

27) השה טרנקל, בספרו תשובות שלאחר תלמוד (בגרמנית) עמ' 73).

28) צונץ לתולדות עמ' 56.

29) בדפוסים נמצא : 'מורי ח"ר ידידיה'—מכאן ניתן להסיק שהיה רבו של חמרדכי ; אולם בכ"י ב ו כתוב : 'מורי'.

שמחות סימן ד') חיבר את הלכות גדולות. ומאחר שהיה סגי נהור כתבוהו תלמידיו מפיו. אולם כפי שמוסרים לרוב העתיקו על דעת עצמם, ולכן לא תמיד אפשר לסמוך על אותו ספר.

יהודה בן ברזלי, הלכות קטנות (הוצאת ריווא) תתקע"ט; השוה תשובות המהר"ם (הוצאת לבוב) סמן רכ"ג והגהות מיימוניות, תפלה ח' ז', במקום שמצוטט היסוד שלו.

יהודה הכהן, כתב עוד בהיותו תלמיד רבנו גרשום את החבור „ס' הדינים" (ב"מ א' רכ"ב; אולם הן בדפוסים והן בכ"י ב ו הוא נקרא „ס' הדינים"). אופן החזקת אצבעות הכהנים בשעת ברכתם את העם – נמסר כמנהג של כהן בשם ר' יהודה (במגלה ד' נמצא בכל שלשת כתבי היד ב ו מ: „משם ה"ר יהודה כהן שהיה נוהג לחלק אצבעות ידיו בנשיאות כפים אגודל לבד והארבע לשתיים שתיים בכל ג' פסוקים").

יהודה הכהן (הצעיר), קרובו ורבו של המהר"ם מרוטנבורג, הקורא לו בכל פעם, „מורי קרובי" (פסחים ד' תחלת סמן תר"ד³⁰). הוא בודאי זהותי עם יהודה בן משה הכהן, חברו של ר' יצחק אור זרוע³¹, הנזכר בתשובות המהר"ם (הוצאת לבוב סמן קעג), ותשובותיו מובאות בכ"י ב ו כמקור לפסחים ב' תק"ס. יהודה מפלזא (מפלייזא?), הלכות קטנות תתקנ"ח.

יהודה (בן שמואל) החסיד, פסחים ב' תקצ"ג; רבו של ר' יצחק אור-זרוע, ברכות א' י"ט; נכדו של ר' קלונימוס הזקן, פסחים (סדר ש' פסח, הוצאת ריווא) תתקמ"ב.

יהודה בן יצחק, נקרא ברגיל יהודה מפריש (כך למשל בקידושין א' תפ"ג ותפ"ד, כתובות י"ג רע"ט, גטין הלכ' גט סוף סמן תנ"ג). בהתאם לכתוב בבראשית מ"ט ט', מכנים אותו גם „אריה" וכן „גור אריה"³², ומכאן השם הצרפתי סיר ליאון³³. בנו של ר' יצחק בן שמואל (ר"י) וגם תלמידו³⁴. היה רבו של ר' יצחק אור זרוע³⁵. התוספות שלו למסכת ב"ב, מובאות במרדכי לב"ב ג' תקמ"ח; קבצי התוספות שלו – בע"ז ב' תתכ"ב, בכ"י ב ו הן נקראות: „פרישת רבי" שיר ליאון"; וכן בגטין ה' תתקל"ג, במקום שבכ"י ב ו נמצא: „מצאתי בתוספי רבי" יהודה מפריש". תשובותיו נזכרות בהגהות לקדושין תקס"ח וכן בהגהות לב"ב תרס"ה. השוה עוד למעלה בערך יצחק מפריש. יהודה בן יום טוב, יבמות ד' ל"ז.

יהודה בן קלונימוס בן מאיר, ודרך קיצור: „יב"ק ב"ר מאיר"; כך לנכון בכ"י ב ו לנדה סמן תשל"ט, אולם בדפוסים נמצא בטעות: ר' יצחק בן מאיר; במגלה ב' תחלת סמן תשצ"ט נזכר באותם כתבי היד השם בדיוק,

(30) עיין עוד בתשובותיו הוצ' לבוב קע"ט ורי"ג; השוה תשובות הוצ' טראג רכ"ז להגהות מיימוניות ציצית א'.

(31) ר' חיים אור זרוע, תשובות תחלת סמן ק"ג.

(32) בכ"י ב ו חולין ט' תשל"ה בשם אור זרוע: „מורי אריה זצ"ל ששמע מאביו „ר"י, ובברכות ז' ק"ם נמצא גם כן מן אור זרוע: „שאלתי הלכ' למעש' ממורי גור אריה".

(33) בכ"י ב ו לפסחים ב' תקצ"ו, במקום יהודה מפריש, נמצא שם: „רבי" שיר ליאון".

(34) עיין למעלה הערה 32; צונץ לתולדות עמ' 35, קוראו לו רק תלמיד חר"י.

(35) עיין למעלה הערה 32.

ואילו בדפוסים חסר „בר מאיר“. נקרא גם יהודה בן קלונימוס משפירא, ודרך קיצור: „יב"ק משפירא“ (יבמות א' קל"א); יש וקוראים לו רק ר' יהודה משפירא (ב"ב ט' תרי"ג, ובכ"י ב ו לסנהדרין א). היה בן דורם של ר' יהודה בן קלונימוס במגנצא ושל ר' יצחק בן אשר הלוי (עיין להלן בערך רבני שפירא); והיה שואלו של ר' אליעזר בן יואל (בכתבי היד לפסחים ב': „השיב ראבייה לרבי יב"ק בן מאיר“; בכ"י מ רק: „לרבי יב"ק“).

יהודה בן קלונימוס בן משה, ודרך קיצור: „יב"ק ב"ר משה“, כך בכ"י ב ו לחולין ג' תרל"ה; ואילו בדפוסים שם כתוב: „ר"י“. היה אביו של ר' אלעזר מוורמייזא (נדה תשל"ט). יש ונקרא רק: ר' יהודה מוורמייזא (חולין ג' תרל"ו). היה תלמידו של ר' שמריה משפירא (עיין שם), רבו של ר' ברוך בן שמואל (עיין שם), שואל של ר' אפרים בן יצחק (ב"ב א' ת"ק); השה עוד להלן בערך „רבני שפירא“, ועיין בתשובות ר' חיים אור זרוע סמן רכ"ב. יהודה בן משה הכהן, עיין למעלה בערך יהודה הכהן הצעיר, יהודה בן נתן, דרך קיצור: „ריב"ן“; חתנו של רש"י, חולין ח' תש"ח; התוספות שלו עיין בהגהות לסנהדרין תשכ"ז.

יהודה מפריש, עיין למעלה בערך יהודה בן יצחק.

יהודה משפירא, עיין למעלה יהודה בן קלונימוס בן מאיר.

יואל (בן יצחק) הלוי מבון³⁶; ישב ישיבה ארעית גם במגנצא (חולין ח' תרפ"ד), וכנראה שבצעירותו ישב בריגנשפורג (ר"ה ד' תשכ"א). בכ"י ב ו מצטטים אותו לרוב דרך קיצור: „רי"ו“. היה חתנו של ר' אליעזר בן נתן (בכ"י ב ו שם ג': „ורבי יואל הלוי חתן ראב"ן“), אבי ר' אליעזר הלוי וקרובו של יעבץ (עיין שם). היה תלמידו של ר' יצחק בן אשר הלוי³⁷; של ר' יצחק בן מרדכי (סוכה ג' בכ"י ב ו: „מפי מורי ריב"ם מפי ריב"א), וכן של ר' אפרים בן יצחק (עיין שם), שעל מנהגיו הוא רגיל להסתמך (ר"ה תש"כ, תשכ"א ותשכ"ב). בדפוסים לב"מ א' תרס"ג מזכירים אחיו; אולם לנכון כתוב בכ"י ב ו שם: „בשם אביו“. התוספות שלו מובאות בכ"י ב ו לב"מ פרק ח' ולב"ב בסוף פרק שני, וכן בסנהדרין ג' תרצ"ה, במקום שבדפוסים נאמר: „הועתק מכתב ידו של ר' יואל הלוי“ ובכתבי יד נוספה עוד המלה הבאה: „ומתוספותיו“. תשובה ממנו – עיין מגלה א' תשע"ו; היסוד שלו נזכר בכ"י ב ו לב"ק ו' בסוף סמן ג"ג; והפרישה שלו מצוטטת באותם כתבי יד לב"מ פרק י'. מן הענין לציין, שר' יואל אסר על גר, שלא ידע לשון הקודש, שיעתיק לעצמו „ספר חומש מספר פסול של כומרים“ וב„לשון הכומרים“... „להיות לו לפירוש“ (מגילה א' תשפ"ו³⁸); לעומת זה התיר לגר אחר, בניגוד להוראת חכמי ווירצבורק, לעבור לפני התיבה ולשמש ש"ץ לציבור (מגילה שם).

יום טוב מפלינא, שבת י"ד שצ"ט; בכל שלושת כתבי היד מוסיפים עוד „מפלינא“: בכ"י ו – מפלינא, בכ"י מ – מפלינא, ובכ"י ב במשובש – מפלינא.

36) מבון – זהו הכתיב ברגיל באור זרוע, כך לזוגמה חלק ראשון עמ' 18 ובצמוד 189 –

סעמים.

37) בדפוסים לב"מ א' נאמר: „ראביח“; ואילו בכ"י ב ו: „אבא מרי ז"ל...“ שקיבל

מריצב"א“.

38) בכתב-יד ב שם נאמר: „מספר פסול של גלחים“.

מסתבר שחכם זה הוא בעל התוספות ר' יום טוב מפלנצי או מפלאנצו³⁹), וליד המלה „מפליורא“ הנ"ל וליד המלים הבאות „פליררא“ ו„פילירא“⁴⁰) ו„פלמיזא“⁴¹) – נראה, שהן שבושים מן השם „פלייזא“. ומאחר שאותו ר' יום טוב מפלנצי היה בן דורו של רבנו תם⁴²), הרי יש להניח שר' יום טוב מפלייזא הוא ר' יום טוב בן יהודה (עיי' להלן) בן-דודו של רבנו תם, ונמצאנו למדים שהיה מן פלייזא.

יום טוב בן יהודה, בברכות ו' קל"ו מובאת תשובה מאת חכם בשם ר' יום טוב; והנה מן המקבילה שבאור זרוע ח"א עמ' 52 („ה"ר יום טוב בן הרב רבי יהודה חתנו של רש"י“) יוצא, שהכוונה לר' יום טוב בן יהודה, הוא ר' יהודה בן נתן, ויוצא מזה שר' יום טוב בן יהודה היה נכדו של רש"י. אליו מכאן בתוספות לגזיר ל"ז ע"א דיבור המתחיל „והוא הדין לערלה“ במקום שנאמר: „וה"ר יום טוב בן הרב ר' יהודה“⁴³). אולם מאחר שהפסקה המסיימת של אותה התשובה במרדכי („הלא יין פוטר כל מיני משקה וכו'“), נמצאת מלה במלה, באור זרוע שם, בשם ר' יצחק בן שמואל – נראה שהתשובה הנ"ל שייכת לו, ושר' יום טוב בן יהודה היה ע"י קשרי חיתון גם דודו של הר"י („ששמעתם מפי דודי ה"ר י"ט“); והרי הם היו קרובים גם על ידי התייחסותם לרש"י⁴⁴). השווה למעלה בערך יום טוב מפלייזא.

יום טוב מיוני, כתוב ז' קצ"ח. התשובה המעניינת של ר' יום טוב, המובאת דרך תמצית וקיצור בדפוסים, בשבת א' ר"נ ובהגהות שם סימן תנ"ב היא נמצאת בפרטות וכן בכתב-יד ב ו שם – תשובה זו שייכת גם כן לר' יום טוב מיוני; שהרי באותה תשובה ליד הסתמכות הכותב על האב, הוא מסתמך גם על אחיו ר' משולם (מנרבונא).

יונה, כתוב ט' רי"ט, הגהות ב"מ סימן תל"ט נזכר פעמים ובשמו המלא ר' יונה בן שמואל. ביחוד הוא מצוטט הרבה במועד קטן, לעתים קרובות הוא נקרא ר' יונה מטולידו, כך שם סימן תתפ"ו, וכן תתפ"ה; ואילו במקבילה בהלכות שמחות להמהר"ם מרוטנברג כתוב: „ה"ר יונה הקדוש מפרובינצא“. יונתן (הקשיש), בן דורם של ר' יהודה בן קלונימוס משפיירא ושל ר' אפרים בן יעקב (כ"ב א' תס"ח), בב"ק ג' ל' הוא מצוטט מן אור זרוע. ואולי הכוונה לר' יונתן הכהן מלוניל, הנזכר באור זרוע ח"א 64 בתור שואל של ר' יצחק בן אברהם.

יונתן (הצעיר)⁴⁵), בן-דודו הקשיש וידידו של המהר"ם מרוטנבורג. הלה ענה לר' יונתן על שאלה (נידה (מקוואות) תשס"ד); במקום אחר הוא מספר (מועד קטן, תתקכ"ה), שבשעה שלמד בצעירותו אצל ר' יצחק אור-זרוע

39) השווה קורא הדורות ט"ז ע"ב, וצונץ לתולדות עמ' 52.

40) עיי' צונץ שם עמ' 56, ובקורא הדורות י"ח ע"א.

41) עיי' להלן בערך שמואל מפלייזא.

42) צונץ שם עמ' 52.

43) בניגוד לדעתו של צונץ שם שם.

44) לאותו יום טוב בן יהודה מכוון גם באור זרוע ח"ש עמ' 155 במקום שרבינו תם קורא

לו לאותו בן-דוד „אחי ה"ר י"ט“.

45) צונץ שם עמ' 51 אינו מבדיל בין אותו יונתן ובין יונתן הקשיש.

בוירצבורק, הגיע לשם לאחיו של ר' יונתן שלנו, לר' יוסף – ידיעה בדבר מות אחות.

יוסף, ואחיו החכם ששמו לא נתפרש, נכדים של ר' שמשון משאנץ, הגהות לקידושין תרמ"ה.

יוסף בן אברהם, בדפוסים בהגהות ליבמות ק"ז, שם מובאת תשובה ממנו, שבה הוא מסתמך על ר' יחיאל מפאריש ועל ר' יצחק מקורביל. אולי הוא אותו ר' יוסף, שיחד עם אביו אברהם בן יוסף מן Aix, חיבר את המכתב מ"ד שבספר מנחת קנאות.

יוסף החסיד האשכנזי, נזכר במועד קטן תתקל"ו, בתור בן דורו של ר' ברוך.

יוסף בכור שור, נקרא גם רק בכור שור (גיטין א' ת"פ), חיבר פירוש לחומש, שדברי תמצית ארוכים מן אותו פירוש מובאים בדפוסים שבועות בסוף פרק ג'; אולם בכתבי-יד ב' ו' מובאים הדברים בהלכות נדרים.

יוסף בן אליה, חי בצרפת; בן דורו ושואלו של ר' אליעזר בן נתן, נזכר בב"ב ג' תקנ"ו, יש להבדיל בינו ובין חכם אחר צעיר ממנו בן אותו שם, שהיה אחיו של ר' פרץ בן אליה.

יוסף הגדול, עיין יוסף טוב עלם.

יוסף בן יצחק, חולין ח' תשכ"ז, בכתבי יד ב' ו' שם נאמר במפורש „בן יצחק“ לא כמו בדפוסים, במקום ששמו נמסר דרך קיצור „בר“י. לפי הדפוסים בהגהות לקידושין תקס"ח הוא היה שואל של ר' יצחק מפאריש (עיין בערכו). ר' יצחק בן מנחם מסתמך עליו בתשובה (ב"מ א' רנ"א); ומשם יוצא שהיה כנראה בן-דורו הקשיש. אי-אפשר איפוא לזהותו עם ר' יוסף מאורליינש, שחי זמן רב אחרי ר' יצחק בן מנחם⁽⁴⁶⁾. בכתובות ט' רכ"ח הוא נזכר⁽⁴⁷⁾ ליד ר' שלמה בן יצחק. את השם האחרון אין לזהות עם ר' שלמה בן יצחק מאורליינש, אלא הכוונה כמו בדרך כלל, לרש"י⁽⁴⁸⁾. על חכם אחר צעיר בהרבה מן ר' יוסף שלנו, מסתמך המהר"ם מרוטנבורג (הלכות שמחות סימן ה') כעל רבו („שמעתי מפי ה"ר יוסף בן יצחק“).

יוסף קלצון, בפסחים ג' תקצ"ה נאמר: „וכן פסק רבי' יוסף“, ואילו בכ"י ב' נוסף אחרי זה: „קלצון“. בחולין ג' תרל"ה מזכירו השר ר' משה מקוצי, וכנראה שהוא היה רבו של השר; שהרי בכתבי-היד ב' ו' שם נאמר: „השר בשם רבי' יוסף קלצון“ (ו: קלצון). אולם בדפוסים, ואף בהוצאות ריווא נמצא בטעות „יוסף קולצוף“, שיבוש ששד"ל עדיין מחזיק בו⁽⁴⁹⁾.

יוסף הלוי, נזכר בכתבי יד ב' ו' לב"מ פרק ג'. לפי משנה תורה הל' שאלה ופקדון הלכה ו' („וכזה הורו רבותי הרב ר' יוסף הלוי ורבו ז"ל“), יוצא שהוא היה רבו של הרמב"ם.

(46) נגד דעת צונץ שם עמ' 75.

(47) כך נמצא בכתבי היד ובהוצאת ריווא (שכ"ח) שם; אולם במתדורות חמאחרות מובא

בטעות במקום: „יוסף ב' יצחק“—מובא: „ר"י טוב עלם“.

(48) השוה צונץ שם שם.

(49) אוצר נחמד, מחברת שנייה עמ' 11. אותו שיבוש נמצא בטורי זחב ליורת דעה א' ר',

שיבושים אחרים: „קלטון“, וכן „קלצון“, השוה צונץ שם עמ' 52, וכן בספרו תולדות הסטרי עמ' 612, עיין עוד למעלה בערך ר' יעקב מקלצון.

יוסף אבן מיגאש, שבועות תחילת פרק ב', בדפוסים יוסף בן מיגאש, בכתב-יד ב ו: „אבן מגש“. בדפוסים בב"ק ט' קכ"ח: „יוסף ן' מאגש“. יוסף בן משה, כך בכתבי יד ב ו לשבת ב' רצ"א; ואילו בדפוסים נמצא רק: „ר' יוסף“, בשעה שבכ"י מ נמצא במפורש: „הר"י פורת“. נמצאנו אפוא למדים, שר' יוסף בן משה הוא זהותי עם ר' יוסף פורת (עיין שם). לנוסח כתב-היד ב ו יש למצוא חיוק ואישור במקבילה בדפוסים בהגהות לשבת תחילת פרק ג' (הוצאת ריווא ס"ד).

יוסף מאורליינש (בכ"י ב תמיד כתוב משובש: „מאורלייש“ – בלי נו"ן). נזכר ביבמות ג' מ"ה. בא בכתובים עם רבינו תם, שהתייחס אליו בכבוד רב (עיין בשלטי הגבורים למרדכי גיטין פרק ט'); השוה למעלה בערך ר' יוסף בן יצחק.

יוסף פורת, שבת כ"ב תל"ו. צונץ (לתולדות עמ' 32) בעקבות היוחסין מציין אותו כבנו של ר' שמואל בן מאיר, אולם, כנראה, שהוא זהותי עם יוסף בן משה; עיין למעלה בערכו. בשעה שבדפוסים לשבת ה' של"ג נמצא: „וכן כתב ה"ר פורת“ חרי נמצא בכתב-יד ב ו: „וכ"כ ה"ר יוסף בר משה“; שם בהגהות ו ת"ס כתוב רק „ר' פורת“.

יוסף בן שמואל, עיין להלן בערך ר' יוסף טוב עלם.

יוסף מטרנטא, עיין להלן ר' יעקב מטרנא.

יוסף טוב עלם (ריט"ע), נקרא גם ר' יוסף הגדול⁵⁰, בדפוסים ע"ז ד' תתמ"ז, במקום שנזכר גם אחיו החכם. תשובתו לבני טרוייש נזכרת בב"ב א' תפ"א. סדר תנאים ואמוראים שלו⁵¹ נזכר בשבת ד תשס"ט ובגיטין ו' ת"ט, חיבורו על טופס הגט שם ט' תמ"ו⁵². מאחר שהיה אספן ומעתיק של חיבורים עתיקים⁵³, יש רגליים להשערה, שסידר אוסף תשובות מן הגאונים⁵⁴, עיין חולין ג' תרט"ז. תשובותיו נזכרות בב"ב ב' תקט"ו, וכן בהגהות לסנהדרין סימן תשכ"ב. מן החתימה של התשובה האחרונה, יוצא ששמו היה יוסף בן שמואל⁵⁵.

(עוד יבוא)

50) השוה צונץ שם עמ' 129.

51) חיד"א ח"ט בערכו.

52) „במכתב יוסף טוב עלם כחוב בור“ וכן „בסידור תקון של רבי יוסף טוב עלם כתב“.

53) עיין צונץ לתולדות עמ' 61.

54) „בתשובות הגאונים שכתב ריט"ע“, בדפוסים כחוב בטעות: „בתשוב' הגאון שכתב“.

55) השוה למעלה בהצ"ח 47.

הרב ד"ר שמואל כהן (ז"ל)

ר' מרדכי בן הלל האשכנזי*

פרשת חיי וכתביו

ט

שמות החכמים הנזכרים במרדכי

(המשך)

יחזקאל (בן אליה), אחיו ושואלו של טוביה מוינא; נזכר בדפוסים לב"ק י קצב ובהגהות לב"ב תרנט.

יחזקאל ממרבורק, עיין למעלה בערך חוקיה הערה 22.

יחזקיהו, עיין למעלה בערך חוקיה.

יחיאל בן יוסף, חולין א תקפט. נקרא לרוב על שם מקום מגוריו: ר' יחיאל מפריש. רבו של ר' פרץ בן אליה (עיין למעלה בפרק "רבותיו של המרדכי" סיני כרך י' עמ' ריא), חותנו המדומה של ר' מרדכי (השוה למעלה פרק ב, סיני כרך הנ"ל עמ' ט). השיטה שלו נזכרת בחולין ג תריג (בכ"י ב ו: "שיטת מורי רבי יחיאל בר יוסף מפריש"); הפרישה שלו—יבמות הגהות קז. השוה עוד להלן בערך יצחק מפריש.

יעבץ, עיין יעקב בן יצחק הלוי.

יעקב מבריא, הגהות לב"ב סמן תרסח.

יעקב מקינון, בכ"י ב ו לב"ב ב; סנהדרין ג תרצא, שם בסימן תרצ

נזכרת ה"שיטה" שלו.

יעקב מקורבויל, לפי אור-זרוע (חלק שני עמ' 8) נקרא גם "הקדוש".

יעקב בן יצחק הלוי, בן דורו של הראב"ן (עיין בערכו); "הפסקים" שלו

נזכרים בחולין ח תש; ה"תוספות" שלו נזכרות בב"ב ג תקלו—כפי שיוצא מן

כ"י ב ו: "כמו שפי' בתוספ' רבי יעבץ הלוי", בשעה שבדפוסים נמצא: "ופי'

רבי יעבץ". בב"ב תחלת פרק א בכ"י ב ו נמסר בשם ר' יואל הלוי: "בתוספ'

קרובי רבי יעבץ הלוי".

יעקב ישראל, שואל של רבנו תם; כתובות יא רנה.

יעקב בן יעקב, בן דורו של ר' אליעזר בן יואל, עיין למעלה בערך דוד

בן שאלתיאל.

יעקב בן יקר, נדה תשלח; רבו של רש"י (ברכות ח רד) ושל ר' שלמה

בן שמשון (עיין להלן בערכו); השוה ר"ה ג תשכב.

יעקב מקלצון, נזכר בהלכות קטנות (הלכ' ס' תורה) תחלת סמן תתקסב;

(*) תורגם מגרמנית על-ידי י. א. זיידמן.

אולי נשתבש מן השם "יעקב מקורצא" או "קורשן" (1); ויתכן שהשם יעקב מקלצון הוא שבוש מפענוח מוטעה "ר"י קלצון", עיין להלן בערך יוסף מקלצון. יעקב בן מאיר (רבנו תם); ס' הישר שלו נזכר בכתובות יג רפ; חבורו תקון הגט – גטין ד שסח; סדורו-ר"ה ג תשכב (כך בכ"י ב ו; ואילו בדפוסים נמצא: "ר"ח"). מחזורו נזכר בדפוסים שם ובערובין ג תצד.

יעקב מאורליינש (בכ"י ב, הכתיב בקביעות: מאורלייזש), נזכר בגטין ב שמא; היה שואל של רבנו תם (ב"ק י קסט). בכתובות ב קמח נזכר בדפוסים השם "ר' תם"; ואילו בכ"י ב ו-ר' יעקב מאורליינש. טעות זו מובנת, מאחר שגם לר' יעקב מאורליינש היה שם לואי: ר' תם (2).

יעקב בן שמשון, יומא בסוף סימן תשכז, כמו שנמצא בכ"י ב ו וכן בחדושי אנשי ש"ם (שם סמן א). נקרא גם יצחק בן שמשון מפלייזא (ביצה ב תרסב-בכ"י ב: "מפליידא"; בכ"י ו: "יעקב ב"ר שמשון" בלבד).

יעקב (הלוי) משפירא, רבו של ר' מרדכי, עיין למעלה. יעקב מטרנא (טרניז), בדפוסים לכתובות ב' קמו נזכר כבן דורו של רבנו תם; אולם בכ"י ב ו שם נמצא: "יוסף מטרנטא".

יצחק, לב"מ ח שצב, מתחילה, בכ"י ב ו, תשובת המהר"ם מרוטנבורג (השוה בתשובותיו הוצאת פראג סמן תתקטז) כך: "וששאלת אתה אלופי ומיודעי ה"ר יצחק". מסתבר שהכוונה היא לר' יצחק בן שמשון, שגם במקומות אחרים נזכר כשואל של המהר"ם (עיין בתשובות הוצאת קרימוניה סמן כא). אולם באותו פרק זמן, או בסמוך לאחריו, חי חכם בשם ר' יצחק בן אליה בצרפת, שעמד בכתובים עם ר' חיים אור זרוע (3).

יצחק בן אברהם, נכתב בקצור: ריצב"א, ריב"א, ר"י; ובכדי להבדילו מן הר"י הזקן – קוראים לו: ריב"א הבחור, או: ר"י הבחור (כך בכתובות יא רנא; בפסחים א תקלג נמצא בדפוסים: "ר"י ב"ר אברהם"; ואילו בכ"י ב ו: "ריב"א הבחור נ"ע"). בגטין ט תמו מובאת ממנו תשובה מעניינת: בא גט מהונגאריה, שנתעוררו כמה ספקות בדבר כשרותו. אולם מתוך שתוף בצער האשה ואביה (יען אשר עגמה נפשי על האיש הזה ועל עיגון הבת) הכשירו-בתנאי שגם אחיו ר' שמשון יסכים על ידו, אגב, אח"כ נתקבלה הסכמת האח לענין הנדון (4).

יצחק הזקן, עיין יצחק בן שמואל.

יצחק בן אשר הלוי (הקשיש), בן דורו של ר' שמריה משפירא (ב"ק ג מא). היה שואל של ר' יעבץ (ב"ב ג תקנו); "פסקי רבי"ח" שלו נזכרים בב"מ ה שלו; התוספות שלו – בחולין ג תרס.

יצחק בן אשר הלוי (הצעיר), מת על קידוש השם; כמו שיוצא ממועד קטן סמן תתקד: "וריב"א הלוי הבחור שנהרג על קידוש השם"; אולם במקבילה בהל' שמחות להמהר"ם סמן עח כתוב: "ור' יצחק ב"ר אשר ז"ל שנהרג".

(1) עיין צונץ לתולדות עמ' 42, (2) עיין צונץ שם עמ' 75.

(3) עיין בתשובותיו סמן קסה וקסו. מן סיום תשובה קמו אנו למדים שחי בצרפת.

(4) שמות המקומות והנהרות המובאים באותה תשובה יש לחפש בצרפת. אולם מאחר שלא

ידעו בהונגאריה את מבטאם המדויק של השמות הצרפתיים – לכן נכתבו בצורה משושבת. חשוד

בז'אנר ה עמ' 15.

יצחק בן ברוך, ב"ב ח תקפט; בן-דורו הקשיש – וכפי הנראה גם רבו – של ר' שמואל מוירדון. היה לו שם לואי: „משירא שאלדי“. בביצה פרק א בתחלה, נמצאת הוספה בכל שלשת כתבי היד: ב ו מ – והיא: „התיר רבינו יצחק בר ברוך שקורין משירא שאלדי להר"ר שמואל מוירדון ליקח פת מן הגוי בשבת“. אולם בדבר שם המקור מחולקים כתבי היד: ב: לנכון: מוירדון; מ: מזורדס; ו: מוירדון. ר' שמואל ורוורין, שצונץ (לתולדות עמ' 50) מזכירו כבן-דורו של ר' יצחק בן ברוך – אף כאן נשחבש שם המקום, והכוונה לר' שמואל מוירדון.

יצחק מביהם, עיין יצחק בן מרדכי מביהם.
יצחק (בן יוסף) ⁵ מקורבווייל, חתנו של ר' יחיאל מפריש, גיסו המדומה של ר' מרדכי (עיין למעלה סיני כרך י', עמ' ט). ספרו הסמ"ק נזכר בכ"י ב ו רק פעם אחת, בסוף מסכת זבחים בפסקה – שאינה בדפוסים – המתחילה: „וכן פי' ה"ר יצחק בספר המצות שקיצר“. והנה אותה פסקה בשלמותה נמצאת בדפוסים, במקום אחר, לביצה א תרמו ולה דברי פתיחה: „וכן פי' ה"ר יצחק מקורבווייל בס' המצות שבקוצר“ – אבל כאן חסרה בכ"י ב ו. השוה נספח ג', נחפרסם בסיני כרך יא, עמ' רסח, ואילך.

יצחק מדפיר"א (מדנפירא); חבורו בדבר טופס הגט והלכותיו מצוטט בגטין ד שסז; הכוונה לר' יצחק הזקן (בן שמואל). כמו שיוצא מגטין סמן תנג (הלכ' גט) במקום שנזכר אותו חבור. השוה תשובות מיימוניות למאכלות אסורות פרק א, תשובה ה: „השיב ר"י ב"ר שמואל מדנפיר"א.

יצחק בן אלעזר הלוי (סוכה ג תשנב בכ"י ב ו; בדפוסים חסר „הלוי“). ברגיל הוא נקרא רק „ר"י הלוי“ או: „ר"י סנן לוי"א. היה רבו של רש"י ⁶ (הגהות למגילה תש"פ). חי בוורמייזא (ר"י הלוי מגרמייזא – חולין ג. תריט), במקום שנולד לו בן ⁷ (הגהות להלכות ט' באב תתלד). עיין עוד ר"ה ג תשכב.

יצחק מאורא, גטין ד שפד.
יצחק החסיד, חבורו „חיי עולם“ מצוטט בהלכות קטנות סמן תתקנב.
יצחק גיא, בדפוסים מגלה ד' תתלא.
יצחק בן יעקב, בכ"י ב ו לב"מ ד אחרי סמן שנ; הכוונה לר' יצחק הלבן ⁷.

יצחק בן יהודה, יש להבדילו מן החכם בן אותו שם, שחבר את הספר „פענח רזא“ ושהיה בהרבה שנים צעיר מן הראשון. היה שואלו של רש"י (חולין ז תרנט). כפי הנראה למד אצל ר' אליעזר הגדול (ר"ה ג תשכב); ותקן כמה דברים בסדר התפלה בעיר מגינצא (שם), וכפי שאומרים נפגש עם ר' האי גאון ברומא (שב' טו שפו).

יצחק הקטן, בדפוסים לע"ז ד תתמו; כנראה שהיה רבו של ר' שמואל משליצשטט; הפסקה מסומנת בתור „הגה“.

יצחק מקרימש (כ"י ו: מקרימוש), בכ"י ב ו בסוף ר"ה.
יצחק הלבן, חולין ז תרעד; בכ"י ב ו בהוספה לע"ז ב תתכד, עיין

⁵ עיין בן-יעקב, דברים עתיקים, קונטרס שני, עמ' 9.

⁶ עיין צונץ, תולדות חסידות עמ' 157.

⁷ השוה צונץ לתולדות עמ' 33.

למעלה בערך יצחק בן יעקב.

יצחק מלונדון (מלונדריש). נזכר רק בדפוסים ב"ק י קנא ובהגהות לגטין תסו ותסז.

יצחק בן מלכי צדק, ברכות ח קצא, נקרא גם ר"י דסימפונט (בכ"י ב ו לב"ב פרק ב). השוה שבלי הלקט סמן נח: "וה"ר יצחק ב"ר מלכי צדק ז"ל מסיפונט", וכן ה"ל שמחות למהר"ם בסוף סמן ה.

יצחק בן מנח, כתובות יב רסו.

יצחק בן מרדכי מביהם, כך בכ"י ב ו בר"ה פרק ב, לפי אור-זרוע חלק שני קכ ע"ב; אולם שם כתוב: ר' יצחק מפראג. נקרא לפעמים רק ר' יצחק מביהם (הגהות לנדה סמן תשפ) או ביתר דיוק נקרא: ר' יצחק מפראג (פסחים ב תקסז; בכ"י ב בטעות: "ר' אליעזר מפראג"). היה תלמידו של ר' יצחק בן אשר הלוי⁽⁸⁾, בן דורו של רבנו תם (הגהות לשבת הוצאת ריווא סמן תכד), שואל של ר' אליעזר בן נתן (ב"ב ג תקנו) וחי בפרק זמן אחד עם ר' אפרים (בן יצחק) בריגנשפורג (ר"ה ג תשכא). על פסק דין שניתן ע"י רבני ריגנשפורג חתום הוא לראשונה (עיין להלן בערך רבני רינוס). התוספות שלו מוכירים במועד קטן סמן תתקכ (השוה ה"ל שמחות למהר"ם סמן קיב). והיה עוד חכם באותו שם, אולם צעיר מן הקודם, שואל של ר' חיים אור זרוע, עיין בתשובותיו סמן קס.

יצחק בן מאיר, נכתב בקיצור: "ריב"ם" או "ריצב"ם". אחיו של רבנו תם; ר' אליעזר בן יואל מצטט את התוספות של הריב"ם בב"ב י תרמא; וכן בכ"י ב ו לב"מ פרק ט. "היסוד" שלו נזכר בכ"י ב לב"ב ב תקכא.

יצחק בן מנחם, בן דורו הצעיר של ר' יוסף טוב עלם ואולי היה תלמידו (עיין תשובתו לב"מ ג שיב: "תשובה מר"י ב"ר מנחם שהעיד על ר"י טוב עלם"). למד תורה מפי ר' יוסף בן יצחק (עיין בתשובת ריב"ם לב"מ א רנא: "וראיתי אני את רבי יוסף ברבי יצחק"). היה עוד אדם בן אותו שם, אבל צעיר מן הראשון; זה השני היה בן-דורו וקרובו של ר' אליעזר בן יואל הלוי והיה חי בעיר לורך. אולם כנראה לא נמנה על חכמי הלכה ולא שמש ברבנות (עיין תשובות מיימוניות ה"ל שכנים תשובה טז).

יצחק בן משה (בן יצחק בן שלום)⁽⁹⁾, ברגיל נקרא על שום ספרו המצוטט הרבה ר' יצחק אור-זרוע ובדרך קיצור "ריא"ז"; כן הוא נקרא ר' יצחק מוינא, משום שישב הרבה שנים בעיר זו (כך לדוגמא בב"מ ג רסז ורפא). בין שאר רבותיו יצויין כאן ר' שמשון מקוצי (ב"מ ג רפא). היה רבו של המהר"ם מרוטנבורג, בין שאר מסכתות למד המהר"ם אצלו מסכת ב"ק (ב"ב ג תקלח).

יצחק מאורליינש, בן-דורו של רבנו תם; הגהות לגטין תנח.

יצחק אור-זרוע, עיין יצחק בן משה.

יצחק מפריש, כך נמצא פעמים בטעות בדפוסים (כנראה בגלל פענוח מוטעה של הקצור "רי"י). בקדושין מתחיל הגהה תקסח בזו הלשון: "השיב

(8) עיין בה"ל שמחות למהר"ם מרוטנבורג סמן עג: "תוס' רבי' יצחק בר מרדכי שכח לפני יצחק ב"ר אשר".

(9) אותו אילן יחס יוצא מתוך תשובה (סמן קסז) של ר' חיים אור זרוע. עליו פרסם גרוס מונוגרפיה מצוינה במונטשריפט לפרנקליגרין, שנת 1871, עמ' 248 ואילך.

ר' יצחק מפריש" אולם בחתימת התשובה כתוב לנכון: „יהוד' בן יצחק" (עיין יהודה מפריש); ובגטין ז תכו נזכר ר' יצחק מפריש שאסר לסדר גט על תנאי. והנה בכ"י ב ו במקום הזה כתוב לנכון: יחיאל בר יוסף מפריש¹⁰). ר' יצחק מפריש נזכר עוד – אבל רק בדפוסים – בהגהות לקידושין סמן תקסח, בתור משיב של יוסף בן יצחק (עיין שם).

יצחק בן פרץ, נזכר אמנם לרוב אבל רק בדפוסים: כך בגטין ב שמת, בפסקה המסומנת כ„הגה"; בהגהות לנדה סמן תשפד, שם בסימן תשפו מובאת תשובה ממנו; ובב"ק י קנג. הפסקה המובאת בברכות ח קצה בשם „מהרי"ף – מצוטטת בהוצאת שונצינו שם מתוך „נימוקי ה"ר יצחק בה"ר פרץ גאון". כל הפסקות האלה חסרות בכתבי היד, וברי אפוא שהן הוספות מאוחרות מאת ר' שמואל שליזשטט. קרוב לודאי שהכוונה לבן של ר' פרץ בן אליה, שהיה אחד מרבותיו של ר' מרדכי ועוד האריך ימים אחרי מות תלמידו (עיין למעלה סיני כרך י', עמ' ריא; וכן בכרך יב, עמ' ק ואילך).

יצחק מפראג, עיין יצחק בן מרדכי מביהם.

יצחק בן שלמה, עיין יצחק בן שמואל.

יצחק בן שמואל, נכתב דרך קיצור: ר"י, או: ר"י הזקן; כתובות יב רסט, נקרא גם: ר' יצחק בן שמואל החסיד (ב"מ ה שכא; השוה צונץ, תולדות הספרות עמ' רפג). היה נכדו של ר' שמחה מויטרי (מועד קטן תתלט). בדבר חבורו „טופס גט והלכותיו" עיין למעלה בערך יצחק מדנפירא. בדפוסים לגטין א שכו כתוב: „ריב"א פליג"; אולם בכ"י ב ו שם נמצא: „ור"י ב"ר שמואל". אותו שם האחרון נמצא באותם כ"י גם בהגהות לשבת (לפרק יז) סמן תסד – בשעה שבדפוסים כתוב: ר' יצחק בן שלמה.

יצחק מסיפונט, עיין יצחק בן מלכי צדק.

יצחק מוינא, עיין יצחק בן משה.

יקותיאל, בן דורו של המהר"ם מרוטנבורג, לפי כ"י ב ו הרי תשובת המהר"ם¹¹) המובאת בב"מ ה שכד נשלחה לר' יקותיאל.

יקיר. השם „רבינו יקיר" מצוטט לעתים תכופות במרדכי, לרוב מן ספר החכמה לר' ברוך (שמואל¹²), הקורא לו „מורי" (חולין ז תרפד; בדפוסים לב"ב א תסט; השוה אור זרוע חלק ראשון עמ' 139). והנה כבר העיר על כך אויערבך¹³), ששני דינים ידועים של ר' אפרים בן יצחק, שזכו לברורים מרובים יוחסו ע"י ר' ברוך בן שמואל וכן ע"י חכמים מאוחרים – לא לר' אפרים אלא לרבינו יקיר. ואויערבך משתדל לפתור את הבעיה כך: הוא מזהה את השם יקיר עם יקר (בן שמואל), שהיה תלמידו של ר' אפרים בן יצחק, ושקבל דיני רבו והוראותיו; משום כך יש ואותם הדינים משייכים למורה ויש שמשייכים

¹⁰) השוה שלטי הגבורים לגטין ט שם נאמר: „ומו' רבי' יחיאל בר יוסף חי' רגיל... לגרש

לגמרי בלא שום תנאי" וכו'.

¹¹) בהוצאת פראג סמן עט.

¹²) בסנהדרין ג תרסט, נמצא בכ"י ב ו אחרי „נקרא רשע ופס' לצדות" -- חוספה ארנכה

המתחילה בזו הלשון: „אכתוב קצת מדברי רבי' יקיר והמה כס' החכמה בפ' זה בורר" וסיומת: „ע"כ דברי רבי' יקיר".

¹³) ברית אברהם עמ' 10.

אותם לתלמיד. צונץ, המדגיש גם כן אותה סתירה¹⁴) קולע גם כאן למטרה: צונץ היטיב לראות, שר' יהודה בן קלונימוס פונה לר' אפרים בן יצחק וקורא לו „בן יקיר“ והוא מוסיף: „שמא – בהתאם למה שנאמר בירמיה לא יט¹⁵) – נקרא אפרים בשם יקיר?“ ודברי צונץ נכונים בהחלט: א. לא פעם מצינו שתי גירסות: אחת – אפרים והשניה – יקיר¹⁶) מה שמרמז, שבכ"י אחד היה השם הראשון, ואילו בכ"י אחר – השם השני. ב. אותו דין משייכים חכמים ידועים לראשון, ואילו חכמים אחרים – לשני, דבר שכבר העירונו עליו למעלה. ג. ואחרון אחרון: בשעה שבדפוסים שלנו נמצא השם רבינו יקיר, הרי בכתבי היד אנו מוצאים – רבינו אפרים¹⁷). אף מן העובדה, שמציינים את ר' יקיר כרבו של ר' יואל הלוי (ב"ב א תצא), וכן מסמנים אותו כשואל של ר' יהודה בן קלונימוס ממגינצא (כתובות יא רנו ובתשובות המהר"ם מרוטנבורג הוצאת פראג סימן תתכג) – עובדות אלו מאשרות את זהו השמות של אפרים בן יצחק עם ר' יקיר; שהרי ר' אפרים היה רבו של ר' יואל ושואל של ר' יהודה הנ"ל¹⁸). ברי אפוא שבכל מקום שאנו מוצאים את השם ר' יקיר הכוונה תמיד לר' אפרים בן יצחק. מסתבר, שמקודם קראו לו באותו שם חבה רק תלמידיו, והתכוונו לרמוז שהוא אדם יקר¹⁹). אח"כ התפשט השם על חוג רחב יותר ובו שכחו על הקשר בין שם החבה והשם העצמי – וכך הפך בטעות השם רבנו יקיר כשם פרטי. כנויים בדומה לזה של יקיר במקום אפרים – על סמך הכתוב בירמיה לא יט – מצינו גם בשמות אחרים; כגון פורת במקום יוסף – על סמך הכתוב בבראשית ג כב: „בן פרת יוסף“; מצליח – על יסוד הכתוב שם לט ב: „ויהי ה' את יוסף ויהי איש מצליח“ – בכור שור – בהתאם למה שנאמר על יוסף בדברים לג יז: „בכור שורו הדר לו“. כיוצא בו כנו לחכמים, ששםם היה יעקב (בן מאיר, ומאורליינש) – בשם ר' תם על סמך הכתוב בבראשית כה כז: „ויעקב איש תם“. כיוצא בהם כנו את השם יהודה – אריה או גור אריה (עיין למעלה בערך יהודה מפריש); את השם מאיר כנו נהוראי (עיין צונץ תולדות הספרות עמ' 610).

יקר בן שמואל הלוי, ב"מ ט תג מצוטט מן ספר החכמה. למד תורה מפני ר' קלונימוס ברומא, וחי – לכל הפחות במשך תקופה מסוימת – בשפירא²⁰). אין

14) תולדות הספרות עמ' 275. 15) „הבן יקיר לי אפרים“.

16) כך בב"מ א רנג בדפוסים: „רבי יקיר“; ובהצרת שולים נאמר: „נ"א רבי אפרים“ וכן בחולין ג תרכג.

17) ב"ק ג לו: „וכן מי רבי יקר“ (קרא: יקיר). ובכתבי יד ב ו: „רבי אפרים“; שם ט סוף סמן קלח: „דברי רבי יקיר“, ובכ"י ב ו: „מכאן עד סוף הפ' דברי רבי אפרים“. כן במקומות הבאים נמצא בכ"י ב ו אפרים במקום יקיר, ואלה הם: ב"ב א תסט, תצא ובתחלת סמן תקט, שם ח' סוף סמן תקצה ובחולין ג סוף תרכג.

18) עיין למעלה בערך אפרים בן יצחק. בדבר חליטת המכתבים הערה שבינו ובין ר' יהודה בן קלונימוס – השוה צונץ, תולדות הספרות עמ' 250, הערה 7.

19) כך ר' יואל הלוי ב"ב א תצא ור' ברוך בן שמואל סנהדרין ג תרצג – במקום שבכתבי יד ב ו נמצא: „מורי רבי יקיר“; השוה למעלה הערה 12 ועיין באור זרוע חלק ראשון עמ' קלט.

20) עיין ארחות חיים סמן פח: „וכת' ה"ר יקר ז"ל זה מנחם ראיתי באשפירא... ואני יקר שאלתי מרבי קלונימוס מרומ' ז"ל“.

להחליפו בחכם בן אותו שם, שהיה שואלו וקרובו של המהר"ם מרוטנבורג²¹ והיה תלמידו של ר' יחיאל מפריש (עיין שלטי הגבורים למרדכי גטין ט: ששמעתי ממורי ה"ר פרץ ששמע מפי ה"ר יקר ששמע מפי ר' יחיאל).

ישעיה, בן דורו של המהר"ם מרוטנבורג; הראשון הודיע להמהר"ם על פסק של ר' ישעיה מטרני הקשיש (גטין ה שצג). כנראה שהוא זהותי עם ישעיה (בן אליה) מטרני הצעיר.

ישעיה מטרני (טרנא, טירני; בכ"י ב: טרני) הקשיש; גטין ה שצג; שם בהגהות סמן תנו מובאת תשובה ממנו; בכ"י ב ו (שם הלכות גט) נאמר: "תשובת רבי ישעיה הגדול מטרני". שמו המלא היה כנראה: ישעיה בן מלכיא²².

ישראל מבמברג (אין אחידות בכתבי שם העיר: מבונבירג, מבונבורק, מבייברק; אבל בכתבי היר תמיד: מבננברק). נזכר במרדכי לשבת ב רצו, ע"ז ה תתנו; היה תלמידו של ר' שמואל (בן ברוך) מבמברג²³, ור' ישראל מסייע לרוב ב"תוספות" שלו בדברי רבו זה. תוספות אלה מסומנות לרוב ביחוד במסכות שבת וע"ז, בשם: "תוספ' הר' ר' ישראל"²⁴.

ישראל בן אורי (אור) שרגא, הגהות לשבת (פרק ג) סמן תרנו; בכ"י ב ו נמצא שם: "הרב ר' ישראל בה"ר אור שרגא".

מאיר, אבי רבינו תם (פסחים, תוספ' מערבי פסחים, בהוצ' ריווא, הגהות שלג) ואבי ר' שמואל בן מאיר (קידושין ג תקיד).

מאיר בן ברוך, או ר' מאיר מרוטנבורג, עיין למעלה בפרק ג בשם "רבותיו של המרדכי" (סיני כרך י' עמ' רט ואילך).

מאיר הכהן, עיין להלן בערך משה הכהן.

מאיר מאנגליא, הלכות אבילות שלו מצוטטות במועד קטן סימן חתקס וכן בסימן תתקכא; השוה שמחות להמהר"ם מרוטנבורג סימן קיב וכן סימן קטו. מאיר בן קלונימוס, אחי ר' יהודה בן קלונימוס, עיין להלן בערך "רבי שפיירא".

מאיר הלוי, כך בדפוסים ב"ב ג תקכח במקום משה הכהן, עיין להלן בערכו, ולמעלה פרק ח בשם "נוסח מרדכי שלפנינו והנוסח המקורי" (סיני כרך יד, עמ' מו) בהערה 356.

(21) עיין בחשובותיו הוצאת קרימוניה סמן ס, פא, קסא, ושם עז קכה: "קרובי ה"ר יקר הלוי".

(22) בתשובות ר' חיים אור זרוע סימן סט, נוסף בטעות — כנראה במי נכד של ר' יצחק אור זרוע — לר' ישעיה מטרני הזקן, נוסף: "בן רב' אליה". אולם אנו יודעים, שזה הית שמו של ר' ישעיה מטרני הצעיר, בן בתו של ר' ישעיה מטרני הזקן. והנה ר' ישראל ברונה, מצטט אותה מסקה (בתשובותיו מימן רח) מתשובות ר' חיים, והוא כותב: "בן רבי מלכיאלי, וכנראה שכיוון לאמת".

(23) עין ע"ז ה. סוף סמן תתנו; שב' א רלו: "וכתב ה"ר שמואל מרוטנבורק"; ואילו בכ"י ב ו: "וכת' ה"ר ישראל משום ה"ר שמואל בן ר"ב". בהגהות לשבת (פרק שני) סמן תנו: "ור' שמואל בן ר"ב פיר' וכו' — ובכ"י ב ו נמסר במקור: "מתוספ' ה"ר ישראל". בשבת פרק ב נמצא בכ"י ב בהוספה: "כת' ה"ר ישראל משום ה"ר ישראל מבננברק" — יש לקרא: "שמואל מבננברק"; ובכ"י ו נשתבש עוד יותר: "ישראל ממורצברק".

(24) חשות למראי המקומות שבהערה הקודמת, חשות עוד ע"ז ב תתלג, בכתבי היר לשבת

סוף טו מצוטטות תוספות אלו שלש מצמים.

מאיר בן מרדכי, עיין להלן בערך משה בן מרדכי.
מאיר בן משה, אחד החתומים על התשובה ששלחו „רבני צרפת“
לר' אליעזר בן נתן על שאלתו; ב"ב ג תקנו.
„מנהגים“, מגילה ד. ריש סימן תתלא⁽²⁵⁾.
מנוח אליהו, בדפוסים ברכות ו קלא. מן אור זרוע ח"א עמ' 226 יוצא,
ששמו היה בן יעקב הלוי, והיה בן דורו של ר' שמחה משפירא ושל ר' יצחק
מוינא.

מנחם בן דוד, בב"ב ג תקנג מובאת-אגנם בצורה מקוצרת מאד ואף
משובשת-תשובה אליו (כמו שיוצא מכ"י ב) מאת המהר"ם מרוטנבורג. דבר זה
מתאשר אף מתשובות המהר"ם הוצאת קרימוניה סימן סג⁽²⁶⁾. בכ"י ו הוא נקרא
„מנחם בן דוד הלוי“. יוצא אפוא, שמנחם בן-דוד הוא מנחם הלוי, ש„קובץ“
שלו היה לפני עיני ר' מרדכי (נידה תשלט). מן כתבי-היד ב ו, פסחים ב תקסו
יוצא, שהיה תלמידו של ר' שמואל בן ברוך.

מנחם בן יעקב, עיין להלן בערך קלונימוס בן גרשון.
מנחם מיוני, בהגהות לפסחים (הוצאת ריווא סימן שפו); בכ"י ב: „מיואני“.
היה שואלו של רבינו חם, קידושין ב תקיח; בכ"י ב שם הוא נקרא רק:
„ר' מנחם“.

מנחם הלוי, עיין למעלה בערך מנחם בן דוד.
מנחם המכירי (בן מכיר), לפי אור זרוע חלק שני 54, הוא היה בן דודו
של ר' יצחק בן יהודה; תשיבה ממנו מובאת בפסחים ב תקנו.
מנחם בן נטרונאי, נזכר בב"ב ט תריד בתוספת הערה: „המכונה רבי
קיבלין (קופלין) מוירצבורק“⁽²⁷⁾; לפי אותו כינוי הוא נקרא לפרקים רק
„קיבלין מוירצבורק“ כמו בגיטין ג שפא, במקום שבדפוסים נמצא:
„קופלון“, בהוצאת ריווא (תקכח) כתוב במשובש: „קלכלון“ תחת: „קולבלון“
(Kölblein ?) – ואילו בכתבי יד ב ו: קוכלין. הכוונה ל-Kobelinus, magister
universitatis Judaeorum Herbipolensium (וירצבורק)⁽²⁸⁾; ומסתבר, שהוא
הוא „הר קובילי“ או „קובל“, שבתשובות לרמב"ם מרבים לצטט את חיבוריו:
„קובץ. נימוקים“⁽²⁹⁾. היה בן דורו וקרובו של המהר"ם מרוטנבורג⁽³⁰⁾.
מנחם בן שלמה, חיבורו „שכל טוב“ מצוטט בסנהדרין ג תרצט.

מנשה מפונטיווא, עיין להלן בערך משה מפונטיווא.
מרדכי (בן יוסף ?); בב"ב פרק ה תקסד נמצאת תשובה ארוכה של
המהר"ם מרוטנבורג, שאינה בשום קובץ של שלשת קבצי התשובות להמהר"ם.
והנה במקום הפתיחה שבדפוסים: „נשאל לרבי מאיר“ – נמצאים בכתבי-היד
ב ו הדברים הבאים: „שלי חדש ושל חברי ישן, גור אריה יונק מן הבשן,

(25) בדבר החיבורים השונים בשם „מנהגים“ עיין צונץ בספרו ריטוט עמ' 21 ואילך.

(26) השוה עור תשובותיו הוצאת פראג סימן כח, והוצאת לבוב סימן שלח.

(27) בכתבי יד ב ו הגורסים: „קופלין“ חסרה המלה: „מוירצבורק“.

(28) עיין המזכיר ט עמ' 55.

(29) כך, דרך דוגמה, בתשובה יח להל' מכירה; תשובה כג להל' שכירות; תש' יט לחל,

הלואה; ותשובות יד טו להל' גזקי ממון.

(30) עיין בתשובותיו הוצאת לבוב סימן קח: השוה עור תשובותיו הוצאת קרימוניה סימן כג.

הרב ד"ר שמואל כהן (ז"ל) : ר' מרדכי בן הלל האשכנזי רמה

מו' ה"ר מרדכי בלשן, פתחיה על הקצין, פותח דברים ודורשן, קרוי ושנוי תרצן ומקשן, שפתיו שפת אמת פרח שושן, מטיבותיה דמר נ"ל... לא מסתבר שאותה תשובה של המהר"ם נשלחה לתלמידו ר' מרדכי בן הלל, לא בגלל הביטוי: „מו' ה"ר מרדכי" – העשוי להתפרש כתואר כבוד; אלא קשה להניח שהמהר"ם יכתוב לתלמידו: „שלי חדש ושל חברי ישן". נראה לי אפוא, שכאן הכוונה לר' מרדכי בן יוסף, השואל של המהר"ם, והלה קורא לו: „איש שלומי ה"ר מרדכי"; עיין תשובות המהר"ם מרוטנבורג הוצאת קרימוניה סימן יא; השוה עוד תשובות ר' חיים אור זרוע, סימן רכד. מרדכי טורמשא, כך בדפוסים הגהות יבמות קה – אולם זהו שיבוש, ויש לקרא:

מרדכי וורמשא (מן העיר וורמייזא), כמו שמוכח מן ההגהות שבדפוסים לכתובות רצ.

משה, תלמידו של רבינו תם, בגיטין, הלכ' גט תנה; כנראה הכוונה לר' משה בן אברהם מן העיר פונטוויזא; השוה ספר הישר סימן תרכה. משה, התוספות שלו נזכרות בסנהדרין ג תרצה; ובכתבייד ב ו, הן נזכרות גם בב"ב פרק ג ופרק ד ליד תוספות הר"י („זה מצאתי בתוספ' ר"י ובתוס' ר' משה מצאתי"); הכוונה כנראה לר' משה מאיוורא, עיין להלן בערכו⁽³¹⁾.

משה מארלד (? Arelot), ר' קלונימוס (הזקן ?) כתב אליו תשובה⁽³²⁾, נזכר בשבועות פרק ב (הוצאת ריווא סימן תתשעד; והנה בכ"י ב שם כתוב: „מארלך", ובכ"י ו: „מארלך". האם הכוונה לעיר Erlach ? משה (? מקינון, הר"מ מקינון, בדפוסים גיטין א שכב.

משה בן חסדאי מטאכוי בביהמן, מחבר תוספות למסכת נדרים⁽³³⁾ היה חי בריגנשפורק; בכ"י ב נדה (מקוואות) תשמו כתוב: „מעשה בריגנשפורק" וכן: „והרי מקוה שבריגנשפורק" – בשעה שבדפוסים ובכתבייד אחרים כתוב: „גישפורק, גישפורק, גינשפורק". היא היה בן-דורו של ר' שמחה משפיירא; בכתבייד ב ו לע"ז פרק ב תתכט נאמר: „ונחלקו עליו (על ר' שמואל ב"ב) רבי שמחה וה"ר משה בר חסדאי".

משה (בן שלמה) הכהן, ברכות ח קצא; היה רבו של ר' אלעזר מוורמייזא, חולין תשכו; הפסקה המובאת מספר הרוקח (עיין שם סימן תיח) והפותחת בלשון: „קבלתי מרמ"ה" – מפוענחת במפורש, בכתבייד ב ו, במקום שכתוב: „משה הכהן". היה גם רבו של ר' ברוך בן שמואל; והלה קורא לו „מורי הכהן", כתובות ד קסב, וכן בחולין ז תרפד. הוא בא למגינצא מצרפת⁽³⁴⁾, חולין שם. תשובותיו נזכרות בכתבייד ב ו לב"מ פרק ט, והנה בדפוסים ב"ב א תסט כתוב „ר' מאיר הכהן" – מה שבוודאי שיבוש כתוצאה של פענוח

(31) עיין צונץ לתולדות עמ' 38.

(32) גם צונץ מזכיר – בחולדות הספרות עמ' 160, הערה 9 – חכם בשם „יתודת בר משה מארלדי", שהוא כנראה בנו של ר' משה הנזכר כאן.

(33) ר' ישראל ברוגא כתב בתשובותיו סימן רו: „וכ"כ משה בר חסדאי והוא ה"ר משה תקו בתוספותיו דפ"ק ונדרים"; בדבר הזהו כיין תקו וTachau בביהמן, עיין בתשובות שם סימן רצח.

(34) השוה אור זרוע חלק שני, עמ' 16 (סימן לד).

מיטעה „ר"מ כהן", במקום משה, כמו שנמצא באמת בכתבי־יד ב ו. ומאחר שכל הפסקה היא ציטט מספר „החכמה" לר' ברוך בן שמואל — הרי בוודאי שהכוונה שם לר' משה הכהן רבו של ר' ברוך הנ"ל. השוה עוד למעלה בערך „גאוני מגינצא" וכן להלן בערך שלמה בן משה הכהן.

משה מקוצי, כתובות ד קסב; נקרא גם „השר מקוצי". היה רבו של המהר"ם מרוטנבורג, חולין ג תרלה (השוה למעלה בערך יוסף קלצון). ספרו ה„סמ"ג" המצוטט הרבה, נקרא ברגיל רק „ס' מצות".

משה הדרשן, שבועות פרק ב (הוצאת ריווא סימן תתשסח) וכן בב"מ פרק ג.

משה בן אפרים, בכתבי־יד ב ו בסוף ראש־השנה.

משה (בן יום־טוב) מאיוורא—Evreux—(גם „מאברא") ברכות א לב, שם

ו קטו.

משה בן יואל, שואל של הראב"ן; שימש ביחד עם ר' יצחק בן מרדכי ור' אפרים בן יצחק ברבנות בעיר ריגנשפורק. עיין להלן בערך „רבני רינוס", וכן בר"ה ד תשכא; במקום שבכל שלושת כתבי היד (ב ו מ) נמצא בהודעת ר' יואל הלוי — בין השמות ר' אפרים ור' יצחק בן מרדכי — גם השלישי: „רבי משה".

משה בן מיימון, בדפוסים נקרא לרוב „המיימוני"; ואילו בכתבי יד ב ו רווח השם: „רבי משה אבן מיימון".

משה בן מרדכי, נמנה יחד עם ר' יהודה בן קלונימוס ור' משה הכהן על „גאוני מגינצא" (עיין למעלה באותו ערך). השוה ב"ב א תסח, וכן תפג במקום שכתוב בדפוסים בטעות „מאיר ב"מ"; ואילו בכתבי־יד ב ו כתוב לנכון: „משה ב"מ" (85). בדפוסים בב"ב ב תקכה נאמר: „כ' הרמב"ם דיכול לחזור"; ואילו בכתבי־יד ב ו כתוב: „כ' משה בר מרדכי" וכו'. ר' משה בן מרדכי היה קרובו ורבו של ר' אליעזר בן יואל—והלה קורא לו: „מורי הישיש" (86).

משה בן נחמן, בדפוסים מועד קטן תתסא, וכן תתקלו; והנה בתקביל, בהלכות שמחות לו להמהר"ם מרוטנבורג, הגירסא היא: „משה, בן הרב רבי מאיר מפי ר' יונה הקדוש".

משה מגירנברג, עיין להלן בערך משה מריגנשפורק.

משה מפונטיזא, בדפוסים בשבת יד שצז כתוב: „מפונטיזא", בכ"י ב: „מפונטיזא" ובכ"י ו נמצא במשובש: „מפוטיידא". בדפוסים ב"ק ט קלח כתוב בטעות: „מנשה מפונטיז"; אולם לנכון בכתבי־היד ב ו: „משה", לעומת זה יצא שם המקום במשובש: „פוטינדא".

משה מריגנשפורק, נזכר בב"ק י קמו, וכן בכתבי־היד ב ו לב"ב ג תקנג. היה בנו של ר' אברהם (בן משה) מריגנשפורק (עיין בערכו); בכתבי־היד ב ו שם פרק ט כתוב: „ה"ר משה בן ה"ר אברהם מריגנשפורק". בב"מ ט שצ נמצא בדפוסים בטעות: „משה (מנורבוק) מגירנבורק"; ואילו בכתבי־היד נמצא

(35) הנוסחה „משה ב"מ" מקבלת את אישורה בתשובות ר' חיים אור זרוע סימן קכב, תשובות ר' ישראל ברונא סימן קנז; וכן מן המרדכי לב"ק. קט"ו—במקום שאף בדפוסים עצמם כתוב: „משה".

(36) השוה תשובות מיימוניות ס' קנין (ה' שכנים) סימן טז.

גם כאן: משה מריגנשפורק.

משה משאנץ, ב"ק ט קלח.

משה מוינה, בדפוסים כתובות ז ר: „הר"מ מבייאנא"; בהוצאת ריווא: „מבייאנא"; ובכתב-יד ב: „מביירנא". בעניין שיבושים אלה, עיין בערך טוביה מוינה.

משולם, בשם זה נזכרים שני חכמים בספר המרדכי: אחד קשיש ואחד צעיר, ותמיד יש להבדיל ביניהם. עיין להלן משולם בן דוד ומשולם בן נתן. משולם בן דוד, בנו של ר' דוד בן קלונימוס, משיב של ר' ברוך בן שמואל; שהרי על הפתיחה (דפוסים כתובות ב קמט); „ור"ב שאל לר' דוד ב"ר קלונימוס" — נוספו, בכתב-היד ב ו, המלים: „ולבנו ה"ר משולם". הוא עמד בכתובים גם עם ר' שמחה משפירא (כמו שיוצא מכתב-היד ב ו — בשעה שבחולין ו תרנז כתוב רק „רבי משולם" — הרי בכתב-היד נאמר: „רבי משולם בן רבי דוד", וכן שם: תשלז), ועם ר' יצחק אור זרוע³⁷. הוא חי אפוא בין 1120–1250.

משולם בן קלונימוס (מלוקא), תשובתו מובאת בהגהות לב"ב תריג.

משולם בן מאיר מריצבור, בדפוסים בהגהות לכתובות רמת.

משולם בן משה, עיין להלן משולם בן נתן מנרבונא.

משולם בן נתן במילון, בן דודו ושואלו של רבינו תם, והלה מוכיחו קשות³⁸) בדבר הכרעה הלכית אחת. נזכר בפסחים, תוס' ערבי פסחים; הוצאת ריווא, בהגהות שם סימן שלד; ע"ז ב תתיו.

משולם בן נתן מנרבונא, סנהדרין ג תרפה; כתובות יג רסו. בב"ב ג תקנג, נמצאה — בכתב-יד ב ו אחרי המלים, „ישראל הבא מחמת גוי" — ההוספה הבאה: „וכן פסקו רבינו משולם מנרבונא ורבי אליהו מפריש וכל תלמידיהם וכן דעת ר"י ורבי אפרים ור' משה מריגנשפורק וכן פסק רבי יב"ק פ' הגזול עצים, פרי"ו³⁹). על התשובה ששלח לראב"ן לשאלתו (פ"ב ג תקנו) חתומים אחריו: יוסף בן אליה, נתן בן משולם (בנו) ומשולם בן משה⁴⁰).

מתתיה מקינון, תשובה ממנו נמצאת בדפוסים כתובות בסיום פרק ה (הוצאת ריווא סימן רסב); התשובה מצוטטת מן אביאסף. מן פתיחת התשובה („תשובה ממורי") אנו למדים, שהוא היה רבו של ר' אליעזר בן יואל הלוי — ומן החתימה יוצא, ששמו המלא היה: מתתיה בן יצחק. כנראה שהוא זהותי עם החכם הנזכר. במועד קטן סימן תתקלו (בסיום בערך) ליד ר' ברוך, ושואמרים עליו, שהוא אחד מן „עמודי העולם". תשובה אחרת ממנו, עיין בדפוסים הגהות כתובות רצ.

37) עיין בתשובות ר' חיים אור זרוע — סימן קג וכן קכא — במקום שנאמר, שקלונימוס בן יהודה הצעיר היה דודו של ר' דוד אבי ר' משולם.

38) השוה ספר הישר לרבינו תם, סימן תרכא ותרכב.

39) הוספה זו, הנמצאה גם בתשובות לרמב"ם ס' משפטים סימן ע, ישנה גם בדפוסים; אלא בתורת הערת שולים ורק מן המלים „וכן דעת ר"י"; אלע שמלת חסיוס נשתבשה בדפוסים ל„מרק יו", טעות זו נשתרבבה בגלל פענוח מוטעה של „פרי"ו", שצריך היה להיות: פיר' רבי יואל.

40) חסות ראב"ן אבן העזר קנר עא, וכן את התשובה של חכמי נרבונא באורחות חיים ח' קריאת ס"ת סימן ח.

הרב ד"ר שמואל כהן (ז"ל).

ר' מרדכי בן הלל האשכנזי:

פרשת חיינו וכתביו

ט

שמות החלמים הנזכרים במרדכי

(סוף)

נסים גאון, בן סמך שמרבים לצטטו; "מגלת סתרים" שלו נזכרת בכתבי יד ב ו בסיום סוכה בערך; תשובה ממנו מובאת בב"ב ג תקס. נתן, שואל ודוד של מאיר מרוטנבורג תשובת המהר"ם אליו, המובאת בדפוסים בשבועות ב תשנח, נמצאת בכתבי יד ב ו בהלכות נדרים — וכאן דברי פתיחה⁽⁴¹⁾: "תשובת מור"ם. אשר שאלת מורי דודי ה"ר נתן שי' על הנשבע ב"י הדברות וכו'".

נתן בן יחיאל, ברגיל נקרא רק "ר' נתן" או "ר' נתן בעל הערוך". תשובותיו מובאות בברכות ז, קעב. מרבים לצטט מספרו הערוך, לרוב לשם הסבר מלים ומושגים קשים; אבל לעתים קרובות מסתמכים עליו גם כעל בן-סמך בענייני הלכה. לרוב, אגב ציון הערך המתאים, מביאים דברי תמצית ארוכים וקצרים מן ספר הערוך. והנה אותם דברי הערוך המובאים במרדכי, יש והם שונים בהרבה ויש רק במעט מדברי הערוך שבהוצאות שלנו; יש והם חסרים לגמרי ויש שהם נמצאים בערך אחר ממה שצויין במרדכי — לשינויים אלה נודעת אפוא חשיבות לשם בקורת הנוסח של הספר החשוב, הערוך. ציטאטות מן הערוך, המראות רק שינויים קלים, בהשוואה לערוך שבהוצאות שלנו⁽⁴²⁾ — הן: ברכות ז, קסח, השוה ערוך בערך "אמך"⁽²⁾; הגהות שבת יז, תסב בהשוואה לערוך ערך סד⁽⁹⁾; ביצה ב, תרצב — ערוך ערך "קנב"; סוכה ג, תשנ"ג; מגילה ד אחרי סימן תתכב נמצא בכתב-יד ב ו: "וכן פי' בערוך בער' פרס האי פורסא וכו'" — דברים המתאימים מלה במלה, למה שנמצא בערוך באותו ערך. אחרי זה מובאים — בכתבי-יד שם — הדברים הבאים: "הני זבולי דחומשי, פי' בערוך שעושין סביב לספר מסגרת של עור בגובה לשמירת הספר, זבולי חיבור, כמו יזבילני אישי"; השוה בערוך בערך זביל⁽⁴³⁾; מועד קטן בסיום סימן תתקד (השוה הלכות שמחות למהר"ם

* תורגם מגרמנית על-ידי י. א. זיידמן

(41) השוה תשובות המהר"ם הוצאת סראג סימן תרלז.

(42) תחת ידי נמצא הערוך דפיס אמשטרדם, שנת 1656.

(43) שם בסיום סימן תתלב, נמצאת בכתבי יד ב ו — לפני "הלוחין פירש"י" —

ההוספה הבאה: "הלוחות, פי' בקו' לא ידעתי מה' הן, וי"מ הן העשויין לספרים שלנו שאין

מרוטנבורג סימן עח) — ערוך ערך אח (1); לעומת הדפוסים בב"מ ח, שצח "שואל אדם בטובו לעולם וכו'" נמצא בכתבי יד ב ו ניסוח אחר ובסיום: "וכן בערוך בערך שאל". והנה הדברים המובאים בכתבי היד מתאימים מלה במלה למה שנאמר בערוך ערך שאל; אלא שבפתיחה כתוב: "שואל אדם בטובו לעולם פי' ר"ח יש לשואל וכו'". ובחתימה: "מחזיר לו היד ופטור, וזהו ומהדר ליה דמיה קתיה", והשוה לכך תוספות ב"מ קג, עא דיבור המתחיל "שואל אדם". חולין ג, תרטז, שם ז, תרעו; השוה ערוך ערך "נתח". לע"ז ב בסוף סימן תתכג, השוה ערוך "קניא". הגהות לגיטין תחילת תקנו, והשוה ערוך "ספל". מקוואות (נדה) תשיו, השוה ערוך בערכים "קלקי" ו"מלמלין". חילופי נוסחאות יותר חשובים ושינויים ניכרים נמצאים במקומות הבאים: שבת כ, תכח במקום שמצוטט סכר (כ"ו ו: סבר), השוה ערוך בערכו וכן "סבר" וגם "פסק" (1) בעירובין ג נמצא בכתבי היד ב ו מ: "ובערוך פי' בערך חדש, איזהו חג שהחדש מתכסה בו שאין אומרים ובראשי חדשיכם לא בתפילה ולא בזולתה, פי' בלעדה, כלומ' בברכות שאומרים בשחרית", השוה ערוך "חדש" (1). בסיום ראש השנה, נמצא בכתבי יד ב ו הציטאט מן הערוך ערך "ראש" לפי הספר אור זרוע חלק שני קכ, ע"ב. בב"ב ב, תקכו, נמצאת — בכתבי היד ב ו — אחרי: "וזה לשון הערוך בערך מדד" וכו', החוספה הבאה: "פ' לא (אמרינו, כך: ב ו) בטפח לחוד וכו'. הוספה זו נמצאת במדרכי שם כהערת שוליים לפי "גדולת מדרכי". בהוצאות שלנו של ספר הערוך אין ערך "מדד" אלא "מד", וכל הציטאט הזה חסר שם. גיטין ח, תלז: "בערוך בערך גט וכו'", השוה ערוך בערכו חולין ז, תרס; השוה ערוך בערך אצבע.

נתן בן משולם. עיין למעלה משולם בן נתן מנרבונא.

נתן בן שמעון⁴⁴ בן דורו של שמחה משפירא, יבמות טז, פט.

נתנאל מקינון, ביצה א, תרמג; בכתבי היד מוסיפים לשמו עוד את התואר "הקדוש". לפי ציטאט של "מרדכי זקן מאד" המובא בתשובות המהרי"ק (סימן קב), יוצא שר' נתנאל מקינון עמד בכתובים עם ר' יחיאל מפאריש ועם ר' יצחק בן טודרוס.

סיני. בפסחים ב, תקפט, נמצא בכתבי יד ב ו: "והר' שמואל מפליזא כת' משם רבי' דוד⁴⁵ ורבי' סיני ורבי' יהוד' ורבי' מנחם". אולי הכוונה לר' אברהם בן ברוך (עיין למעלה בערכו), ונקרא כך על שם חיבורו סיני⁴⁶. סעדיה גאון, "פירוש להלכות נדה" נזכר מקוואות (נדה) תשמח.

עשויים כגליון, ובערוך (עיין ערך גליון) פי' שהן גליון של ס"ת של מעלה ושל מטה ושל בין דף לדף, והא לית' דא"כ היכי קאמי' הכי אין בהם משום קדושה הא אמרינו פי' כל כתבי (עיין שבת קטז, ע"א) הגליונים של מעלה ושל מטה ושכין דף לדף מטמאין את הידים, אלמ' יש בהן משום קדושה ומיהו יש לדחות דהתם מיירי אגב ס"ת וכו', והשוה תוספות מגילה לב, ע"א דיבור המתחיל "הלוח". ושם אחרי "שני לוחי פנקס" אנו קוראים: "ובימה, פירש"י בימה שעש' למלך כשקורא פרש' הקהל, ובערוך פי' הבמות שעושין לס"ת (עיין בערוך, ערך במות) ולא נהיר' דתשמיש ס"ת הוא ארון והארזן לעיל בירושלמי דאין בו משום קדושת ארון.

⁴⁴ על חכם זה, שכותבי תולדות הספרות לא הזכירוהו בשום מקום, עיין בתשובות ר' חיים אור זרוע סימן צא.

⁴⁵ בכ"ו בטעות: דוך. ⁴⁶ צונץ לחולדות עמ' 162.

עזריאל, בן דורו של רבנו תם. כך נמצא בכתבי יד ב, ו חולין ד, תרמט; ואילו בדפוסים כתוב: "ר' שמואל ור"ת". והנה גם בהגהות מימוני לה' חובל ומזיק ו, ד נזכר ר' עזריאל כבן-דורו של ר"ת. אותו ר' עזריאל נזכר בכ"י ב, ו, מ בכ"ק א. חכם צעיר בהרבה הוא ר'

עזריאל, המובא רק בדפוסים, כך בב"מ א, ריח ושם שנד. מן המקום האחרון יוצא, שכמו ר' מרדכי, היה אף הוא תלמידו של ר' פרץ. יש מקום להניח, שהוא זהותי עם עזריאל בן יחיאל, שתשובתו נזכרת ⁽⁴⁷⁾ בהגהות לקדושין תקנא. בתשובה אחרת הוא חותם: "עזריאל בן ר' יחיאל החסיד", ואפשר שהיה בנו של ר' יחיאל מפריש.

עזריאל בן יוסף, גם הוא נזכר רק בדפוסים, בהגהות. תשובה ממנו מובאת בהגהות לקדושין תקנז. תשובה שניה, שממנה יוצא שהוא חי בלותר, מובאת שם תקסב ⁽⁴⁸⁾. כנראה שהוא זהותי עם ר' עזריאל בן-דורו של ר' תם (עיין למעלה בערכו). השוה עוד בדפוסים לע"ז ד, תתמז.

עטור, מחבור זה מובאים הרבה דברי-תמצית ארוכים, ביחוד בהגהות הרש"ש לנשים.

עמרם (גאון); הרבה פעמים נזכר סדורו (לדוגמה מגלה ד, תתלא). פורת, עיין למעלה יוסף פורת.

פטר, שואל של רבינו תם. גיטין ו, תט וכן שם בהגהות תסא; וכפי שיוצא מן אור-זרוע חלק שני עמ' 47 — במקום שנזכר בתור שואל של ר' יצחק מסיפונטה — היה שמו המלא: פטר בן יוסף.

פינחס בן חפני, בדפוסים כתובות א, קלא; שם זה הוא שיבוש, כמו שמוכח מן כתבי יד ב, ו ומן גדולת מרדכי — הקוראים לנכון: שמואל בן חפני. פלטיאל, תשובה ממנו נזכרת בדפוסים הגהות לנידה תקסד, מסתבר שהכוונה לר' חיים פלטיאל בן יעקב, בדבר כינויו "תולעת" עיין סיני חוב' פה—פו ערך אביגדור.

פרץ בן אליה, רבו של ר' מרדכי עיין סיני חוב' ס—סב, עמוד ריא ואילך. צדוק, מרבים להזכירו בהגהות. ובהלכות הקטנות של שליששטט — בשם המקוצר: "ר"ץ" ⁽⁴⁹⁾; אולם נזכר לעתים רחוקות במרדכי גופו, כך לדוגמה בכתבי יד ב, ו לב"ק ט. הוא חיבר ספר בשם: תיקון תפילין, עיין הלכות קטנות תתקנ וכן בסימן תתקנד.

צמח (בן שלמה?) גאון. בביצה א, תרסד מובאת תשובה מאת "ר' צמח גאון ראש ישיבה"; בכתבי יד ב, ו שם נאמר: "צמח בר שלמה ריש מתיבתא", בכ"י מ נמצא אפילו: "צמח בר שמחה".

קלונימוס (בן יצחק) הזקן, חולין ג, תרכ, ב"מ ח, שפה. נפטר בשפיירא בשעה שהעיר היתה במצור, הלכך לא יכלו לקברו תיכף. בינתיים שמו את גזוית

(47) עיין בשלטי הגבורים למרדכי ב"מ פרק ד.

(48) אמנם תשובה זו מובאת בשלטי הגבורים למרדכי ב"ב פרק ב בשם "עזריה בן יחיאל"; אולם מסתבר, שכאן נתערבבו השם עזריה עם עזריאל, והשם "יחיאל" נתחלף ב"יוסף", והכוונה לר' עזריאל בן יחיאל.

(49) השם המקוצר: "ותירץ ר"ץ" המובא בהגהות לסוף עירובין — פוענח בהוצאת ריווא שם (סימן רעו) ל"ותי" רבי צדוק; השוה צונץ בהמוכר ט עמ' 132 ואילך.

הנפטר בארון ושמרוהו בבניין המקוה⁵⁰), מועד קטן סימן תתק; השוה הלכות שמחות למהר"ם מרוטנבורג סימן סח.

קלונימוס בן גרשון⁵¹) נתן פסק במשותף, עם ר' אלעזר מוורמייזא ור' מנחם בן יעקב, יבמות טז, פט.

קלונימוס בן יעקב, אחרי פטירתו התנהל דין תורה מעניין בין אלמנתו הזקנה אורגיא⁵²) ובין אחיו שנשארו בחיים, הלא הם ר' אפרים (מבונא) ור' הילל⁵³), יבמות ד, לא.

קלונימוס (בן משה) מלוקא (בכ"י ב: "מלוקה"), תשובותיו מצוטטות בכתובות י, רלה⁵⁴).

קלונימוס בן עובדיה, בדרך כלל חכם בלתי נודע; בשבת יד, שצט הוא מסתמך על ר' יום טוב מפליזא (עיין למעלה בערכו), וכפי הנראה היה תלמידו.

קלונימוס מרומי חולין ג, תריט הוא הוא.

קלונימוס בן שבת⁵⁵) חולין שם תרכ; נדד בהיותו כבר זקן מופלג לעיר וורמייזא, הגהות עירובין ג (הוצאת ריווא) רעה.

קלונימוס הפרנס, דודו של ר' שמחה משפירא⁵⁶), ב"ק ט, קעז; בכתב-יד מ נמצא רק: "דודי הפרנס".

קיבלין (Koppelin) מוורצבורק, עיין למעלה בערך מנחם בן נטרונאי.

רבני רנוס. בשם זה מסמנים — בניגוד לרבני צרפת — את רבני אשכנז בכלל. בב"ב ג, תקנו פונה ר' אליעזר בן נתן בשאלה ידועה הן לרבני רינוס והן לרבני צרפת — והנה הוא פותח במסירת התשובה של הראשונים בזה הלשון: "וזה היא תשובת רבני רעגנשבורק", ועל התשובה חתומים ר' יצחק בן מרדכי ור' משה בן יואל⁵⁷).

רבני שפירא, ביבמות יב, נח חתומים החכמים הבאים בתור "רבני שפירא" (ב, ו: "תשובה שפסקו רבני שפירא ר' מאיר" וכו'): מאיר בן קלונימוס, יהודה בן קלונימוס בן מאיר (ב, ו) וכן יצחק בן אשר הלוי. בתור בני דורם נזכרים שם החכמים הבאים: מנחם, יהודה בן קלונימוס בן משה (בכתב יד ב במפורש: "ב"ר משה"), משה בן מרדכי, וכן ברוך בן שמואל.

שאלתיאל (הזקן), מצוטט מספר החכמה (עיין למעלה בערך יצחק בן שמואל

50) השוה ווינר במונטשריפט לפראנקל שנת 1863 עמ' 164.

51) עיין עליו בתשובות ר' חיים אור זרוע סימן 223.

52) כך הכתיב בכתב-יד ב וכן ב ו; השוה ספר הזכרון של קהילת P f e r s e e (במונטשריפט לפראנקל-גריץ שנת 1873 עמ' 513); "מרת אורגיא"; בדפוסים כתוב: "אגואה", צונץ בתולדות הספרות עמ' 288 קורא אותה איגיא או אגנינא.

53) בדפוסים נמצא בטעות אברהם במקום הילל; השוה צונץ שם שם.

54) עיין עליו ווינר במונטשריפט לפראנקל שנת 1863 עמ' 162.

55) עיין ראב"ן, אבן העזר, קלג ע"ב: "ר' קלונימוס בר שבת מעיר רומי".

56) עיין תשובתו בקובץ התשובות להמהר"ם מרוטנבורג (הוצאת פראג) סימן תתקלב.

57) השוה ראב"ן אבן העזר קנז, ע"א; ותשובות המהר"ם מרוטנבורג הוצאת לבוב סימן פא במקום ששם המקום נשתבש: "וזה תשובת חכמי מינשבורג" — שיבוש שנשתרבב מן רינשבורג = ריגנשבורג.

הלוי) בכתובות ד', קנב וכן בב"מ ט, תג; אולי הוא זהותי עם החכם בן אותו השם. הנזכר בתשובות מיימוניות הל' שכנים סימן טז ושהיה בן דורו של אליעזר הלוי. שאלתיאל (הצעיר), נזכר עם בניו בהגהות ליבמות קכ, וקכא — נזכר שם בתור בן דורו של המהר"ם מרוטנבורג; ייתכן שהוא הוא הפייטן שאלתיאל בן לוי, הנזכר אצל צונץ (תולדות הספרות עמ' 495).

שבתי מרומי, הגהות לגיטין תסא; היה אביו של ר' קלונימוס מרומי (עיין בערכו).

שלמה, שואל של המהר"ם מרוטנבורג, ב"ק ג, מד; אולי הוא זהותי עם החכם שלמה בן דוד, הנזכר בתשובות המהר"ם הוצאת פראג סימן רכז.

שלמה בן אברהם מדרויש, נקרא לפעמים רק: „הקדוש מדוראיש“ (ב"מ ז, שסח וכן בהגהות לנדה תשפד). היה תלמידו של ר' יצחק בן אברהם ורבו של ר' שמואל מפלימא (פסחים ב, תקנב; אולם בכתב יד ב כתוב: „משום רבו רבי מנחם שאמר משום ריב"א“); בן דורו של ברוך בן שמואל (ביבמות ד, כא נמצא בדפוסים בטעות: „שאל רבי שלמה מדוראיש את רבינו תם, ואילו לנכון בכתבי יד ב ו: „שאל ה"ר שלמה בן אברהם את ר"ב“).

שלמה בן יצחק (רש"י), בב"ב א, תקי נמצאת בכתבי היד בסיום ציטאט אחד — החתימה הבאה: „מפי מורי וזקני“ (כ"י מ: ז"ל) ה"ר (ב, ה); בע"ז ה, תתנכ מובא בכתבי היד ב, ו ציטאט מן הסידור של רש"י: („בסידור רש"י כתוב, ראיתי בני אדם שמצריכין טבילה לדלי של עץ ששואבין בו מים... ואינו כן“ וכו'); בסיום ברכות (רטז) מובאים בכתבי-יד ב ו דברי תמצית מפורטים מספרו „הפרדס“.

שלמה בן משה הכהן, רבו של ר' אליעזר בן יואל הלוי; בדפוסים יבמות טו, עט מצוטט מן אביאסף: „ומורי רבי משה בר שלמה“, אולם בכתבי יד ב ו כתוב: „ומורי רבינו שלמה ב"ר משה הכהן אמר לי“. השוה למעלה בערך שלמה כהן, אם נוסחת הדפוסים היא הנכונה, הרי הכוונה למשה הכהן (עיין בערכו) ממגינצא; אולם אם נאמר שנוסחת כתבי היד ב ו היא הנכונה, והרי לפיה ר' שלמה הוא הבן של אותו משה הכהן, ואביו של זה האחרון — שהיה גיסו של ר' יהודה בן קלונימוס ממגינצא — אף שמו היה שלמה (וכנראה גם: בן משה הכהן ⁵⁷א) (עיין למעלה); ואם כך הדבר קשה לומר, שהוא היה רבו של ר' אליעזר בן יואל.

שלמה בן שמשון, תלמידו של ר' יעקב בן יקר; חולין ז, תרפד ונדה תשלח במקום שבכתבי יד ב ו נאמר: „וכן פסק לו ר"י בר יקר“.

שלמה כהן, בב"ב א, תקא נזכר בתור גיסו של ר' יהודה בן קלונימוס. והנה אותה פסקה לקוחה מן אור זרוע (חלק ראשון עמ' 16 סימן טו), ושם נשתבשה כנראה המלה „גיסו“ ל„הגרסן“ (כתוב: „שלמה הגרסן“); הכוונה לשלמה בן משה הכהן (עיין להלן בערכו).

שלמה מווירדון, עיין להלן בערך שמואל מווירדון.

שלמה מטורס, מועך קטן תתכא; השוה הל' שמחות להמהר"ם מרוטנבורג סימן קטו.

שמואל בן אברהם הלוי, כך היא הגרסה בכתבי היד בב"ב ט, ריש סימן תרלח; ואילו בדפוסים שמו רק: שמואל הלוי. היה לו שם-לואי בונפנט (= bon טוב, enfant = ילד; המובן אפוא, ילד טוב); בנידה (מקוואות) תשמו בכתבי

יד ב ו נאמר: "הרב ר' שמואל בונפנט בר אברהם הלוי" — והנה בדפוסים חסרה המלה: בונפנט.

שמואל בן ברוך מבמברג⁵⁸ נקרא גם רק: שמואל מבנבערק (כך בדפוסים ב"מ ג, רפז; ע"ז התתנט פעמים; ואילו בכתבי יד ב ו תמיד: שמואל בן ברוך); בן דורו של ר' שמחה משפיירא (ע"ז שם וחולין ה, תש"כ; במקום שבדפוסים כתוב רק: "ר' שמואל"), שואלו של ר' אליעזר בן יואל (קידושין ג, תקנז), רבו וקרובו של המהר"ם מרוטנבורג (בכתבי היד ב ו בתשובה המובאת בגיטין ה, שצג נאמר: "ממורי⁵⁹ קרובי ה"ר שמואל מבבנבורק), תלמידו של ר' אליעזר ממיץ (ביצה ב תרעד), היה בצרפת (חולין ג, תרטז). תשובותיו — עיין ע"ז ב, תתלד וכן בפרק ד, תתמו.

שמואל בונפנט, עיין למעלה בערך שמואל בן אברהם הלוי.
שמואל בן חפני הכהן, כך הוא נזכר פעמים בחולין ג, תרכ; מרבים לצטט את ה"שערים" שלו, לדוגמה בחולין ו, תרנח — בדפוסים חסר: "הכהן"; בכל שלוש כתבי היד ב ו מ לסוכה ד, תשמה; סנהדרין ג, תרצח. בכתבי יד ו חולין ג, תרכ נאמר: "ר"ש בן חפני הזקן הכהן", וכפי הנראה במקום "הזקן" יש לקרא: "הגאון"; והוא הוא הגאון ר' שמואל בן חפני⁶⁰.
שמואל הכהן, פסחים ב, תקעב; היה בן דורו של ר' משולם (בן משה ממגינצא), ולפי כתבי היד ב ו שם — בן דורו של ר' קלונימוס מרומי⁶¹; היה בנו של ר' יהודה הכהן הזקן⁶².

שמואל בן דוד, מגילה ד, תתלא, ובכתבי יד שם נוסף עוד התואר: "הלוי".
שמואל בן אלחנן, עיין שמואל בן יוחנן.
שמואל מאיוורא, בן דורו של ר' נתנאל מקינון, חולין ז, תרפא.
שמואל בן יצחק הלוי, היה חי בוורמייזא, נזכר בר"ה ג, תשכב; נקרא לפרקים רק "שמואל הלוי" עיין חולין ג, תריט וכן בהגהות לחולין שם⁶³.
שמואל בן יוחנן, בכתבי יד ב ו לסנהדרין א מובאת בשמו תשובה, שהמהר"ם מרוטנבורג (בתשובותיו הוצאת פראג סימן תקמו) מביאה — ובצדק — בשם ר' שמואל בן אלחנן; והמשיב אומר על עצמו שהוא נכד הר"י, מה שמתאים באמת על ר' שמואל בן אלחנן⁶⁴.

58 בדפוסים: "בונבערק, בונברק, בונבורג", בגיטין ה, תב; "באברק" שם סימן שצג נמצא אפילו: "כיני"; ואילו בכתבי היד ב ו תמיד Babenberg; "בבנברק, בבנבערק, בבנבורק"; כ"י מ: "בנבערק"; כ"י ו שכת ד בסוף נמצא אפילו הצורה משובשת: "ברנבורק"; השוה למעלה בערך ר' ישראל מבמברג.

59 נוסחה זו מתאשרת ממה שנאמר בתשובות מיימוניות, לס' משפטים סימן ז; גם בכתבי יד ב ו בגיטין ה, תב נמצא: "מורי קרובי ה"ר שמואל מבבנבורק"; השוה תשובות המהר"ם מרוטנבורג הוצאת קרימוניה, סימן רה.

60 עיין ראב"ן, אבן העזר מה, ע"א: "ר"ש בן חפני גאון יסד שחיטות שלו"; השוה צונץ, ריטוס עמ' 191.

61 השוה את הציטאט מתוך כתבי יד של מרדכי אצל צונץ, תולדות הספרות עמ' 612.

62 עיין צונץ שם עמ' 611.

63 השוה תשובות המהר"ם מרוטנבורג הוצאת קרימוניה סימן ט; שמואל הלוי

מורמייזא. 64 השוה צונץ לתולדות עמ' 55, וכן קורא הדורות יד, ע"א.

שמואל בן מאיר (רשב"ם). אחי ר' יעקב ור' יצחק בן מאיר (עיין בערכו);
בן סמך שמרבים לצטטו, לרוב בשם: "רבי" שמואל" בלבד; תלמידו של רש"י סבו,
עיין סנהדרין ג, תשב.

שמואל שיר (Sir) מורל, עיין להלן שמואל בן שלמה.
שמואל בן נטוראי (נטרונאי)⁶⁶, נכתב דרך קיצור: "רשב"ט"; היה חתנו של
הראב"ן, עיין חולין ח, תשלב; באור זרוע חלק שני עמ' 75 וכן בעמ' 85 נוסף לשמו
ציון העיר: "מבון".

שמואל בן שלמה (השווה למעלה בערך אליעזר בן שלמה), הוא זהותי עם
ר' שמואל מפליזא⁶⁷, והיה לו גם שם לואי: שיר מורל⁶⁸ (בדפוסים חולין תרפ
נאמר: "ה"ר שמואל המכ' שיר מולייר"; ואילו בכתבי יד ב ו: "הר' שמואל
שיר מורל"); היה תלמידו של ר' שלמה מדרוויש (עיין למעלה בערכו), והיה לא רק
רבו של המהר"ם מרוטנבורג⁶⁹ אלא גם של ר' יצחק אור זרוע, עיין חולין ז, תרפ.
שמואל מוורדון, בן דורו של ר' יצחק בן ברוך (עיין בערכו); היה קרובו
של ר' ברוך בן שמואל ותלמידו של רבינו תם עיין חולין ז, תרפד. מן הוספה
שבכתבי היד ב ו לב"ב ט, תרח (והקש' ה"ר שמואל בר חיים מוורדון) — אנו
למדים, ששמו המלא היה: ר' שמואל בן חיים מוורדון⁷⁰. בדפוסים ב"מ ג, רפח
כתוב בטעות: "ר' שלמה מוירדון" — ובהתאם לכתבי יד ב ו יש לקרא: ר' שמואל
מוירדון; מה שמתאשר גם מן המרדכי שבדפוסים שם רצ, במקום שכתוב: "כמו
שהוכיח ה"ר שמואל". בכתבי יד ב ו נוסף כאן עוד: "מוורדון"⁷¹.

שמושא רבא, הגהות קטנות הוצאת ריווא בסוף סימן תתתריז⁷².
שמחה בן שמואל משפירא, יש להבדיל בינו וכין החכם בן אותו שם, שהיה
גדול ממנו בשנים ושחי בוויטרי⁷³. היה אחיו של ר' קלונימוס הפרנס (עיין

⁶⁵ עיין צונץ שם עמ' 33.

⁶⁶ צונץ שם עמ' 37; השווה תשובות מיימוניות, ס' משפטים סימן לו, הכתיב הוא
ברגיל: "פליזא, פליזא", אולם בדפוסים פסחים א, תקלג נמצא פוליוא, שם ב, תקפט בטעות:
"פליאה"; ושם ב, תקנב ותקצד נכתב במשובש: "פלמיזא".

⁶⁷ ילא כמו שכותב צונץ שם: Sir Muel. גם כסמ"ק בסוף סימן קצד, בהגהה
שלפני האחרונה, כתוב: "ר' שמו' המכ' שיר מוריאל הזקן". בדיוק כך נמצא בכתבי יד של
הסמ"ק, בספריית המוזיאון בבודפשט; עיין בחבורי הגרמני: "כתבי היד העבריים של המוזיאון
הלאומי והונגארי שבבודפשט" (יצא לאור בברלין 1877) עמ' 9.

⁶⁸ צונץ שם, שם.

⁶⁹ אצל צונץ שם עמ' 55 מובא השם: "שמואל בן חיים מוורדיש"; לעומת זה (צונץ
שם שם) שמואל בן יוסף; ובתשובות מיימוניות משפטים סימן נד: "שמואל הבחור מורדיש".
על כל פנים יש להבדיל בין שמואל בן חיים מוורדון ובין שמואל בן יוסף מוורדון.

⁷⁰ זו המלה "וורדון" נשתבשה ל"וורדוס" (תשובות מיימוניות שם) ימזק השתבש שוב
"וורדיש" (עיין בהערה הקודמת) ו"וורדיש". ליד כתיבות משוכשות אלה, ונוסף על: "וירדון,
וירדון, וורדון, וורדוס" — נמצאים השיבושים הבאים: "וורדון, ורוזורין"; עיין למעלה בערך
יצחק בן ברוך.

⁷¹ השווה קורא הדורות ג, ע"א.

⁷² ויגרי, הקורא (במונטשריפט לפרנקל, 1863 עמ' 167) לר' שמחה משפירא; תלמיד
של רש"י — החליט בר' שמחה מוויטרי (עיין להלן בערך שמחה מוויטרי).

למעלה בערכו). שואל של ר' ברוך בן שמואל (כ"ב ט, תרי"ז שבועות ג, תשע"ב); של ר' אליעזר בן יואל הלוי (כתובות ט, רכד, יבמות ד, לא ונדה (מקוואות) בסוף סימן תשמ"ו); ושל נתן בן שמעון (עיין למעלה בערכו); של ר' יצחק אור זרוע^{72א}), ושל ר' יצחק בן משה^{72ב}). הפסקים שלו מובאים בנדה שם. בכתבי היד ב ו לשבת ד, שלב נמצא לנכון — כמו שיוצא שם מהמשך העניין — שמחה משפירא; ואילו בדפוסים בטעות: שמריה משפירא. ר' שמחה הנזכר לרוב במרדכי — ביחוד הדברים המצוטטים בשמו מספרי ר' אליעזר בן יואל, ר' יצחק אור זרוע והמהר"ם מרוטנבורג (דקדק, פסק, פיר' כת' ר' שמחה) — הכוונה תמיד לר' שמחה בן שמואל משפירא⁷³).

שמחה (בן שמואל) מוויטרי, המחבר של "מחזור ויטרי". היה תלמידו של רש"י וסבו של הר"י, עיין מועד קטן תתלח. תשובה ממנו מובאת שם סימן תתלט; מחזורו נזכר בברכות ו, קמה; תשובה שניתנה על שאלת ר' משולם (ממילין) נמצאת בחולין ו, תרנז.

שמעון בן ברוך, עיין להלן בערך שמשון בן ברוך.

שמעון (בן שמואל) מיונבילה, בכתבי היד ב ו לב"ב פרק ט; שם בדפוסים ריש סימן תרל"ט נמצא במשובש: "ר"ש ממנבילא" אולם בכתב-יד ב ו: "ר"ש מיונביל"; בדפוסים כתובות ז, רי שוב במשובש: "ר' שמעון מלינוויל" ואילו בכ"י ב: "מיונביל" ובכ"י ו: "מיונבול". בקידושין ג, תקל מזכירו ר' אליעזר בן יואל הלוי בתור רבו, שהרי בכתבי יד ב ו (בתחלת הסימן) נמצאת אחרי המלים: "ונשאל למורי הר"ר שמעון" — עוד המלה: "מיונבילא"; ובתחילה בדפוסים: "עכ"ל הר"ר רבי שמעון" ואילו באותם כתבי היד: "עכ"ל הר"ר שמעון בן שמואל" — מכאן נמצאנו למדים, ששמו המלא: שמעון בן שמואל.

שמעיה, ברכות ט, רח, ע"ז ב, תתלג; היה נכדו ותלמידו של רש"י⁷⁴ עיין חולין ה, תשכה. בדפוסים הגהות לקידושין מתחיל סימן תקס בציון השם: "כ' רבי שמעיה" אולם חותם: "שמריה בר מאיר"; עיין להלן בערך שמריה הצעיר. שמריה (בן מרדכי) משפירא, לכן נקרא גם: שמריה משפירא, עיין ב"ק ב, כ; היה תלמידו של ר' יצחק בן אשר הלוי (בכתבי יד ב ו לפסחים פרק ב כתוב: "מצאתי משם רבי שמריה שפי' משום ריב"א הלוי"⁷⁵); והיה רבו של ר' יהודה בן קלונימוס ממגינצא (ב"ב י, תרמו, חולין ה, תשיט) וכן של בנו, ר' אלעזר מוורמייזא (בכתבי היד ב ו פסחים פרק ב) — האחרון קורא לו: "מורי הישיש רבי שמריה"⁷⁶); הוא הגיע אפוא לזקנה מופלגת. ר' שמריה חיבר גם פסקים⁷⁷.

שמריה (הצעיר); שואל של המהר"ם מרוטנבורג, עיין כתובות ט, רכו. ר' חיים אור-זרוע מציין אותו (בתשובותיו סימן רלט, השווה שם סימן רי) כרבו שעודו בחיים בשעת חיבור התשובות, וכתלמידו של ר' חזקיה (עיין למעלה

72א) אור זרוע חלק ראשון עמ' 244, 225 (פסמים) 226 (פסמים) וכן במקומות אחרים.

72ב) שם חלק ראשון עמ' רמד, ע"ב.

73) בדפוסים ב"ק י, קעז נמצא: "דקדק רבי שמחה", אולם בכתבי היד ב ו כתוב:

"תשובת רבי שמחה עם התחילה: "ושלום שמחה בר רבי שמואל"; השווה צונץ תולדות

הספרות עמ' 310. 74) שמעיה מיונבילא נזכר בהגהות מיימוניות להל' אישות סוף כד.

75) השווה תשובות מיימוניות איסורי ביאה סוף ה.

76) ספר הורקח סימן רנ. 77) תשובות מיימוניות שם שם.

בערכו); אולי יש לזהות אותו עם ר' שמריה בן מאיר, שזכר למעלה (בערך שמעיה).

שמשון, סבו של ר' שמשון משאנץ, עיין גיטין ו, תי. שמשון, וכן שמשון בן אברהם; עיין שמשון משאנץ. שמשון בן ברוך, כך כתוב בדפוסים לשבת ב, רפח; אולם בכתבי היד ב ו נמצא: שמואל בן ברוך. גרסת הכתבי יד מוצאת את אישורה בתקביל שבדפוסים עצמם, שם בהגהות תנו. והנה במקום אחר בהגהות בדפוסים (שם תנב) נמצאת שוב הטעות: שמשון בן ברוך; בהוצאת ריווא שם (כט) נשתבש אפילו לשמעון בן ברוך. שמשון (כ"ו: ו. שמעון) הכהן, שואל של ר' גרשום, עיין למעלה בערך אליה בן אליה.

שמשון מקוצי, נקרא גם "השר מקוצי"⁷⁸. השמות מתחלפים בכתבי היד ובדפוסים: כך בדפוסים שבת ב, רסג ובמגילה ב, סוף סימן תשצא נמצא: "השר מקוצי" ואילו בכתבי היד בו ו: "רבי" שמשון מקוצא; אולם בברכות א, ב נמצא הן בכתבי היד והן בהוצאת שונצינו: "השר מקוצי".

שמשון מאיוורא, נזכר רק בדפוסים פסחים ב, תקפט; וכנראה שיש לקרוא: שמואל מאיוורא.

שמשון מירושלים, עיין להלן בערך שמשון משאנץ. שמשון בן יונה, נזכר ליד רבינו תם בפסחים ב, תקפה⁷⁹; בכתבי היד ב ו ר"ה ג, תשכ מציינים אותו כמחבר הפיוט "אגן הסהר"⁸⁰; ואילו בדפוסים שם מיחסים אותו פיוט לחכם בשם ר' בנימין.

שמשון (בן אברהם) משאנץ, נקרא גם: "השר משאנץ" (הגהות גיטין תסג) ונקרא לפרקים רק: "ר' שמשון" (ע"ז ד, תתמט, חולין ה, תשלג). היה אחיו של ר' יצחק בן אברהם (נדה, מקוראות תש"ג), תלמידו של רבינו תם (נדה שב), חיבר תוספות שאנץ, שמרבים לצטט אותן. כן מרבים להביא תשובות ממנו (כך לדוגמה בע"ז שם, חולין שם, נדה שם). אחר כך נסע לירושלים, לכן נקרא גם: "ר' שמשון איש ירושלים" (עיין בכתבי יד נדה א, תשלג, שבת א, רמד; אולם בדפוסים נמצא גם כאן: ר' שמשון משאנץ).

שמשון בן צדוק, "תשב"ץ", תלמידו של ר' מאיר מרוטנבורג, מרבים לצטט את דבריו בהוספות של ר' שמואל משליצשטט, עיין סיני חוב' פב עמ' מא ואילך. שניאור בן משה הלוי, עיין בערך דוד בן שאלתיאל.

תוספות, נוסף על קובצי התוספות השונים לחכמים בודדים ומלבד תוספות שאנץ, שמרבים להזכירם במרדכי — נוסף על אלה מובאות עוד:

תוספות איורא, כך בכתבי יד ב ו לחולין א, תקצט; נקראות גם תוספות שיטה, או שיטה מאיוורא; כך בדפוסים שבועות ג, תשעא: "בשיטת איורא", אולם בכתבי יד ב ו שם: "בתוספ' שיטה מאיוורא".

תוספות יראים ערוך; כתבי היד לשבת ג, ריז מוסיפים אחרי המלים: "שלא ישבר הכלי מותר" — את ציון המקור: "בתוספות יראים ערוך" (בכ"י מ: "מת"י וערוך").

78 על הסיבה לאותו חואר, עיין החיד"א בערך רש"י.

79 השה צונץ, תולדות הספרות עמ' 162.

80 "ובקדושתה זאגן הסהר שעשה רבי שמשון ב"ר יונה כת' נוי ארבעים קולות

בחריענו".

הרב ד"ר שמואל כהן (ז"ל)

ר' מרדכי בן הלל האשכנזי*

פרשת חיי, כתביו ושמות החכמים הנזכרים בספר מרדכי

נספחים

א

סליחה לר' מרדכי בן הלל

(עיין למעלה פרק ד' עמ' ס"ב)

מה רב טובך אשר צפנת ליהולכי מגישים נפשותם עלות מחיך.
 אורחותיך¹.
 בחרת באברהם לויח גיחחך –
 ריח גיחח² אשה העבודה³.
 והיתה לעדת בני ישראל למשמרת
 ליום פקדה⁴ –
 דבק בצדקותיך לתת תקוה לאחרית
 נספח על בית יעקב וערלתו הכרית –
 כליל לאשים כנכנס להגיש עצמו.
 וירא הפסל נסך חרש וצורף רקמו.
 יריב לו⁵ הבעל, ועלמה משתאה?
 או כי שיח וכי שיג לו או נלאה –
 בעיר פהשמיצו⁶ (נשקמה⁷) שיחה.
 ויאמר אברהם אלכה באור ה' בשמחה –
 רחם בויקים והוציאוו⁸ בכבלים.
 ויסע אברם הלוח ונסוע לדת עברית.
 ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית.
 ואברהם שב למקומו.
 עשאו שבבים⁹ – ואמר אי אלהימו.
 אם אלהים הוא על פשור ומניפו¹⁰ יגאה.
 ומת או נשבר או נשבה אין לאה.
 התיקוהו למוקד יקוד אש כסוחה.
 פי אמר אכפרה פניו במנחה.
 והנז חבוש פאר וכנפיו פטורי צצים גדילים.

(*) תורגם מגרמנית ע"י י. א. זידמן.

(1) בכתב-היד: "אור חותיך". אותה הנטייה לכתוב בכתיב מלא, שכבר דובר עליה
 (עיין בפרק ד' עמ' ס"ה), מתבלטת גם בסליחתנו. כך אנו מוצאים בכ"י הראשון: "עולות,
 כיחך, גיחחך, באפיך מזבחך". במקרים כאלה וכיוצא בהם, השתמשתי תמיד בכתיב הנכון,
 או במקובל יותר.

(2) בכ"י: נחוח. (3) אולי מוטב לקרא: "לעבודה". (4) בכ"י: פקידה.

(5) לשו' הרשע ח' ו' בכ"י כתוב בטעות: "שבבים".

(6) עדה-כ בשופטים ו' לאי' בכ"י בטעות: "בז". הכוונה: ילחם הבעל לעצמו.

(7) השיה ישעיה י' ס"ו. (8) בכ"י מנוקד: "פהשמיצו". הכוונה: כאשר השמיע

את הדבר בעיר והידיעה נשמע בה.

(9) בכ"י: "וגשמו". (10) בכ"י: "והוציאוו".

גם לו פלמוני למי פקדון רוחך
 תשלים⁽¹¹⁾ 1
 ה'דש כמו מתפן במדמנה כהדש.
 האש מצאה קוצים ונאכל גדיש⁽¹²⁾ –
 ידיהו רום נשא ויחד⁽¹³⁾ שוכן מעלה.
 אלהים יראה לו חשה זיו שכינה
 לתקבילה –
 לחרם יעקב עד מתי וישראל לגדופים. אם מפקודיך נרפים המה נרפים.
 זכרה לבני זינצא מסבלים
 ואלופים –
 למנחה זאת שעה פי אליך ידרוש.
 מאריות גברו ועל נפשותם לא חששו⁽¹⁴⁾ –
 חרב שקלה מחוץ ומחדרים אימה.
 על צחיח הסלע נגדך לשומה –
 זכור אלה ליעקב וסלח לעהת מי מנה. בקש עון ואיננו וחטאת לא תמצאינה.
 ירדו במצלות כמו אבן כל חטאה ועונה –
 קבל צקון איומתך הנעלבת.
 כי אפסו אשים ובטלו התקרובת –
 ותבנה ותכוונן פנוי מקלליה.
 ועשו לי מקדש ושכנתי עליה –
 אז יחלו ממשא מלך ושרים.
 נמעיני הישועה ישאבון בששון
 אדירים –
 צאנך צמתו במתג ורסן עדיו לבלום. עתח שלח העז מקנך וקשבים⁽¹⁵⁾: גוש
 הלום
 רבצם במשכנות נפך ספיר ויהלום – וכל העם הזה על מקומו יבנא בשלום

(11) כלומר למי אתה רוצה להפקיד נשמתך, בתור מה אתה רוצה למות: כיהודי או כנוצרי?

(12) כמובן של "אות הברית". (13) ככ"י: גודש.

(14) כלומר, הודיע את אחרות אלהים ככ"י מנקד, כדאי בטעות: "ויחד" = והוא שמה.

(15) עיין מלאכי ג' ד ובמדבר י"ז ד.

(16) מלה תלמודית, בהוראה לדאג לרברמה.

(17) עדה"כ ויקרא י' יח, ככ"י נמצא בטעות: הב.

(18) במקום: "והקשיבם".

ב

שיר למודי בתורת הנקוד לר' מרדכי בר הילל

(עיין למעלה פרק ד' עמ' נ"ח-ס"ד)

1. משוך חסד עלי עבדך, ואלף
רכסים ישוה מישור ובקעה.
דרוש⁸ היטב באמרת אל צרופה,
כבוא אלה שמנה המבטלים
5. יפתח אות בכל סופי פעלה⁶,
באין אות היי ואלף אחריתו,
ראה כהנית בסוף באה הברה,
היה פקח⁹ קבע מסמר וחקים
יקמץ יעלים עיין¹¹ וישי¹²,
10. לקח עמק אביר חיוג¹⁴ יהודה
לכל דיני שוא קמץ¹⁵ וירד
- לבבו בין, עדי יקר¹ יגלף,
יסוד² ניקוד כפי הדת קבועה.
להנקד כדין⁴ קמץ חטופה⁵,
וידיחו לקמץ מגבולים:
עבור⁷ כי נחטפה עת תגדלה,
אשר לא נחטף שם ברבותו.
כאות דין היי⁸ לכל משפט שמורה.
שלמים, כל יסודם היי אפיקים¹⁰:
תמור עיניו ישלחנו לחפשי¹⁸.
בויקם ודוגמתו, ליסדה
גבול קמץ¹⁶ כדין הלכות ספרד¹⁷.

(1) גם ר' יעקב בן חיים בן יצחק בן אדוניה משה, בהקדמתו למסרה הגדולה (א' ע"א), את כללי המסורה לתכשיטים יקרים ואומר: "ל ש ב ז מ ש ב צ ו ת בדרכי הניקוד". אני מצטט לפי מקראות גדולות קהלות משה, דפוס אמשטרדם 1724. משקל החלק הראשון של שירנו הוא: — — — — — מְפַעְלִים מְפַעְלִים פְּעוּלִים:

(2) בהשואה לשירת ענק לרשב"ג חרוז 24, במקום שנאמר: "לעשות ספר ב ס ו ד דקדוק" — בהשואה לכך, שמא מטב לקרא כאן: "ב ס ו ד ניקוד".

(3) לשני החרוזים המובאים השוה דברי ר' יעקב בן חיים (שם א' ע"ב ואילך): "כל התורה כלה משפטה לינקד קמץ גדול לולא ח' מ ב ט ל י מ" וכו'. שמונה היוצאים מן הכלל נמסרו גם כאן באותם המונחים ובאותו סדר.

(4) כ"י: בדין. (5) כ"י: חטופה.

(6) השוה הקדמת יעקב בן חיים (שם): "הראשון ס ו פ ע ו ל ה" וכו'.

(7) כ"י: עבר.

(8) השוה שם (ט"ו ע"א): "כל כהנית בסוף תיבה כ א ל ו כ ת ו ב י מ ה" א

בסוף המלה. (9) לפי הצעת חקן של בכר: בכ"י: הים פתח.

(10) הבחנה לח מ ש ה הכללים המובאים להלן עד חרוז 15.

(11) בכ"י אין המלה עיין, אולם יש להשלימה בודאות, כמו שמוכח מן המשקל ומן ההמשך: "תמור עיניו". "יעלים עיין" — הבחנה לעיין הפועל בגזרת נחי ע"ו, שבא נחה האות השניה של השורש. השוה שם (ב' ע"א): "עוד יצא מכלל סוף פעולה כל פעולות השניים הנקראים ע ל ו מ י ע ין כמו שב, קמ" וכו'. בכ.

(12) מן "נשה" — שכוח, כמו "צור ילדך ת ש י" (דברים ל"ב יח).

(13) חזר לשון עדה"כ בשמות כ"א ל"ו.

(14) בכ"י: חי יהודה; לשורות 10—11 השוה למה שנאמר שם: "במלת ו י ק מ וישב

ו ד ו ג מ ת מ ... נראים דברי ר' יהודה בן חיוג אביר הדויקנים אשר אמר" וכו'.

(15) במקום חטף קמץ.

(16) על דרך הבטוי הרווח במקרא: "וירד הגבול" (לדוגמה במדבר ל"ד י"א ושם י"ב).

(17) הבחנה לפי כללי חיוג, שנתקבלו על מדקקי ספרד.

- אבל תם, חם וכל גזרת כפולים
בעת לא נפעל הנה ואותות
גמור את זה, היות תמיד מהפכו
15. דרוש אלף מבטלי סוף פעלה,
הוא 21 שלט בפ"ת כג"ד לבדו,
וכל בירור אשר על יד בקל"ה
זנח בכ"ל, לזאת וזה מחובר
20. טעון דין זה בגן טל ודוגמתם 27
ישראל אט בקל"ה שם בראשו
כעת מלה ברביון מתחלפה,
לזאת תדע, אשר המין נקודה,
25. [סועים 28] ל"ב אי"ש מכלל דגושים,
סלול למה, פני אחה"ע שרויין
עמוד על רגזה, מחתא, לעבדיה.
- כדין סופי פעלה נשקלים 18
מנ"ו שמוש בקצם נחרתות 19
בשם דבר, באין קס"ע בתוכו 20.
ודין דגש תברר נא כשמלה:
פרוץ 21 גדר ואין ממחה בידו;
ואין אר"ע יפתחו 22 בתחלה.
ונסב הגבול קמץ ועבר 24
ואין אר"ע בעי"ן פעלם שלוחים 26
אשר 28 המה דגושים ברבותם 29
לקמץ יחזור, יזנח דגושו 30
היות ראשה מצוינת 31 חטיפה
בעת עומדה במוסדה לבדה,
בכל אות, וינהגהו בכבודות 32.
בטעמיהם למעלה נפרשים 34.
נגינתן למטה ורפויין 35
הוה, דחל 36, בפרך בו לרדה 37

- 18) השוה שם (ב' ע"ב): "אך מלת תם הכסף, וחס לאדוני וכו'.
- 19) השוה שם (ג' ע"א): "יצא מכלל ספי כל נפעל הוה... אבל אם בסופה וי"ו
או מ"ם או נו"ן שמוש לא יבטלוהו".
- 20) השוה שם (ד' ע"א): "גם שם דבר אינו בכלל... ואין אות חה"ע באמצעותם".
- 21) בכ"י הלא 22 בכ"י: פרוש. 23) בכ"י: יחברו; לחרוזים 16—17 השוה
למה שנאמר שם (ד' ע"ב): "אותיות שאינם מבגד"כפת... ואות אחריה אינה מאותיות אר"ע אם
התיבה מכוורת אר" וכו'; את הבטוי "תיבה מבורחת" או כפי שכתוב כאן "בירור"
יש להבין שם עם ה"א הידיעה. 24) עדה"כ בכמדבר ל"ד ושם ה; לחרוז זה השוה מה שנאמר
שם (ה' ע"א): "וכן כל, לזה, לזה, לא נדגשו ונקמצו" 25) בכ"י: חשוף.
26) שם (ה' ע"א): "וכן כל משקל חזק... אבל עי"ן הפעל מאותיות אר"ע... אינם
מבטלות קמץ". 27) בכ"י: דוגמתם. 28) בכ"י: יושר. 29) שם (ו' ע"ב): "כל
חבה קטנה בת שתי אותיות אשר ברבותם נדגשת נפתחת כמו גן, סל, דל, סל".
30) שם: "גם הנדגשים במרביתם בבוא עליהם בכ"לה נקמצים". 31) בכ"י: צוינת;
שם (ז' ע"א): "ומלת גמל שפן אע"פ שנדגשת כי יאמרו גמלים, שפנים וכו'.
- 32) לשון נספל על "משקל כבד" ועי"ן בשמות י"ד כה; לחרוזים 23—24 השוה מה
שנאמר שם: "כל אותם שנגקדם בפתח... היינו כשאינם משתנים ברבותם" וכו'.
- 33) הכחנה: יוצאים מן הכלל. 34) שם: "מכלל הדגש יצאו חמש מלות ואלה הם:
למה, בתים, אנא, ימה, שמה, וסימן ל"ב אי"ש... כי שמו ה נ ג י נ נ ה ל מ ע ל ה כדי
להסריד בין הקמץ והדגש".
- 35) שם (ו' ע"ב): "כל למה דגש... ואם הוא סמך לאותיות אה"ע
רס"ו טעמו מלרע". 36) שם: "אמנם חמש למה יצאו מן הכלל... למה
הרגזות נ"י, למה אב"ה, למה הכית עב"ד, למה היה כאבי נצח, למה אירא
בימי רע"; עי"ן במסורה לתהלים מ"ג כתחלת הפרק. כאן נרמז לאותם חמשה יוצאים מן
הכלל: רגזה (כ"י: רגדה) במקום — הרגזות; מחתא — במקום — אבכה (מחתא=סצע, מכה

- פּתח לפני שוא שוכן באומץ⁽⁸⁸⁾
צמוד מתג בעבורו⁽⁸⁹⁾ ויגדיל,
30. קרא כבד שוא נע, פי יחברו
רפויה ריש מאד⁽⁴²⁾ רפיון ונוטה,
שוא שוכן בנד⁽⁴⁴⁾ אם הוא בעמדה
תנה לבך בניי שמוש והטל,
תקע יתד באיי א"י⁽⁴⁶⁾ בא במלה
35. שכון פתח בעת אשר יוד יסודו,
רשום את מעשה אחה"ע, ודבר
קבע פתח בכל תיבה לשכנה
צבור תיבות אשר מכבר בנויות⁽⁶¹⁾,
פני אחיה"ע בעוד ה"י וי-
קדומים⁽⁶²⁾,
40. לרוך פתחם ולפניהם מתגים,
(למות⁽⁵⁶⁾ א"י איה ואות גרון ממצען
להראות פי מקום חטף נהגים⁽⁵⁴⁾.
ועל גרן וקדש דת בקבען;

בשמוש מושאל במקום בכיה. בכ"י נמצא: מחיה — מלה שאין לה כאן שום מובן; לעבדיה —
למה הכית עבדיך; הוה — למה היה ורחל — מלה ארמית במקום: למה אירא. אפשר
לצרף יחד שתי המלים "מחיה (לפי הכ"י) לעבדיה" והן מוסכות רק על "למה הכית
עבדיך"; לפי זה לא נזכר היוצא מן הכלל: "למה אבכה". (37) עדה"כ ויקרא כ"ה מגו
חדוד המלים: בסרך — בטה רך, כלומר לבטא בלי דגש, יסודו בגמרא (סוטה י"א ע"ב): "בסרך
ר' אלעזר אמר בטה רך". (38) שוא שאינו משתנה בסכת אתנחת' וסוף פסיק; השוה שם:
"כל שוא שוכן (=נח) מבטל קמץ... אבל שוא מניע (=נע)... הוא אשר יהפך לאתנח וס' פסוק
אין בו כח לבטל הקמץ". (39) ב.כ.: כ"י: עבור. (40) שם (ח' ע"א): "באתנח וס"ם
יהפך השוא לקמץ גדול (כאן: ויגדיל)... וכולם מתווגים לפני החטף להפריד בין הקמץ
והחטף". (41) בכ"י: יעזורו; לחרו זה השוה מה שנאמר שם: "נפתחים כי ראויים להיות
בחירק לולא אות הגרן... גורם הפתח ולא השוא כי מניע (=נע) הוא".

(42) ב.כ.: בכ"י: מיו"ד, על זה, אם בתורת תקון או נוסח אחר, כתוב בסוגרים. מאר.
(43) בכ"י: ומבטלו; שם: "אבל באות ריש אף זה וזה גורם לא יבטלוהו הקמץ".
(44) כך מציע ב.כ. לשם המשקל, אולם בכ"י: נד; עדה"כ בראשית ד' טו.
(45) כלומר מתפקידו (תפקיד-עול) לדחות את הקמץ; השוה שם (ח' ע"ב): "אדבר על ג"י
שמוש המבטל קמץ". ב.כ. מציע לקרא: והעלה כל. (46) ב.כ.: אב אי. (47) בכ"י: יודה.
(48) מנוקדת בחירק; לחרוים 34—35 השוה שם: "דרך אי, המבטל קמץ... וזה הכלל שוה
בכל בלתי לה לברו, וכן אי באמצע תיבה כמו ידים ורגלים שהחירק תחת היו"ד, אבל פראים,
צבאים ודוגמתם שהחירק תחת האליף קמוצים".

(49) שם (ט' ע"א): "רעיוני יעירוני על אחה"ע לבאר מקצת גכורו וי".
(50) לחרוים 37—38 השוה שם: "הברה המשתנה להברת איה מחמת אחה"ע... נפתחת...
כמו יעל ויעש... אבל ויעף אלי קמץ, כי לא נשתנה וכו'". (51) בכ"י: בגויה. (52) הצעת
ב.כ.: בכ"י: קדמונים. (53) שם (י"א ע"א): "וכן כל העדות, החלותי נפתחים ומפני אתה"ע
נשתנו, וכן כל היא תמיה וכו'". (54) בכ"י: נהיגים; השוה שם: "וכלם מתווגים מבחון
להראות כי הפתח במקום חטף". (55) ב.כ. מציע לקרא: סמוך; אני השארתי: שמות, בשירי
אליף ב"ית נמצאת לפרקים ש"ן במקום סמך. "שמות א"י איה" — הכוונה לשמות על

ולא שנו בדבקותם להרץ⁵⁶
ואלה נפלאות א'ח'ה'ע' תחבר:
ועל משפט בשר ובקר חרוצים.

לפתח יהיה דינה מסורה.

ב'ה⁵⁶ מוקף ולא נסמך לא'ה'ר'.
דבוקה גם שתי אותות מעוטה.
היות נידון⁵⁷ כדין דבק להשם
לקמץ מלאך, מספר ומדבר⁵⁸
וזתר פתחין נמסר ונודע.
למלה, הצריכה של להוסף⁵⁹.
בשר ובקר, בדין דבק לגלגלה⁶⁰
בהדבקה ובאה תייו סנופה⁶¹.
אבל בכל חמת רגז פתוחה⁶².
באתנחתא וסילוק לא שכוניס⁶³.

נכוניס כל עלי דרך וארץ.
נחת פתח לכלנה והעבר;
לנר⁵⁷, ק'ר'א', ו'ק'ן, נ'מ'ר
קמוצים,
45. ק'ל'י'ב' 58 על א'ע', ואיננה
ברורה,
י'בוא פתח לאות נזהר ונמחר,
ט'בע פתח במלה⁶⁰ הרהוטה,
ח'שוב חג נסמך ב'ה'י, ו'ל'שם,
ז'כור, ע'ת לא מדבק ומחבר,
50. ו'שתר⁶³, ס'לדש, כ'רכם, ו'ד'רע,
ה'זה שקוד כלל דבק לאסף
ד'בש ופ'רת, ל'שד דומים למלה
ג'דע קמץ במלת ה'י בסופה,
ב'דת קמצה חמת העיר זנוחה
א'סוף אלה מבטלים הנחונים

שלמו חרוזי מקמץ גדול ומפתח גדול. ואלה מקמץ קטן
ופתח קטן; אבאר כללם ואחר כך פרטם.

משקל טועל, שתנועתם הראשונה חולם והשניה סתח. השוה שם: „וכן כל שם דבר ואת
אמצעית אחה'ע סתחים כמו תואר, צוחר... כי הם על דרך גורן קדש". (56) לחרוזים
42—43 השוה שם (י' ע"א): „זעם נחת וכל דוגמתם נפתחים כי הם על דרך מלך דרך ארץ...
ושוים ברביונם וכו' דבקות ס". (57) לסמני זכרון אלה השוה שם (י' ע"ב) מן
„מכלל אלה הנפתחים יצאו" עד „משפטים על דרך בשר ובקר". (58) בכ"י: כלב;
השוה שם (י"א ע"א): „וכן כל אותיות בוכ"ל לפני א"ע ואינו מברר" וכו'.
59) בכ"י: באה: שם (י"ב ע"א): „כל תיבת מה המקפת ואינה סמוכה לאות אהר
בפתח". (60) בכ"י: כאלה: השוה שם: „כל תיבה בת שתי אותיות הדבוקה והרהוטה
נפתחה"; במקום „דבוקה" שבחרוזנו, נמצא בכ"י: דבקות. (61) בכ"י: בידון; שם: „וכל
חג הסמוך לשם הקב"ה סתח" וכו'. (62) שם (י"ג ע"ב): „וכן כל מלאך, מדבר, מספר" וכו'.
63) בכ"י: ושתי; שם (י"ד ע"ב): „וכן זתר וכרכם סלדש ושתר... פתחין בלא
סעם; לשלש מלים אחרונות אלה מתכוון ר' מרדכי באמרו „צמסר ונודע" (בסוף חרוז 50) —
כלומר נקוד זה יסודו במסורה ללא טעם וסכה, מפליא שבנוסח שלנו (אסתר א' י"ד) מנוקד:
שתר, בקמץ. (64) שם (י"ג ע"ב): „וכלל הדבקות להכירן אם תצטרך מלת ש"ל" וכו'.
65) שם (י' ע"ב): „ומלות לבד, לשד... נפתחים" וכו'. (66) שם (י"ג ע"ב): „תיבה שסופה
היא ועל ידי דבקותה תתהפך לחייו" וכו'. (67) שם (ס"ו ע"א): „כל חמת שהוא בלשון
רוגז פתח ושהוא לשון עיר קמץ". (68) שם: „כל מבטלי הקמץ אשר אמרנו
באתנה וסוף פסוק תשכח המבטלים" וכו'.

מקף, (1) רהוט, דגש, כבודות, יעבור (2) ב'כ'ל'ה לפני (8) א'ח'ה'ע' נבררים (4);
אכן שוא, כ'ה'ן, ה'ת'ך' יקרים, גם כל קיצותם (5) ה'י ולא נחברנם;
א'י, חטף למד בשם הדברים, גם אל נציב מלח ושבע ידמו
בהיות נגינתם לעיל נאמרים קוראי נגינות אחריהם נפתחו,
מדות שלש עשרה אשר נספרים.

ואלה פרטם של מבטלי קמץ קטן (6):

אזור חלק אומץ לבל תפשוט (7) שמץ בדיון קטן קמץ וסדר המבטלים.
בכל אות המוקף יהי קמץ ניקף ואבן זאת תשקף באין ה'י נחשלים (8)
גשה מלות את כן (9) רהוטים במ תבן ועל לבך כתבן כמקף נמשלים.
דבר אמת ואשר ואל שמך הכשר, מקום למד כשר ולא קדש ואלים (10).
הגה תיבות קטנות (11) נגינתן (12) חונות לאחרן (13). ראשונות בטעם לא כבולים,
ושין באשר יצאה (14) והנגינה באה שלישית והלאה (15), מתגים מבדילים.
זכור כל שם לדרוש בצרי בו לחרוש, לבד ששה (16) תפרוש סגול הם נסגלים.
קור דגש ותנה באם המה, הנה, ואלה האזנה (17) והשאר נסגלים.
(ד' כבודות).
טען גם זה דבר בכל כבד עבר ואין א'ח'ה'ר'ע נחבר בעיני הפעלים (18).
(ה' ב'כ'ל'ה).
יקדם אם ב'כ'ל'ה לברר המלה פני א'ח'ה'ע' (19) נגלה, ותמוהת ה'י
(ו'שוא) טפולים (20).

(1) שם; (ס' ע"ב): "כל התור" כלה כל הברת א"י שלה ראויה להנקד בקמץ קטן לולי
מבטליה והם י"ג ואלו הם" וכו'; אח"כ מובאים אותם שלשה עשר כללים, המובאים פה, אולם כאן,
משום שבשורה הראשונה הוכלס בראשי אותיות השם מרדכי — משום כך, שונה הסדר של
שמות הכללים הראשונים כאן מאשר בספר הנ"ל. (2) כבודות יעבור — מתאים למה
שנאמר שם: "כל פעל עבר ממשקל דבר"; בכ"י נמצא אחרי מלת "יעבור" המלה "יקרים"
שנשתרבה לכאן מן החרוץ הבא, ומקומה אחרי המלה "התך" — החסרה בכ"י. במקום "התך"
נמצא שם עוד פעם: "כי יעבור" מן השורה הראשונה. (3) חסר בכ"י. (4) הצעת בכ.
בכ"י נבכרים; שם: "כל בכליה המכררת המלה לפני אחה"ע". (5) בכ"י; בכ"י: קינותם.
(6) משקל החרוזים הבאים הוא: — — — — — בכ. (7) כ"י: תפשוט; עלינו לקרא אם
כמו שתוקן כאן: לבל תפשוט שמץ — ולכוונה לכל תפשוט שגיאה, או שיש לקרא: תפשוט
שמץ — על דרך הבטוי התלמודי: שמץ פסול. (8) לחרוזים א"ב' השוה שם (י"ח ע"ב)
במקום שמדובר על המקף; ה'י נחשלים — לפי דברים כ"ה י"ח במקום "ה'י המוקפת" בספר הנ"ל.
(9) בכ"י מוקד: בן. (10) לחרוזים ד'—ח' עיין שם במקום שמדובר על "רהוט"; שם כתוב:
"אבל אל שהוא לשון קדש או לשון חזק... או לשון אל ה' וכו'. המלה אל
בהראותיה השונות נמסרת כאן במלה: אלים. (11) שם: "וכן הדין בכל תיבה בת שתי
איתיות" וכו'. (12) לפי הצעת בכ. יש למחוק את המלה "אם" הנמצאת בכ"י אחרי "נגינתן".
(13) בכ"י: לאחריהם. (14) שם (י"ט ע"א): "וכל שיין שענינה אשר" וכו'.
(15) בכ"י: והלאה. (16) בכ"י; בכ"י בטעות: שלשה, השוה שם: "כל שם שבמקרי
בצירה... בר שש ה'; עיין גם מסרה לבראשית ט"ז טו. (17) בכ"י: האזינה; השוה
שם (טו ע"א) במקום שמדובר על הדגש, למלה "האזנה" עיין במסרה לבראשית ד' כג.
(18) שם ס' ע"ב): "דבר, כפר שהם לשון עבר ואם אית אמצעית אחה"ר'ע כמו כן בצירה" וכו'.
(19) בכ"י: אחא"ע. (20) השוה שם (י"ז ע"ב): במקום שמדובר על בכליה.

כבוא השוא שוכן כזה זה יתכן וא"ח הר"ע לא כן, פעמים נחדלים (21)...
לקמץ במ דורשה בגינם אי אי גשה וכן קדמה, קדשה ואין טעמם נגלים (22)
משוך לקח פתח (23) באות כ"ה' ה'ת' כ' אשר לעבוד נתך בפתח שם גבולים (24).
נצור סוף ה"י חקים באינם נדבקים וכל למ"ד נתוקים בכל המשקלים (25).
סגלה במ חתיה באין משקל מצוה ולא חזק הוזה וזה משפט קלים (26).
למודים נפתחים, מרוצים נפתחים וצירים נשלחים בחפזון אוליים (27)
פרוט הנה, נטה, הרבה, בקמץ להקרא לבדם נפסלים (28).

אריה, עשרה

צרוף מלות ושפות שתיים א"י רצופות, נגינות אם כפופות למטה נשפלים.
קמוץ נא את כלה; אבל טעמה למעלה פתח אחרון שלה וראשון דין תחלים.
רשום קמץ, דתה באחה"ע תחלתה, בסלוק אתנחתא לא"ה לא ניטלים.
שמע א"שית' הפר קמוץ ראש וכן שבט, ספר ושכל וסכלים (29)

באפר,

תנה עולם (30) תבל וכל צדי חבל (31) וכל עבד א"י (32) דארמלתא שלים.
יתקבל

מרוץ בל ירהיטו לכל (33) סלוק נטו, שוא ראש בל לבד גבר, הבלים.
יבטאו (34)

ראה המיים (35) ודת חיריק ימש לקמץ; כשמש ברורים המלים.
משמש,

- (21) שם (ט"ז ע"ב): "שוא המבטל צירה כמו אשמור, חלבו וזה הדבר בשוא שוכן וכו'.
- (22) שם: "וכן קדמה, קדשה צריים בלא טעם ברור".
- (23) בכ; בכ"י: אתך.
- (24) שם (י"ז ע"א וע"ב) במקום שמדובר על כה"ן הת"ך; "לעבוד נתך" — כאן מתאים ל"אות השמוש" — שם. (25) שם י"ט ב': "א"י הסמוכה לה"י הנפתחת כאשר אין המלה דבוקה... וכן כל פעל עתיד מחטופי למד בכל משקלותיו" וכו'. (26) שם (י"ט ע"ב): "כי מסעל צווי בצרי... וכן הוזה במשקל חזק נקמץ. (27) מן השירש אול בהוראת הלוח; לחרוים ע"פ השוה שם: "הברת אי הסמוכה לה"י נפתחת לבד ממלות איה, אריה, הרבה, עשרה, גסה וכל הנה... ויש מכריעין רע רע יאמר הקונה ודוגמתם שאין מלה רהוטה אחריה בסגול" וכו'. (28) לחרוים פ' — ק' השוה שם (כ' ע"א): "שתי דברות של א"י רצופות יהנגינה לעיל" וכו' וכן בכ"ב ע"ב: "כללו של דבר ב' דברות של א"י אם הנגינה לרע" וכו'.
- (29) שם (כ"א ע"ב): "מכלל שני דברות של א"י. יצאו ד' מלות, אישת, שישת, ח'משת, ת'כלת... סי' א ש ח "ת"; לפי זה מסתבר, שגם כאן יש לקרא את המלה השניה בחרונו: אשח"ת. (30) בכ"י: תנה כן עולם; בכ. מציע, בהתאם לדרישת המשקל, לקרא אם: תנה כן על תבל; או: תנה עולם תבל (חבל נרדף לעולם). אני קבלתי את ההצעה האחרונה; השוה שם (כ"א ע"א): "וכל תבל שהוא לשון א ד מ ה". (31) כלומר המלה חבל לכל הוראותיה; שם: "כל חבל נפתח וכן חבל גביאים". (32) עבדא היא הצורה הארמית של השם עבדו, "עבדא יתקבל" — רצונו לומר: "צרך לכאן את המלה עבדי". גם הבטוי "דארמלתא שלים" הוא מארמית, אולם אין בידי לפרשו; בכ. מציע לקרא: "באר מלתא שלים". (33) בכ"י: לבל. (34) בכ"י: יבטו; השוה לחרונו מה שנאמר שם (כ' ע"ב): "כל אותם... שנהפכים באחנה וס"ת אינם משתנים בדבקותם... וזלתי מלת הבל שיאמר הבל... וכן מגבר יאמר ברבקותו ג ב ר תמים". (35) בכ"י: תמצים; השוה שם (כ"א ע"ב): "מ"י

דרוש שבת אחים וכל ברך שחים, וערבי יום נגינה פי מעלים⁽⁸⁶⁾
פתחים

כעת פעל קרב באחר⁽⁸⁷⁾ מתערב, כו' פ' נ⁽⁸⁸⁾, וירב, פתח איליו גלים.
ידי משנה עצורים ברכים לאסרים, כמו חבר חברים, ומן ערל ערלים⁽⁸⁹⁾
בהדבקם פתחו, בהפרדם שחו בקמץ זו נחו שתייהם נגללים.
רדה פלס בטל⁽⁴⁰⁾ בעינו ריש נוטל, וצירי שם חטל נטוע כאהלים⁽⁴¹⁾.
היה א' א' צומד, כהוקם על צומד⁽⁴²⁾ חטוף פעל למד סגול, בר מן
כלים⁽⁴³⁾.

הו א' א' נמנים פעל עמו חונים, פתוח בקטנים⁽⁴⁴⁾ ונשלם בגדולים⁽⁴⁵⁾;
לבד רק אחימן⁽⁴⁶⁾ אשר הוצג סימן בראשקמץ, אמן⁽⁴⁷⁾ בכן אתן תהלים:
לא נטה חסדו, ואמץ יד עבדו; אספר את הודו עדי ערב אשלים⁽⁴⁸⁾.

סליק חרוזים מקמץ קטן ופתח קטן

ג

הלכות ארץ ישראל וחלה⁽¹⁾

תניא בסדר עולם ומייתני' לה בפ' הערל (יבמ' פ"ב:) אשר ירשו אבותיך
וירשתה⁽²⁾ קדושה⁽³⁾ ראשונה (ושנייה)⁽⁴⁾ יש להן ושלישית אין להן פ' בראשונה
ובשנייה הוצרכו לקדש, אבל בשלישית לא יצטרכו לקדש, לפי שקדושת עזרא

של שמו ש... משפטה להיות בחירק... תהיה בקמץ⁽³⁶⁾ הצעת בכי; עליהם.
לחרוז זה השוה שם: כל ערב נפתח כלל אך ערב רב נקמץ, דבר זה ממסר כאן במלים "ערבי
יום" — ערב, חלק של יום. למלים "שבת, ברך" השוה שם: "כל שבת שהו' לשון בטלה...
כל ברך שהוא לשון ברכים".⁽³⁷⁾ בכי; באחד. ⁽³⁸⁾ בכי; כו' פ' נ; שם
(כ"א ע"ב): "וירב יוצאים באחר גפתחים" וכו'; הטעות "באחד" במקום "באחר"
נמצא גם בספר המצוטט. ⁽³⁹⁾ לחרונו ולזה שלאחריו השוה שם (כ"ב ע"א): "אמנם
יש מלות... בהדבקם יפתחו ראשיתם ואחריתם... גם ברכותם לא יוזו השני למקומו כמו חבר
חברים, ערל ערלים. בכי מנוקד: חבר, ערל (בפתח). ⁽⁴⁰⁾ הצעת בכי; גטל.
⁽⁴¹⁾ שם (כ"א ע"ב): "כל משקל כבד אשר העין פעל שלו ריש כלו נקמץ וכו'
⁽⁴²⁾ שם (כ" ע"א): "כל שתי הברות של א"י מחטופי למ"ד פעל והנגינה לעיל" וכו';
במקום "והנגינה לעיל" כתוב כאן: "על צומד". ⁽⁴³⁾ שם: "ומלת כלי יצא מכלל זה".
⁽⁴⁴⁾ הכוונה לסגול. ⁽⁴⁵⁾ הכוונה לצירי; השוה שם (כ" ע"א): "ויהי, ויחי, ותהי כמו
כך יכו". ⁽⁴⁶⁾ המלת אחימן, שבכ"י נמצא עליה קו, אינה מובנת לי. אפשר גם לקרא
איתה רוחימן, או: מחימן — וגם אז אין מובן למלה. ⁽⁴⁷⁾ בכי; דומין. ⁽⁴⁸⁾ הכוונה
עד שאשלים ערב חיי. גם ר' יעקב הנ"ל בהקדמתי למסרה הגדולה מסיים את דבריו על קמץ
קטן ופתח קטן בדברי שבח לאלקים: "יתברך צור ישראל וקדושו" (כ"ד ע"א); אולם שם נמצא
עיד מרק על החולם וחטף קמץ, מה שחסר בשירנו. כרם אין זה מן הגמגע, שהשיר שלפנינו
לקוי בחסר; אפשר שבמקורו הראשון היה לשירנו עוד חלק שלישי.

- (1) הבאתי את הנוסח של כ"י ב, שהוא בדרך כלל, מדויק יותר משאר הנוסחות. מראי
המקומות החסרים בכתבי היד, היסטרי בסוגרים. (2) דברים ל' ה', בכתביהיד; וירישתה.
(3) יבמות שם טאמר: ירושה. (4) חסר בכתביהיד.

דהיינו בשניה קיימת לעולם, ואמרינ' (יבמ' שם.) מאן תנא סדר עולם ר' יוסי, א"ג תרומה וחלה בארץ לר' יוסי מדאוריית' אפילו בזמן הזה, כך אמר ר' יוחנ' וריש לקיש פליג עליה ואמ' דר' יוסי סביר' ליה תרומה וחלה בזמן הזה דרבנן אבל לא כחזה ושוק בזמן בית המקדש (וה"ה לתרומה בזמן בית המקדש) (6) דאינו מאכיל, ולריש (לקיש) (7) צ"ל ר' יוסי תני סדר עולם ולא סבר ליה, והכי מפ' בפ' יוצא דופן (נדה מ"ו), והכי פליגי אליבא דר' יוסי כדפ', דר' יוח' אמר דאוריית' וריש לקיש אמ' דרבנן, ואליבא דנפשיהו פליגי איפכ' כדאמר התם בפ' הערל (יבמ' פ"ב.) שתי קופות אחת של חולין ואחת של תרומה ונפלו אלו לתוך (אלו לתוך) (7) תרומה נפלה, ואמ' ריש לקיש הוא שרבו חולין על התרומה, דקסבר תרומה בזמן הזה דאוריית' ור' (יוחנן) (8) אמר אע"פ שלא רבו דקסבר תרומה בזמן הזה דרבנן, ופלוגתייהו אליבא דרבנן דר' יוסי כדאית' התם מדשקלו וטרו אליב' דרבנן משמע דהכי סביר' להו, כדדייק פ' ואלו קשרים (שבת ק"ב.) מדמתרץ אליב' דר' יהודה הכי סביר' ליה, והלכא כר' יוח' לגבי ריש לקיש בר מתלת' כדאית' (9) בס"פ בחמ' המקשה (חולין ע"ו.) ובפ' אלו עוברין (פסח' מ"ד.) ובפ' ג' מינין (נזיר ל"ו.) קאמ' תלמודא על ההיא דשתי קופות הנח לתרומה בזמן הזה דרבנן (10) ולא קאמר קסבר תרומה ב"ה דרבנן משמע דהכי הילכתא, וכן פסק ר"י דקדושה ראשונה קדשה לשעתא ולא קדשה לעתיד לבוא וראייה מפ"ק דש"ח (חולין ו') ר' מאיר אכל עלה של ירק בבית שאון והתיר ר' את בית (שאון) (11) כולה על ידו "אע"ג דבית שאון בקדושת יהושע הית' כדאית' הת' (שם ז') לא הוריש מגשה את בית שאון ואת בנותיה, וקאמ' קסבר (12) קדושה ראשונה קדשה לשעתא ולא לעתיד, וה"ה לקדושת עזרא דהיא השנייה דלא קדשה לעתיד כאשר הוכחנו דהכי סביר' ליה לר' יוחנ' בפ' הערל (יבמ' פ"ב.) דתרומה בזמן הזה דרבנן ואם תאמר (13) כיון דר' יוחנן סבר אליב' דנפשיה קדושה ראשונה לא קדשה (14) לעתיד לבוא, הא' ר' יוחנן פ' השוחט והמעלה (זבחים ק"ו.) א"ר יוחנן השוחט בחוץ בזמן הזה חייב דקדוש' ראשונה קדשה לעתיד ולהכי חייב בחוץ שראוי לפתח אהל מצעד וכגון שבנה מזבח במקומו, דאי לאו הכי אינו ראוי כלפנים דכל הקדשים שנשחטו בפנים כשנפגם המזבח פסולין ואז אין חייבין עליהן משום שוחטי חוץ, וי"ל אע"ג דקדושת הארץ בטלה לענין תרומות ומעשרות אבל קדושת העיר לאכול שם מעשר שני (לא בטלה) (15) דקדושת בית לעולם קיימת, מדכת' אשר לו חומה אע"פ שאין לו עכשיו כו' והכי אמר ר' הונא בפ' ידיעות (שבועות י"ו.) דקדושת ירושלים ועזרות לא בטלה קדושתם ראשונה, ואע"ג דפליג עליה רב נחמן כרב הונא ק"ל להחמיר" הילכך הנכנס לירושלים בזמן הזה צריך ליתער שלא יכנס במקום מקדש ועזרות שכולנו טמאי מתיס', ובספר יראים פסק דאף קדושת הארץ קדושה שנייה קדשה לעתיד משום דפ' הערל ר' יוחנן סביר' ליה

(5) המלים בסוגרים חסרות בכ"י ו.

(6) חסר בכ"י בן בכ"י ו נאמר בסעות: ולרי' צ"ל. (7) חסר בכ"י. (8) חסר שם.

(9) בכ"י ב נאמר: ועוד כדאי' בכ"י ו: ועוד דבספר כס"ט. (10) בכ"י: רתנן.

(11) חסר בכתבי יד. (12) בכ"י ו נאמר: קסבר קדושה ראשונה קדושה לשעתא ולא קדשה לעתיד לבא משמע דהכי הילכתא דמעשה רב. הרי הוכחנו דקדושה ראשונה קדשה לשעתא

לשעתא ולא לעתיד" וה"ה לקדושה (1) עזרא דהיינו השניה וכו'. (13) בכ"י: תרומ'. (14) כך כ"י ו: בב' קדושה. (15) חסר בכתבי יד.

כר' יוסי' ואחרי שהוכחנו שקדושה ראשונה לא קדשה לעתיד וכל תרומות דארץ ישראל דרבנ', טוב להפריש מעט, דחיטה אחת פוטרת את הכרי, ועוד שאינה ראויה לאכול מחמת טומאה, ואם הפירות לא הוכשרו דאז התרומה טהורה והרי אסור לאוכלה משום דאין לנו הזאה וכולנו טמאי מתים, ע"כ טוב להכשירה כדי שתהא טמאה בהפרשתה שלא יכשלו בה, והכהן ישרפנו⁽¹⁶⁾ ויהנה ממנה בשעת שריפה כדאמר בפ"ב דשבת (דף כ"ה) שלך תהי להסיקה תחת תבשילך" וא"ת והלא אסור לגרום טומאה לחולין שבארץ ישראל והלא החולין הטבולין לתרומה כתרומה דמו, וכן הטבולין לחלה כחלה דמו, י"ל⁽¹⁷⁾ כגון שאין לה⁽¹⁸⁾ אוכלין ותרומ' דרבנ' מותר לגרום לה טומאה, דאי לאו הכי תמה על עצמך היאך לשין שום עיסה בארץ ישראל "ומי' בזה⁽¹⁹⁾ יש לומ' דקודם חייב חלה דהיינו קודם גילגול אין קפידא בגרם טומאה שלה" תניא במסכת דמאי (פ' א' משנ' ג') מכזיב ולהלן פטור מן הדמאי, משמע אבל ודאי טבל חייב בכל מקום "מתוך כך פי' ר"ת כל היכא דמשמ' בתלמוד' חייב תרומות ומעשרות בחוצה לארץ מיירי בודאי טבל, כגון ההיא דבבכורות פ' עד כמה (דף כ"ז) רבה מבטל לה ברוב ואכיל לה בימי טומאתו, ובפ' בנות כותים (נדה ל"ב) מעשה היה והטבילוה קודם לאמה כדי לסוכה בשמן של תרומה ובפ' קמ' דביצא (דף י"ב) דרבה בר רב חנן⁽²⁰⁾ (ה"ל⁽²¹⁾) אסורייתא⁽²²⁾ דחרדלא וכו' ובפ' כיצד מברכין (ברכ' ל"ו) כל המיקל בארץ הלכה כמותו בחוצה לארץ, וכל היכא דמשמ' פטור בחוצה לארץ מיירי בדמאי, וכן יש לפ' בע"ז פ"ר ישמעאל (דף נ"ח) ריש לקיש איקלע (לבצרה) חזנהו דאכלו פירי דלא מעשרו ואסור להו אתא לקמי' דר' יוחנן א"ל אדמקטורך עלך הדר כך בצר לאו היינו בצרה⁽²³⁾, פי' דבצרה חוצה לארץ ואינ' חייב' במעשר' והא דלא מפריש' עתה תרומות ומעשרות אפילו על ודאי טבל, סמכינ' אירושלמ' דמסכת חלה (פר' ד' הלכ' ה') דגר' א"ר יוחנן רבותינו שבגולה היו מפרישים תרומות ומעשרות עד שבאו הרובים ובטלו, ומאן אינון רובן תרגומינא⁽²⁴⁾ עיין סוף פ"ק דקידושין "בפ"ק דגיטין (ח') הקש' רבי' פטר⁽²⁵⁾ לר' יהוד' דסבר לצד הים הגדול הוא ארץ ישראל עד אוקיינוס שבסוף העולם א"כ אנו חייבין במעשר דאנו במערב ארץ ישראל, ותי' ר"ת⁽²⁶⁾ אין הלכה כר' יהודה, א"נ הרבה כרכים כבשום עולי מצרים ולא כבשום עולי בבל" בפ' יש מותרות (יבמות פ"ו) תניא תרומה לכהן מעשר ראשון ללוי דברי ר' מאיר, פי' ללוי ולא לזר ורבנ' פליגי עליה ומתירין מעשר ראשון לזרים" והכי ק"ל "ומעשר שני שניטמא פסק ריצב"א דאין לו תקנה אלא קבורה ולשרוף אינו רשאי, כדתנ' במסכת תמורה (ל"ד) הנקברין לא ישרפו" ואם לפדותו רשאי ומחללו על שזה פרוטה, דאמ' שמו' הקדש שזה מנה שחיללו על שזה פרוטה מחולל, ואפי' למ"ד בפ' הזהב שחיללו דיעבד, מ"מ בזמן הזה שרי לכתחילה ויקח⁽²⁷⁾ הפרוטה וישליכנה לנהר כי ההיא דערכין (כ"ט) דהתנא דאתרימנהו לניכסיה וא"ל ר' יהודה שקול ד' זוזי ושדי בנהרא, ואם לא נטמא כגון שלא הוכשר⁽²⁸⁾ יפדנו, דהא בין טמא ובין טהור צריך חומה

(16) כ"י: יטרפנו (17) כ"י: יל.

(18) חסר בכ"י ב. (19) ב: מזה; ו: זה. (20) בכתבי יד: בר חנה. (21) חסר בכ"י.

(22) ב: אשוריתא; ו: אשוריתא. (23) בכתבי יד: בקביעות: בוצרה. (24) בכ"י ו

נמצאת הוספה: וע"ל דברחקים מארץ ישראל כמו כן לא גורי להפריש.

(25) השוה שם תוספות כד"ה: רבי יהודה אומר. (26) בתוספות שם מיתוסים את התירוף

לא לר' תם אלא למקשן רבינו פטר. (27) ב: ויקטו; ו: מקיטין. (28) בכ"י ו: נוסף: כמו כן.

כדפרישית⁽²⁹⁾ לעיל דקדושת ירושלים והבית לא בטלה. ואמרינ' בפ' הזהב (ב"מ נ"ג.) מניין למעשר שני שנטמא שפודין אותו אפי' בירושלים וכו' וכן פי' בשאלתות על כרם רבעי לחללו על שזה פרוטה ולהשליכו בנהר. ויברך עובר לעשייתו על פדיון הכרם עיין פ"ק דע"ז. וכתב המיימוני בפ"י דאיסורי מאכלות יראה לי⁽³⁰⁾. שאין דין נטע רבעי⁽³¹⁾ בחוצה לארץ אלא אוכל פירות שנה רביעית בלא פדיון כלל שלא אמרו אלא הערלה. והורו מקצת הגאונים שכרם רבעי לבדו פודין ואחר כך יהיה מותר באכילה. ואין לדבר זה עקר. וכן פסק ר"י כמ"ד כרם רבעי ולא נטע רבעי בר"פ כיצד מברכין (ברכ' ל"ו:) "הורו מקצת הגאונים שאע"פ שפדה פירות שנה רביעית או חללו אסור לאכלן עד שנה החמישית שנ' ובשנה החמישית תאכלו את פריה. ולית' דאין הפסוק מדבר אלא להתיר בשנה החמישית בלא פדיון" גר' בפ' הקומץ רבה (מנח' ל"א.) תניא א"ר שמעון שזורי פעם אחת נתערב לי טבל בחולין ובאתי ושאלתי את ר' טרפון ואמ' לי קח מן השוק ועשר עליו קסבר רוב עמי הארץ מעשרין והוה ליה מן הפטור על הפטור ולימ' ליה לך וקח מן הגוי קסבר אין קניין לגוי בארץ ישראל להפקיע מיד מעשר והוה ליה מן החיוב על הפטור. איכ' דאמ' א"ל לך וקח מן הגוי קסבר יש קניין לגוי בארץ ישראל להפקיע מ"מ' והוה ליה מן הפטור על הפטור. ולימ' ליה לך וקח מן השוק ועשר עליו קסבר אין⁽³²⁾ רוב עמי הארץ מעשרין⁽³³⁾ הן. והשת' כיון דלא איפשיט' אם יש קניין לגוי בילמ"מ⁽³⁴⁾ או לא ויש להסתפק עוד אפי' למ"ד אין קניין משום דסביר' ליה קדשה לעתיד לבא אבל לדידן דקאמ' לן לא קדשה לדברי הכל יש קניין לגוי לה' ממו' ופטור אפי' מדרבנן. והא דפריך בלישנ' קמ' ולימ' ליה לך וקח מן הגוי ומשני קסבר אין קניין כו' ה"ה דהוה מצי למימ' משום דלא קדשה לעתיד ופטור לגמרי אלא עדיפא קאמ' דאפי' מן התורה חייש' ועוד שמ' קים⁽³⁵⁾ ליה דסבר ר' טרפון קדשה לעתיד. איכ' יש להזהר שלא יפריש משל הגוי על של ישראל או איפכא אע"ג דשניהם דרבנן אסור כמו מן הפטור על החיוב ומן החיוב על הפטור. דהא חזינ' בעובדא⁽³⁶⁾ דר' שמעון שזורי דאסור להפרי' מזה על זה אע"ג דשמ' ⁽³⁷⁾ מ"מ אידי ואידי חייב מדרבנן. בין א"ת רוב עמי הארץ מעשרין חייב דמאי מדרבנן. בין א"ת אין קניין לגוי למ"מ שמ' רק מדרבנן חייב דלא קדשה לעתיד. בכל זה יש להסתפק. וכ"ש לפי מה שפירשתי שאין פירות הגוי פטורין לגמרי אפי' מדרבנן. והשת' המחמיר להפריש מהן לא יפריש משל ישראל על של הגוי או איפכא. ומטעם זה שפי' דשמא אפי' למ"ד אין קניין לגוי למ"מ לדידן דלא קדשה לעתיד פטור אפי' מדרבנן. וכל היכא דמשמ' בתלמוד' איסור זהו למ"ד קדשה לעתיד לבא. פסק מור"ם וצ"ל⁽³⁸⁾ על עיסה הניקחת מן הגוי והיא פטורה מן החלה ולש בביתו עיסה אחרת (ומצרפן יחד)⁽³⁹⁾ ובעיסה שלש בביתו היה כשעור חלה והשת' ליכ' למימ' לפרוש מיני' והיה כדאמ' פ"ק דר"ה (י"ג) צובר אדם גרנו לתוכו ונמצא תורם (ומעשר)⁽⁴⁰⁾ מן החדש שבו על החדש שבו ומן הישן שבו על

(29) בכתבי היד: פרישית. (30) ב: לו. (31) בכתבי היד: דבעי. (32) חסר בכ"י ב.

(33) חסר בכתבי היד. (34) קצור במקום: בארץ ישראל להפקיע מיד מעשר.

(35) ב: היפן ו: המה. (36) חסר בכ"י ב. (37) ו: ואין. (38) הוה תשובות

מהר"ם מרוטנבורג הוצאת קרימ' מ' והוצאת סרג תכ"ג. (39) חסר בכתבי היד.

(40) חסר בכתבי היד.

הישן שבו דהא ודאי לית' הכי דמסיק הת' לכל אין בילה חוץ מיין ושמן, גם אל אפשר ליקח להפריש עליו ממקום אחר דקמפריש מן החיוב על הפטור שהרי גם זה המעורב בטל ברוב מן התורה אם אותה עיסה⁽⁴¹⁾ שלקח מן הגוי רוב, ואותה שלא נתערבה חייבת ואע"ג דתרווייהו דרבנ' דחלה בזמן הזה דרבנ' כיון שהעיסה שנתערבה יש תרי מילי דרבנן חדא דאפי' אם לא נתערבה אינה חייבת אלא מדרבנ', ועוד שנתבטלה ברוב, ואותה עיסה שלא נתערבה אין בה אלא חדא מילת' דרבנ'⁽⁴²⁾ ע"כ מפרישין מזה על זה כיון דקצת תרומה זו מזו מיחזי כמו מן החיוב על הפטור כדאמ' בהקומץ רבה (מנח' ל"א) תניא א"ר שמעון שזורי פעם אחת נתערב לי טבל וכו' כדלעיל, עד איכא דאמר לך וקח מן הגוי כו', עד קסבר רוב עמי הארץ אין מעשרין אלמ' אע"ג דמעס הארץ לא הוה אלא חיוב דרבנן כמו טבל המעורב בחולין א"ה כיון דמיסתבר טפי לחיובי בדעם הארץ מטבל המעורב בחולין הו' כמו מן החיוב על הפטור, ע"כ פסק מור"ם שיפריש חלה גדולה כשיעור עיסה של גוי, ועוד דהשת' מ"מ יש כאן כמו כן משל ישראל ודומי' דהא אמרי' בפ' התערובות (זבח' ע"ט:) (גבי) דמים עליונים ותחתונים שנתערבו וכו'⁽⁴³⁾ ואם טורח לו להפרי' מיניה וביה כשיעור עיסת גוי כיצד יעשה ילוש עיסה כשיעור חיוב חלה ויקח מעט ממנה כביצה או פחות או יותר ויערב בעיסה של גוי וישער שתהא עיסה של גוי שני ביצים כדי שיהא עיסה של ישראל בטל ברוב ויקיף אותם ג' ביצים בסל⁽⁴⁴⁾ ויטול כל אותן ג' ביצים לחלה ונמצא מפריש מכיוצא בו עליו דאידי ואידי נתבטלו ברוב, ואין להק' אם יערב לכתחלה בשל גוי הרי מבטל איסור לכתחלה, ה"מ כדי לאכול וליהנות מן האיסור אבל הכא לא אכיל ליה" גר' בפ' בתר' דע"ז (ע"ג:) ר' יוחנ' וריש לקיש דאמרי תרווייהו כל איסורין שבתורה בין במינו בין שלא במינו בנותן טעם תוך מטבל ויין נסך דבמינו במשהו שלא במינו בנ"ט, בשלמ' ע"ז משום חומרא דיין נסך אלא טבל אמאי, כדיתירו כך איסורו דאמ' שמואל חטה אחת פוטרת את הכרי "הק' ר' תם⁽⁴⁵⁾ טבל אמאי שלא במינו בנ"ט הוא דבר שיש לו מתירין ובאלף לא בטיל בפ"ק דביצה" ותי' ר"ת כגון שהלכו הבעלים למדינת הים כדמשנינן בהזהב (ב"מ נ"ג.), ובלא בעלים אי אפשר לתקנם כדאמ' מה אתם לדעתכם אף שלוחכם לדעתכם, ואי אפשר לעכבם עד הגדת בעלים דפירות עשויין לירקב בזמ' מועט הילכך הו' דבר שאין לו מתירין "ודוחק" עיין תוס' פסחי' פ"ב בסוף שמעת' דמין במינו וכן בפ"י גיד הנשה ושם פ"י שלא במינו בס' אפי' דבר שיש לו מתירין, ועוד ע"ש ודווק' שיש ממשות האיסור אבל אם נימוח בטל אפי' מין במינו ויש לו מתירין, מפרי' ה"ר חזקיה וצ"ל "וכן משמ' בס"פ משילין (ביצה ל"ז. ל"ט.) גבי אישה ששאלה מים ומלח לעיסתה דמפ' רב אשי טעמ' משום דדבר שיש לו מתירין ואפי' באלף לא בטיל, ור' יהוד' פוטר במים מפני שאין בהם ממש אבל במלח מודה, ומחלק התם בין מלח סדומית למלח איסטרונקית, ואפי' רבנן לא מחמירי אלא משום טעם" מתוס' פ"ק דביצה "בספר המיימני בהילכ' מאכלות אסורות פ' ט"ו כתוב" כוס של יין טבל שנתערב בחבית הכל אסור עד שיפריש תרומה ומעשרות הראויין לתערובת" חמץ בפסח

(41) חסר בכתבי היד. (42) שש המלים מ"אין כה" עד "דרבנן" כתובות בכ"י

בסעות טעמים. (43) הדברים המובאים להלן חסרים בחשובות המהר"ם שבשתי ההוצאות,

יהם הוספה של ר' מרדכי. (44) בכ"י: בטל.

(45) הושה תוספות ע"ז שם דבור המתחיל: טבל מ"ט.

אין התערובת אסור לעולם שהרי אחר הפסח תהי' כל התערובת מותרת לפיכך אוסר בכל שהוא בין במינו בין שלא במינו, והי' לתבואה חדשה שנתערבה בישנה לפני העומ' אוסרת בכל שהו דדבר שיש לו מתירין הוא שלאחר העומ' הכל מותר וכן כל דבר שיש לו מתירין אפי' היה איסורו מדברי סופרים כגון מוקצה ונולד ב"ט" יראה לי שאפילו דבר שיש לו מתירין נתערב בשאינו מינו ולא נתן טעם מותר (ש)לא יהא זה שיש לו מתירין חמור מטבל שהרי איפשר לתקנו ואעפ"כ שלא במינו בנ"ט, ואל תתמה על חמץ בפסח שהתורה אסרה כל מחמצת לפיכך החמירו" בספר המיימוני בסוף תרומות, כל האוכל תרומה מברך ברכת אותו מאכל ואחר כך מברך באימ"ה א"ק בקדושתו של אהרן וציונו לאכול תרומה, וכן קבלנו וראינו מברכין אף בחלת חוצה לארץ שגם אמילת קדשי הגבול כעבודה שב' עבודת מתנה אתן את כהונתכם, בפ"ז דמתנות כהונה כתב "הגוטל שאור מעיסה שלא הורמה חלתה ונתנה לתוך עיסה שהורמה חלתה הרי זה מביא עיסה שנייה שיהיה בה עם שאור זו שיעור שחייבת בחלה ונותן אותה בצד עיסה שהורמה חלתה ומפריש מן העיסה השנייה שיעור חלה ועל השאור כדי שיאכל מן המוקף, ואם אין לו עיסה שנייה נעשית זו כולה טבל ומפריש על הכל שהטבל אוסר במינו בכל שהו" גר' בסוף פ"ג⁴⁶ דגיטין (ל"א). כשם שתורמה גדולה ניטלת באומד⁴⁷ ובמחשבה כך תרומת מעשר "פ"ה במחשבה נותן עיניו בצד זה (לשם תרומה)⁴⁸ ואוכל בצד אחר משמע מדכתיב ונחשב שרי למיכל בלא הפרשה ואפי' בשתיקה דהא אילם יכול לתרום" ובפ"ג דשבועות (כ"ו:) גמי גבי כל גדיב לב אמ' דהור' תרומה וקדשים שני כתובי' הבאין כאחד, וה"ה דבכלל מעשרות יכול לאכול ע"י מחשבה בלא הפרשה כדמוכח ההיא דהלוקח יין מבין הכותים (גיט' כ"ה). דשרי לכ"ע אי לאו משום ברירה או בקביעת הגוד, ובמעשר שיני שרינן כשאומ' בצפנו או בדרומו, וא"ת א"כ אמאי אין מגביהין תרומות ומעשרות בשבת דהא גבי מדומע שרינן בכי האי גוונא בשבת פ' נוטל (קמ"א:) ר' יהודה אמ' אף מעלין את המדומע ופריך הא קמתקן ומשני דסבר כרשב"א דאמ' נותן עיניו בצד זה וכו', וי"ל דשאני מדומע שכבר הוא מתוקן אבל תחילת תיקונו של טבל לא שרינן משום דאיפשר במחשבה ואפי' דמאי אסור לתקן בשבת כדמוכח בפ"ב בשבת (ל"ד). "ואע"ג דשרי ליתן עיניו בצד זה ולאכול בצד אחר כדאמר' בפ"ק דחולין (ו:) גבי ר' מאיר שאכל עלה של ירק" מתוספ' פ"ג דגיטין⁴⁹ תנן במסכת חלה (פ"ג משנ' ה') נכרי שנתן לישראל לעשות לו עיסה פטירה⁵⁰ מן החלה אלמ' אם העיסה של גוי אפי' גילגול ישראל פטורה, וה"ה אם העיסה של ישראל אפילו גילגול גוי חייבת בחלה" והק' רבי' אפרים הא בגיטין ובכורות משמ' דאפי' תבואה של ישראל אם מראה (קרא: מרחת) גוי פטורה מן המעשר דהא למ"ד אין קנין לגוי בילמ"מ הוי כאילו היא היום של ישראל וקאמ' דיגונך ולא דיגון גוי, ותי' רבי' יואל הלוי דחלה תלוי הדבר במי שהעיסה שלו בשעת גילגול דדרשינן עיסתכם ולא עיסת גוי, אבל גבי מעשר לא דרשי' דגנך ולא דגן גוי אלא דיגונך ולא דיגון גוי ואפילו דגן דגוי אם מרחו ישראל ושוב לקחו ישראל חייב במעשר כדאמ' ספ"ק דבכורות

46) בכתבי היד: פ"ק.

47) שם: באומד. 48) חסר בכתבי היד.

49) השוה תוספות גיטין ל"א. דבור ומתחיל: כך תרומת מעשר ניטלת.

50) בכ"י: פטורי'.

(י"א:) א"ר שמואל בר' נתן א"ר חנינ' הלוקח טבלים ממורחים מן וגוי מעשרן והן שלו ומסיק כגון דמרחינהו ישראל ברשות הגוי" אבי"ה "ורש"י פי' בפ' השולח (גיט' מ"ז) וז"ל דיגונך ולא דיגון גוי שאם מרתו גוי והן שלו בשעת מירוח או מירות וגוי פטור ואפי' לקחו מישראל בשבולין אבל הגדילין בקרקע גוי ולקחו ישראל בשיבולין ומירחן חייבין במעשר דקרקע ישראל ביד גוי לא הופקעה⁽⁵¹⁾ קדושתה עכ"ל ור"י פי' (52) דר' אליעזר דריש נמי דיגונך ולא דיגון גוי מדכת' דגנך ולאכול (ולא כתיב)⁽⁵³⁾ תבואתך דאי הוה כת' תבואתך הוה דרישנ' שפיר תבואתך ולא תבואת גוי".

סליק⁽⁵⁴⁾

כל הזבחים שנתערבו בהן חטאות המתות או שור הנסקל אפי' אחד בריבוא ימותו כולן (זבחים ע:; ופרי' וניבטלו ברובא, אמר ר' אשי (שם ע"ג) בעלי חיים חשיבי ולא בטלי, ונימשוך ונקרוב חד חד ונימא כל דפריש מרובא פריש, נמשוך תהי ליה קבוע וכל קבוע כמחצה על מחצה דמי אלא ניכבשינהו דינידון ונימ' כל דפריש מרובא פריש, אמ' רבא גזירה שמא יבאו עשרה (כהנים)⁽⁵⁵⁾ בבית אחת ויקריבו וכו' (56), אלא אמ' רבא גזירה שמ' יקח מן הקבוע" אמ' רב נחמ' אמ' רבה בר אבון (שם ע"ד) טבעת של ע"ז שנתערבה במאה טבעות ונפלה אחת מהן לים הגדול הותרו כולן דאמרי' הך דנפל דאיסור' נפל, איתיביה רבא לר' נחמן אפי' אחת בריבוא ימותו כולן אמאי נימא הך דמית דאיסורא הוא דמית, א"ל רב⁽⁵⁷⁾ דאמ' כר' אליעזר דתנן איברים' כאיברי בעלי מומין, ר' אליעזר אומ' אם קרב ראש יקרבו כל הראשים וחכמ' אומ' אפי' קרבו כולן חוץ מאחד יצא לבית השריפה" אמר רבא אמור רבנן בטעמ' ואמור רבנן ברובה, ואמור רבנן בחזותא, מין בשאינו מינו בטעמ', מין במינו ברובה, והיכא דאית ליה חזותא במראה" תנן פ' גיד הנשה (חול' צ"ו), גיד הנשה שנתבשל עם הגידין אם מכירו בנותן טעם, ואם אין מכירו כולן אסורין, והרוטב בנ"ט, ופריך ולבטיל ברובה, ומשני שאני גיד דבריא הוא ובריה לא בטלה, תימ' אמאי לא משני בריה שאני כדמשני גבי גיד בפ' גיד הנשה, וי"מ דאין קרי בריה אלא דבר שאיסורו בא מיס' שנברא כמו גיד הנשה ועוף טמא, ודג טמא, אבל שור הנסקל וצפור טהור שנתבטלה לא, וק' על זה שהרי חלב המכסה את הקרב וחלב הכליות וערלה דאסורין מיום שנברא ובטילי, ואורי' כל דבר ששמו עליו בעוד שלם, וכשאינו שלם איבד את שמו אותו קרי בריה כמו עוף טמא וגיד הנשה כשאין שלימין נקראין חתיכת עוף טמא וחתיכת גיד אבל נבילה כשאין שלימה נקראת נבלה".

ספר התרומה "ונימשוך ונקריב חד חד וכו', וא"ת הא אמרינ' דבעלי חיים לא בטילי וא"כ מה יועיל המשיכ', וי"ל דהא דאמרינ' בעלי חיים חשיבי ולא בטלי הי"מ בלקחם כולם יחד או רובא אבל חד חד ליבטל" וזה ליה קבוע, וא"ת לפי מה דאמרינ' פ' גיד הנשה גבי גיד הנשה אם אין מכירו אסורין כולן משום דבריה חשובה ולא בטלה ומקשי' התוס' תיפוק לי' דהוה הגיד קבוע ומתריצי' דלא חשבינ' קבוע' אלא בדבר שהאיסור ידוע כגון ט' חנויות דהא דמוכרת נבלה

(51) בכתבי היד: המפקעה. (52) הוה תוספות שם ד"ה מר סבר.

(53) חסר בכתבי היד. (54) הוברים המובאים להלן נמצאים בכ"י ב ב"ס"י ש"צ"ה.

(55) חסר בכ"י. (56) בכ"י ו נמצא עוד: "מגוסא (מגיס') שאסר ליה".

(57) בכתבי היד: הבה.

ידועה אבל כשאין האיסור ידוע לא אמרינ' קבוע „וכן פסק התרומה“ ועתה קש' מהכא דאין האיסור ידוע ואמאי קאמ' הוה ליה קבוע „וי"ל דכיון דבעלי חיים חשיבי ולא בטלי הרי אלו חשובי' מדרבנ' כאלו ידועין“ ונימ' כל דפריש כו' „וא"ת והלא הא דאמ' בפ"ק דפסחי' (ט:) ובכמה דוכתי גבי ט' חנויות ובנמצא הלך אחר הרוב, היינו דווק' כשנמצא ביד גוי שלא ראינו שפירש, אבל הכא כשלקחו מן העדר הרי רואה פרישתו מהן ובהכי לא אמרינ' כל דפריש, וי"ל דהכא כיון דניידי להו לא הוי קבוע, ובספר התרומה פ"י וניכבשינהו דניידין היינו שלא בפנינו דאי בפנינו אסור. עוד אומ' ה"ר שמשון מקוצי הכא אין זה קבוע גמור אחרי שאין האיסור ידוע אלא משום בעלי חיים חשיבי ולא בטלי אנו מחמירין לעשות כקבוע גמור ולכך יש לנו לומר' כל דפריש מרובה פריש ולסתור הקביעות ואע"ג דחזונו דנייד מן הקביעות גזירה שמא יקח מן הקבוע. וא"ת הא דתני' ובנמצא הלך אחר הרוב ליחוש שמא יקח מן הקבוע, וי"ל דהתם כיון דהאיסור ידוע ליכא למגור שיקח מן האיסור במזיד, אבל הכא דאין האיסור ידוע סבור הוא שכך מותר ליקח ממקום הקביעות כמו היכא דפריש. כפרי"י אבל ר"ת תירץ דדווק' גבי קדשים החמירו למיגור גזירה שמ' יקח מן הקבוע, והיה גבי טבעת של ע"ז שנתערבה ונפלה אחת לים כדלקמ' בכל אלה שיך להתמיר ומשום חומר' דע"ז אבל לא בשאר מילי. ומטעם זה היה מתיר רבי' תם כשבא זאב ודרס שתיים ושלוש בהמות ונתערבו בשאר בהמות וכי פריש חד מנייהו שרי מטעם כל דפריש כו', ור"י וריצב"א התירו מטעם ספק ספיקא שהרי אין דרוסה אלא ביד ושמ' בשן או ברגל הכה ואפי' הכה ביד שמ' אינה זאת. אמנם ר"ב פי' בס' התרומה בסוף הילכות איסור והיתר דדבר שהוא ספק ספיקא דאוריית' לא בטיל אפי' באלף אם הוא דבר שבמניין כגון ביצה שהיא ספק טריפ' שנתערבו באלף כולן אסורות. ונפלה אחד מהן. דווק' נפלה אבל לא הפילה ודווק' לים הגדול דאינה בעין⁵⁸ כלל⁵⁹ ולמורי' ה"ר מרדכי נר' דאין הילכת' כרב נחמ' דהא מוקי לה ביחידא ונפק' מינה אם נתערבה חתיכה גדולה או דבר שבמניין אפי' באלף ונאכלה אחת מהן בשוגג דהוי דומיא דנפלה לים הגדול לא אמרינ' הך דאיסור נאכלה מין במינו ברובה. פי' אם אינו ברירה ודבר שבמניין או חתיכה הראויה להתכבד, ופסק ר"ב בס' התרומה דהא דאמ' ברירה ודבר שבמניין וחתיכה גדולה דלא בטלי היינו דווק' אם איסור' מחמת עצמו כגון ביצת טריפה ונבילה או פירות גסות של ערלה, אבל אם נאסרו מחמ' בליעת איסור בטילות כשאר חתיכות. וא"ת היכי קאמ' הכא ברובה והא בפ' גיד הנשה אמרינ' מין במינו בס', ותי' ר"ב בס' התרומ' דהכא מיירי כיבש ואפי' מדרבנ' בטילה ברוב כיון דאין איסור נבלע בהיתר, וראייה מפ' גיד הנשה (חול' צ"ט:) מדפרי' גבי גיד הנשה או חתיכה של נבילה ולבטול ברובה וצריך לתרץ גבי גיד משו' דבריה וגבי חתיכה משום דראייה להתכבד, משמ' הא לאו הכי בטל ברובא, ותיכ' דנתערבה חתיכה קטנה דאיסור עם חתיכות בשר היתר ונתבטל ברובא ולא הוכר האיסור אפי' אם אחר כך בישל כל החתיכות ביחד כולם מותר' ואין צריך ס' דכבר בטל אבל אם מכיר חתיכ' האיסור יסירנה. וכיון שלא הותר על ידי ביטול ברוב א"כ יצטרך ס' בחתיכות וברוטב לבטל המיחוי שנכנס בשל היתר דאין בטל ברוב אלא דבר שהוא בעין ולא דבר שנבלע בהיתר. והא

58) בכתבי יד: כעין. 59) השיה תוס' זכחים ע"ד. ד"ה ונפלה אחד מהן.

דאמ' פ' גיד הנשה מין במינו בס' היינו בדבר לח כגון חלב של איסור שנתערב בשל
 חיתור וכן חלב מהותך⁶⁰ בשמן מהותך. ומה דקא מתמה תלמודא לעיל מגיסא
 תוא דאמר' לעיל, מש' דביא הי'ר משה מאוורא ראייה לחתיסה שאינה ראייה
 להתכבד שנתבטלה בחתיכות דהיתר שמותר לאכול כולם או לבשלם כולם יחד
 בקדירה ולא אמרינ' הרי דאי יש כאן איסור אלא כיון שנתבטלה לא תחזור ותאסור.
 וכן פסק ר"ב בספ' התרומה דאין צריך להסיר אחת, אע"ג דבמסכת תרומות ובפ'
 נוטל (שבת קמ"א) נמי אמרינן מעלין את המדומע בק"א אלמ' צריך להרים תרומה
 שנבטלה (לתוך חולין)⁶¹ אע"ג דנתבטל כבר דא מפר' לה בירושלמי (ערלה פ' ב',
 חל' א) דהיינו מפני גזל השבט, פי' גזל כהן. והאי דקאמ' הכא מין⁶² בשאינו
 מינו⁶³ בטעמ' מיירי אפי' ביבש כיון שאם יבשלם יחד יהא טעם האיסור ניכר
 בחיתור, ואם מכירין יסיר האיסור וצריך לבטל המתוי בס' ואם אינו מכירו הכל
 מותר בס'. כך הפסק לפי דברי ס' התרומ' שתירץ דא דפ' התערובות ביבש דא
 דפי' גיד הנשה בלח, אבל כתוספי זבחים שפי' לפני מו' הי'ר פרץ מצאתי דמיסתמ'
 גם דפ' התערובות איירי בלח מין במינו מדרבנן דבעי ס' לבטל, וכן מצאתי שוב
 בס' התרומ' בפסק מין במינו, וא"כ כיון דפירש דהני זה בא מדאוריית' א"כ יש
 ראייה מכאן דטעם כעיקר מדאוריית' דקאמ' הכא דמין (ב) שאינו מינו בטעמא
 בס' גיד הנשה (חול' ק'). וליבטל ברובא, פי' בס' המצוות כיון שמין במינו בדבר
 יבש בטל ברוב אפילו מדברי סופרים⁶⁴ לכל הפחות בשני בני אדם אבל לאדם
 אחד שיאכל האיסור בודאי יש להחמיר, והיינו דלא כה"ר משה מאוורא, תנן (חול'
 שם) חתיסה של גבילה ושל דג טמא וכו', ופריך וליבטל ברובא ומתיר שאני חתיכה
 הואיל וראויה להתכבד בפני האורחים, אין לפרש⁶⁵ מפני שעד שלא נתערבה
 ראויה להתכבד בפני האורחים גוים שהרי חתיכ' בשר בחלב אסורה בהנאה ואין
 רשאי ליתנה אפי' לגוים ושנינו בס' בתר' דע"ז (ע"ד) שאינה בטילה ואין יכול
 להיות שם הטעם אלא מפני כשנתבטל תהא ראויה להתכבד בה לפני אורחים ישראל
 דמזה הטעם עצמו ששנינו בס' הערל (יבמ' פ"א) בבריית' דחתיכ' חטאת טהורה
 שנתערבה בחתיכות של חולין שאינה בטילה אבל חתיכ' של חטאת טהורה בטילה
 שאין זה קרוי להתכבד שאסורה לנשים ואינה ראויה אלא לזכרי כהונה בס' כיסור
 הדם ובכמה דוכתי⁶⁶ א"ר יהודה מין במינו לא בטיל, גר' לר"ת דהיינו דווקא
 בדבר לח המתערב יפה דעיקר טעמ' דר' יהודה דיליף מדם הפסד ומדם השעיר, ו
 ותת' דבר המתערב הוא וכן טעם שנבלע בכל החתיכ' היינו גמ' דבר המתערב
 אבל דבר יבש לא אמ' ר' יהוד' דמח' ר' יהודה דתרומה עולה בק"א בדבר יבש
 אמ' מין במינו וכן ערלה וכלאי הכרם במאחיס, וראיה מפ' הגזיקין גבי נפל
 ונתמצעו (גיט' ג"ד) כו' ומשמ' התם דלר' יהוד' עולין אי לאו דקשינ' שוגג
 אטו מזיד, ועוד גר' דבהוא עניין דאמרו רבנן בס' קאמ' ר' יהוד' במשהו ולרבנן
 לא⁶⁷ אמרינ' אלא בדבר לח המתערב בדבר יבש בטל ברוב כדמפ' בס' גיד
 (חול' צ"ט) וליבטלי ברובא, מיהו קצת קשה ממנחות (כ"ב) דר' יהודה קאמ'

60 בבתי היד: מתותך. 61 חסר ככתבי היד. 62 בכ"י מן.

63 חסר בכ"י. 64 ככתבי יד: פריי.

65 השה תוספות חולין שם ד"ה: שאני חתיכה.

66 עיין במראי המקומות שבמסירת הש"ס לחולין ק' ע"א.

67 עיין מנחות כ"ב ע"א. 68 ככתבי יד: ליה.

התם בקמח מין במינו לא בטיל ובאותו עניין אין דומה שיאסרו רבנן בס' דהא לא שייך נתינת טעם, ושמי' י"ל דהת' במנחות משום דשמן של זה נותן טעם בזה, אי נמי כשיאפו אותו יתנו טעם זה בזה, וההיא דשילהי ביצה (ל"ח:) דאמרי חז"ה בשעורים בטל לר' יהודה ולא חז"ה בחיטין בקמח מיירי דמתערב כמו דבר לח, ותדע דהכי הוא דא"ל חז"ה בשעורים אמאי בטיל, והלא⁶⁹ ניכרין הן א"ל מיירי בקמח, מתו' פ' הערל⁷⁰.

מעשה⁷¹ בגישואין בצרפת שנתערבה נבילה בשחוטת וצוה ר"ת להשליך אחת ולהתיר האחרות, דאמ' בירושלמי (ערלה פ' ב', הלכ' א') תרומה שנתערבה בחולין צריך לעלות אחת מפני גזל השבט, ואע"ג דדתרנגולת דבר שבמניין, ובריה דבר חשוב ולא בטיל אפי' באלף יש להביא ראיה מפ' בתר' דע"ז (ע"ד.) אילו איסורין ואיסורן בכל שהוא, ואמ' בגמ' הרי אילו למעוטי מאי למעוטי דבר שבמנין ולא איסורי הנאה, א"נ איסורי הנאה ולא דבר שבמנין, אלמ' בעינן תרתי דבר שבמנין ואיסורי הנאה וה"ה בלא השלכה אחת לחוץ הוה לן לאוקמיה אדאוריית' ולימ' חד בתרי בטיל, ועוד אמ' בפ' התערובות (ובחי' ע"ד.) טבעת של ע"ז שנפלה כו' לעיל, וכי תימ' דיוק' נפלה אבל השליך לכתחילה לא, הא תנן פ' כל הצלמי' (ע"ז מ"ט:) גבי אשירה נתערבה באחרות כולין אסורות בהנאה, ר' אליעזר אומ' יוליד הנאה לים המלח ואמ' בגמ' הלכה כר' אליעזר, וכן משמ' גמ' התם בגמ' (ע"ז שם) דקאמ' שקיל ד' זוזי ושדי בנהרא, וכן נמצא באבי העזרי בסימ' שצ"ב דאפי' דבר שבמנין בטל ברוב ואין צריך להשליך אחת, וכן כתב ה"ר יצחק בספר המצוות שקיצר דחתיכה ראויה להתכבד רוצה לומר כמו שהיא עתה אך אם בהמה עם הצמר או עוף אם (צ"ל: עם) הנוצה אין זה ראוי להתכבד, וכתב מורי, ה"ר פרץ דבטילים אע"ג דלאחר מכאן מסירים הנוצה והעור מ"מ כיון דבתחילת התערובת נתבטלו שוב אין חוזרין ונעזרין ומהא' טעמ' נמי שרי לבשל הכל יחד וכדכתוב לעיל בפ' התערובות דפרי' לעיל (ע"ז ע"ג.) אלא מעתה מגיסא הוא דאסרה, לעיל.

(69) בכתבי יד: ודלא.

(70) השוה חוספות יבמית (ע"א.) ד"ה: ר' יהודי' לטעמיה.

(71) הפסקה הבאה נמצאת במקצת שנויים, במרדכי שבדפיסים שלנו, למסכת ביצה ט"ק

ראשון סימ' תרי"ו, השוה שם.